

JOSÉ ROBERTO ARZE

Malgranda Bolivia Antologio

(Pequeña Antología Boliviana)

Antaŭigita de dokumentoj
kaj atestoj
pri Esperanto-movado en Bolivio

(Precedida de documentos
y testimonios
sobre el Esperanto en Bolivia)

2004

© Rolando Díez de Medina, 2008
La Paz - Bolivia

CONTENIDO — ENHAVO

Prólogo

J. R. ARZE. Visión sintética de la literatura boliviana

PRIMERA PARTE. DOCUMENTOS Y TESTIMONIOS.

Artículos de Bolivia Revuo

Artículos de Bolivia Esperantisto

ENRIQUE ALCOCER HURTADO. Actividades esperantistas pioneras. [Sólo en esperanto]

RODOLFO ESPINOZA ALIAGA. El esperanto, símbolo de la fraternidad. [Sólo en esperanto].

—El movimiento esperantista en Oruro en la década del [Sólo en español]

GUILLERMO TARIFA. Organización del movimiento esperantista en La Paz (1948). [Sólo en español].

MAGIN ZUBIETA. Amistad con el esperanto. [Sólo en esperanto]

JOSÉ ROBERTO ARZE. Artículos sobre el esperanto [Sólo en español].

- Esperanto, lengua universal
- Esperanto, un idioma para todos.
- Glosas sobre la literatura en Esperanto
- ¿Qué es el esperanto?
- Sobre lengua española y lengua internacional.

Antaŭparolo

J. R. ARZE. Skiza vidaĵo de Bolivia literaturo

UNUAPARTO. DOKUMENTOJ KAJ ATESTOJ.

Artikoloj de Bolivia Revuo

Artikoloj de Bolivia Esperantisto

ENRIQUE ALCOCER HURTADO. Pioniraj Esperanto-agadoj. [Nur esperante]

RODOLFO ESPINOZA ALIAGA. La esperanto, simbolo de la frateco. [Nur esperante].

—Esperanto-movado en Oruro, je la 40-a. jardeko. [Nur hispane].

GUILLERMO TARIFA. Ekorganizo de esperanto- movado en La Paz (1948). [Nur hispane].

MAGÍN ZUBIETA. Ekamikeco kun esperanto. [Nur esperante]

JOSE ROBERTO ARZE. Artikoloj pri esperanto. [Nur hispane]

- Eperanto, universala lingvo
- Esperanto, lingvo por ciuj
- Glosoj pri la Esperanto- literaturo
- Kio estas esperanto?
- Pri hispana kaj internacia lingvoj

**SEGUNDA PARTE.
PIEZAS DE LA LITERATURA BOLIVIANA**

I. POESÍA.

JUAN WALLPARRIMACHI. Kacharpari (Despedida).
[Quechua-español-esperanto].

JOSÉ MANUEL LOZA. Epicedion seu enchomiasticon.
(Epicedio y encomiástica). [Latín-español- esperanto].

FRANZ TAMAYO. Scherzo del bosque.

WASKAR NINA NINA (seud. de E. Alcócer hurtado).
Hasta la muerte.

YOLANDA BEDREGAL Antífona

RODOLFO SALINAS PÉREZ. Horizontes humanos

CARLOS MENDIZÁBAL C. Flores al vuelo.

LUIS MENDIZÁBAL SANTA CRUZ. El pintor.

ALCIRA CARDONA TORRICO. Hermano Juan Martín.

GUSTAVO MEDINACELI. La niña y el río.

OSCAR ALFARO. Mi perro.

FERNANDO ORTIZ SANZ. Prólogo al adiós.

RAÚL OTERO REICHE. Canto al hombre de la selva.

FÉLIX LAYME (comp.). Refranes aymaras. [Aymara-
español-esperanto].

[ANÓNIMO]. Canto sagrado.[Guaraní-español-esperanto].

II. NARRACIONES

NATANIEL AGUIRRE. Una familia criolla en los -buenos
tiempos del rey nuestro señor.

OSVALDO MOLINA: Penitencia y absolución.

ALCIDES ARGUEDAS. Cóndor Mallku.

DEMETRIO CANELAS. Historia de un beso.

AUGUSTO CÉSPEDES. La paraguayaya.

JOSÉ ANTONIO ARZE. Melsurbo

NÉSTOR TABOADA TERÁN. El cañón de Punta Grande.

PETER LOWEN. Dos puñados de maní.

**DUAPARTO.
PECOJ DE BOLIVIA LITERATURO**

I. POEZIO

JUAN WALLPARRIMACHI. Adiaúo. [Keĉue-hispane-
esperante]

JOSÉ MANUEL LOZA. Funebra kaj laŭdiga kanto.
[Latine- ispane-esperante]

FRANZ TAMAYO. Skerco de l'arbaro.

VASKAR FAJRO (pseŭd. de E. Alcocer Hurtado).
Ĝis la marta.

YOLANDA BEDREGAL. Antifono

RODOLFO SALINAS PÉREZ. Homaraj horizontoj.

CARLOS MENDIZÁBAL C. Florflugecoj.

LUIS MENDIZÁBAL SANTA CRUZ. La pentrartisto.

ALCIRA CARDONA TORRICO. Frato Johan' Martin'.

GUSTAVO MEDINACELI knabino kaj la rivero.

OSCAR ALFARO. Mia hundo.

FERNANDO ORTIZ SANZ. Antaŭparolo al adiaŭo.

RAÚL OTERO REICHE. Kanto al horno de l' arbaro.

FÉLIX LAYME (comp.). El ajmara refranaro. [Ajmare-
hispane-esperante]

[ANÓNIMO]. Sanktega kanto. [Gvaraie-h ispane-esperante].

II. RAKONTOJ

NATANIEL AGUIRRE. Kreo- la familia je la bonaj tempoj
de nia reĝa moŝto.

OSVALDO MOLINA. Pento kaj absolvo.

ALCIDES ARGUEDAS. Kondoro Mallku.

DEMETRIO CANELAS. Historio pri kiso.

AUGUSTO CÉSPEDES,. La paragvajanino.

JOSÉ ANTONIO ARZE. Melsurbo

NESTOR TABOADA TERAN. La kanono de Punta Grande.

PETER LÖWEN. Du manplenoj da ternuskoj.

.III. ENSAYOS Y DISCURSOS.

SIMÓN BOLIVAR. Palabras en la Cima del Potosí.

GUSTAVO ADOLFO NAVARRO ("Tristan Marof").
La tragedia del altiplano.

JOSÉ ANTONIO ARZE. Discurso en la Sociedad
Esperantista Chilena.

CARLOS MEDINACELI. La cuestión del indianismo.

TIBOR SEKEU. Tiwanaku: ciudad prehistórica americana.

FERNANDO DIEZ DE MEDINA. Thunupa.

JENARO FLORES. Janiw yaqha sutiak wakiskiti.
(No necesitamos héroes prestados). [Aymara-
español-esperanto].

JUDITA REY HUDEČEK. Un relato sobre el Ekeko.

BIOGRAFÍAS.

EQUIVALENCIAS ALFABÉTICAS.

GLOSARIO.

CONTENIDO.

III. ESEJOJ KAJ PARO-LADOJ

SIMÓN BOLIVAR. Paroloj sur la yerto de Potosí.

GUSTAVO ADOLFO NAVARRO ("Tristan Marof").
La tragedia de Altebenajo.

JOSÉ ANTONIO ARZE. Parolado ĉe la Ĉilia
Esperantista Societo.

CARLOS MEDINACELI. La afero indianisma.

TIBOR SEKEU. Tiauanako: praurbo Amerika.

FERNANDO DIEZ DE MEDINA. Refortiĝejo.

JENARO FLORES. Ne necesas al ni prunteprenitaj
herooj. [Ajmare-hispane-esperante].

JUDITA REY HUDEČEK. Rakonto pri ekeko.

BIOGRAFIOJ.

ALFABETAJ EKIVALENTAJ.

GLOSARO.

ENHAVO.

PROLOGO

Por alguna misteriosa tentación, el aprendiz de un idioma se siente pronto capaz de verter a él cualquier pieza literaria. No advierte de comienzo que el trabajo, además de ser minucioso y requerir un progresivo dominio del idioma aprendido, a menudo se interfiere por ocupaciones de otro género, que permanentemente interrumpen o postergan el propósito. Esta misma historia corresponde a este volumen.

No voy a entrar aquí en consideraciones a favor del cultivo y extensión del idioma de Zamenhof. Ellas se encuentran en mis artículos reunidos en la primera parte de esta compilación y los argumentos están archidifundidos por millares de autores de todo el mundo. Lo que sí deseo subrayar son mis convicciones sobre dos cosas: primera, el uso que evidentemente puede hacerse del Esperanto en la literatura y la ciencia, además del muy extendido en la correspondencia privada y comercial; y segunda, como consecuencia de la anterior, la necesidad de probar con hechos su aptitud para desempeñar el papel de "embajador sin sede" de las expresiones nacionales en el ámbito universal de la cultura. Esta última es una finalidad compartida por numerosos grupos y personas de diversos países y tiene, entre sus manifestaciones más tangibles, la publicación de antologías nacionales e internacionales.

En un recuento preliminar de segunda mano encuentro, entre otras, las siguientes antologías¹: la *Fundamenta krestomatio*, de Lázaro Zamenhof, obra pionera publicada por primera vez en 1903; *Paŝoj al plena posedo*, de William Auld, obra también crestomática, pero de factura moderna (1968; 3ª. ed. 1974); *Pola antologio* (1906); *Kataluna antologio* (1925); *Sveda antologio* (1934); *Angla antologio* (1957); *Antologio de portugalaĵoj rakontoj* (1959); *Ĉina antologio* (1960) y otras obras similares aparecidas en Francia, Japón, Vietnam, etc. En relación con el idioma castellano, en 1927 se publicó *Moderna Hispana parnasoj* (1927) y un cuarto de siglo después el libro de Manuel Fernández Menéndez, *La homo sur sia vojo. El hombre en su camino*, miscelánea de documentos de diversa clase, concebido también como una crestomatía, más que como una antología. Sin embargo, dentro de ella figura una *Breve antología poética bilingüe española e hispanoamericana*, con textos de Góngora, Piferrer, Bécquer, José Hernández, José Martí, Rubén Darío, Antonio Machado y otros, incluyendo un scherzo de nuestro Franz Tamayo.

ANTAŬPAROLO

Pro ia mistera tento, la eklernanto de lignvo baldaŭ sin konsideras kapabla por verŝi en ĝin iun ajn literaturan pecon. Li ne rimarkas, je komenco, ke la laboro estas detalema kaj bezonas progresivan dominion de la lernita lingvo kaj ofte estas interferita de aligenraj prizorgoj, kiuj senĉese interrompas aŭ prokrastas la celon. Ĉi tiu sama historio apartenas al tiu ĉi volumo.

Ĉi tie, mi ne faros konsiderojn favorajn al kulturado kaj disvastigo de la Zamenhof-a lingvo. Ili troviĝas en miaj artikoloj pri esperanto, kunigitaj en la unua parto de tiu ĉi kompilaĵo kaj la argumentoj estas ege diskutitaj kaj disvastigitaj de miloj da aŭtoroj tra la tuta mondo. Tio, kion mi deziras substreki estas mia konvinko pri du aferoj: unua, la evidenta kapableco de esperanto por la literatura kaj scienca uzado, krome de la tre etenda privata kaj komerca korespondo; kaj dua, kiel konsekvenco de la antaŭo, la bezono provi per faktoj ĝian tagecon por ludi rolon de "sensideja ambasadoro" de naciaj esprimoj antaŭ la universala kampo de la kulturo. Ĉi tiu lasta celo estas partoprenita de multnombraj grupoj kaj personoj en diversaj landoj, kaj havas, inter siaj plej tuŝeblaj elmontraj, la publikado de naciaj kaj internaciaj antologioj.

Per provizora kaj duamana rekonto, mi trovas, inter aliaj, jenajn antologiojn¹: la *Fundamenta krestomatio*, de Lazaro Zamenhof, pionira verko unuafoje aperiginta je 1903; *Paŝoj al plena posedo*, de William Auld, verko ankaŭ krestomatia, sed de moderna farado (1968; 3ª. eld. 1974); *Pola antologio* (1906); *Kataluna antologio* (1925); *Sveda antologio* (1934); *Angla antologio* (1957); *Antologio de portugalaĵoj rakontoj* (1959); *Ĉina antologio* (1960) kaj aliaj similaj verkoj aperintaj en Francio, Japanio, Vietnamo, etc. Rilate al hispana lingvo, je 1927 aperis *Moderna Hispana parnasoj* (1927) kaj post kvarono de jarcento, la libro de Manuel Fernández Menéndez, *La homo sur sia vojo. El hombre en su camino*, miksaĵo de diversklasaj dokumentoj, ankaŭ konceptigita kiel krestomatio, pli ol antologio. Tamen, en ĝi troviĝas *Eta poezia antologio dulingva hispana kaj hispanamerika*, kun tekstoj de Góngora, Piferrer, Bécquer, José Hernández, José Martí, Rubén Darío, Antonio Machado kaj aliaj, eĉ inter ili, unu skerco de nia Franz Tamayo.

El presente volumen enriquece el conjunto de antologías nacionales en lengua internacional; pero, por otro lado, se incorpora también en un buen conjunto de antologías bolivianas en idiomas extranjeros², en el que se pueden encontrar, entre otras, las siguientes³: en **alemán**, *Moderne Erzähler der Welt: Bolivien* de José A. Friedl Zapata (Stuttgart: 1973) y *Die Heimstatt des Tio: Erzählungen aus Bolivien*, de Manuel Vargas (Zurich: 1995; traducción de su *Antología del cuento boliviano moderno*); en **francés**, *Bolivie: actualité de la nouvelle*, de Martine Courdec (Paris: 1985); *Poésie bolivienne contemporaine* y *Poésie quechua*, ambas de Adolfo Cáceres Romero y, forzando un poco la figura, por su proximidad cultural, la *Poésie guarani* de Rubén Bareiro Saguier y Carlos Villagra Marsal (Génève: 2000)⁴. En **inglés**, *Oblivion and stone*, de Sandra Reyes (incluye poesía y cuento. Fayetteville: 1998), y *The fat man from La Paz* de Rosario Santos (cuentos. New York: 2000). En **serbo-croata**, *Савремена поезија БЈИВИЈЕ* ("Poesía boliviana contemporánea"), antología precedida de un estudio de Julio de la Vega (Krushevats, 1980); y algunas otras piezas en japonés, sueco, etc.

Las características de la presente obra se resumen a continuación.

La obra consta de dos partes: una de documentos y testimonios sobre el esperanto en Bolivia, y otra de piezas de la literatura boliviana traducidas al idioma internacional u originalmente escritas en este idioma.

En la PRIMERA PARTE, he recogido textos de algunos documentos referentes al esperanto, incluyendo artículos de la **Bolivia Revuo**, del boletín **Bolivia Esperantisto**, y, en buena parte mis propios artículos sobre la materia y algunos testimonios de otros autores. La gentileza del Dr. Rodolfo Espinoza Aliaga, uno de los pioneros y más activos difusores e instructores del esperanto en Bolivia, me ha posibilitado la consulta de los cuatro fascículos de la **Bolivia Revuo** (*Revista Boliviana*) publicada sucesivamente en La Paz y Oruro de 1948 a 1950. Su director fue el periodista Enrique Alcócer Hurtado, quien tuvo que abandonar el país como víctima de la represión gubernamental en vísperas de la Revolución de 1952. En los dos primeros números de esta revista se hallan datos sobre la institucionalización del esperanto en Bolivia, por la presencia de Tibor Sekelj en nuestro país; traducciones pioneras de textos de la literatura boliviana y artículos diversos. Esta información, así como la contenida en un artículo autobiográfico de Alcócer y los testimonios de Espinoza Aliaga,

Ĉi tiu volumo sumiĝas al la grupo de naciaj antologioj en internacia lingvo, kaj aliflanke enkorporiĝas ankaŭ en gravan aron de bolivijaj antologioj en fremdaj lingvoj² en kiu oni povas trovi, inter aliaj, la jenajn³: en **germana** lingvo, *Moderne Erzähler der Welt: Bolivien*, de José A. Friedl Zapata (Stuttgart: 1973) kaj *Die Heimstatt des Tio: Erzählungen aus Bolivien*, de Manuel Vargas (Zurich: 1995; traduko de lia *Antología del cuento boliviano moderno*); en **franca** lingvo, *Bolivie: actualité de la nouvelle*, de Martine Courdec (Paris: 1985); *Poésie bolivienne contemporaine* y *Poésie quechua*, ambaŭ de Adolfo Cáceres Romero kaj, fortopenante iomete la figuron, pro ĝia kultura proksimeco, la *Poésie guarani*, de Rubén Bareiro Saguier kaj Carlos Villagra Marsal (Génève: 2000. 196 p.)⁴. En **angla** lingvo, *Oblivion and stone*, de Sandra Reyes (kiu inkludas poeziaron kaj rakontaron. Fayetteville: 1998), kaj *The fat man from La Paz*, de Rosario Santos (rakontoj. New York: 2000). En **serba-kroata**, *Савремена поезија БЈИВИЈЕ* ("Aktuala Bolivia poezio"), antologio antaŭigita de studo de Julio de la Vega (Krushevats, 1980); kaj malmultaj aliaj pecoj en japana, sveda, k. a.

La trajtoj de tiu ĉi verko skziĝas jene:

La verko komprenas du partojn: unu, el dokumentoj kaj atestoj pri Esperanto-movado en Bolivio, kaj alia, el pecoj de la Bolivia literaturo, tradukitaj al la internacia lingvo aŭ originale verkita en tiu ĉi lingvo.

En la UNUA PARTO, mi kolektis kelkajn dokumentojn rilatajn al esperanto, inkluzive artikolojn el la **Bolivia Revuo**, el bulteno **Bolivia Esperantisto**; grandmaniere miajn propajn aliajn artikolojn pri la fako kaj kelkajn atestojn de aliaj aŭtoroj. La afableco de D-ro. Rodolfo Espinoza Aliaga —unu el la pioniroj kaj plej aktivaj disvastigintoj kaj instruistoj de esperanto en Bolivio— permesis al mi la konsulton de la kvar kajoroj de la **Bolivia Revuo**, komence publikita en La Paz kaj poste en Oruro, je 1948-1950. Ĝia ĉefredaktoro estis la ĵurnalisto Enrique Alcócer Hurtado, kiu poste forlasis la patrion, kiel viktimo de la estrara subpremo, antaŭproksime al la Revolucio de 1952. En la du unuaj numeroj de tiu ĉi revuo troviĝas informoj pri la starigo de Esperanto-movado en Bolivia, dank' al ĉeestado de Tibor Sekelj en nia lando; la unuaj tradukaĵoj de tekstoj de la boliviana literaturo kaj diverzaj artikoloj. Tiu ĉi informaro plus la enhavita en membiografia artikolo de Alcócer kaj la atestoj de Espinoza Aliaga,

llegaron a confirmar datos proporcionados por el Prof. Guillermo Tarifa y el Ing. Magín Zubieta. A ambos les he pedido testimonios para incorporarlos en esta colección. Los documentos que forman esta primera parte se transcriben en el idioma en que fueron creados, sin traducción. Creo que ellos se explican por sí solos y no requieren de mayores aclaraciones.

En la SEGUNDA PARTE (la más importante), se reúnen piezas de la literatura boliviana, según los siguientes criterios:

—Primero, piezas originalmente escritas en esperanto, como las de José Antonio Arze, Tibor Sekelj y Enrique Alcócer Hurtado.

—Segundo, versiones esperantas de creaciones hechas en idiomas extranjeros y que pueden considerarse hasta el presente como inéditas en castellano. Se trata, principalmente, del *Relato sobre el Ekeko*, de Judita Rey Hudecek y de un texto de procedencia germana: una evocación de la guerra del Chaco escrita por Peter Löwen y publicada en el librito de Kornelius N. Neufeld *La Ĉaka Milito (La guerra del Chaco)*, en 1985, que expresa un punto de vista paraguayo, pero muy humano, sobre dicha guerra.

—Tercero, las traducciones pioneras de creaciones bolivianas publicadas en las revistas o boletines del movimiento esperantista. A este grupo pertenecen los textos de Carlos Mendizábal, Rodolfo Salinas Pérez, Franz Tamayo, Alcira Cardona Torrico, Luis Mendizábal Santa Cruz y otros. Estos textos son fácilmente identificables, ya que todos ellos se publicaron en la *Bolivia Revuo* dirigida por Enrique Alcócer Hurtado de 1948 a 1950.

—Finalmente se incorporan otros textos seleccionados y traducidos por el autor de esta antología, escritos originalmente en castellano, más unos cuantos que pertenecen a la literatura quechua, aymara o guaraní. No pretendemos rigor estético, sino simplemente difusión de nuestra literatura a través del esperanto.

Sobre el significado de la literatura boliviana, nos abstenemos de hacer consideraciones en este prólogo y remitimos al lector a nuestro ensayo *Visión sintética de la literatura boliviana*, que aparece después de él.

riĉigis la informaron liveritan de Prof. Guillermo Tarifa kaj Inĝeniero Magín Zubieta. Kaj la unua kaj la alia, mi petis atestojn por enkorpori ilin en tiu ĉi kolekton. La dokumentoj kiu formas ĉi tiun unuan parton estas transskribitaj en la mema lingvo en kiu estis kreitaj, sen trakujo. Mi gredas ke ili ekspliĝas per si mem kaj ne necesas grandaj klarigoj.

En la DUA PARTO (la plej ĉefa), kuniĝas pecoj de la bolivia literaturo, laŭ la jenaj kriterioj:

—Unue, pecoj originale verkitaj en esperanto, kiel estas tiuj de José Antonio Arze, Tibor Sekelj kaj Enrique Alcócer Hurtado.

—Due, esperantaj tradukoj de kreaĵoj verkitaj en fremdaj lingvoj, kiujn oni povas konsideri ĝisnune nepresitajn en la hispana. Estas precipe la kazo de la *Rakonto pri Ekeko*, de Judita Rey Hudecek, kaj unu teksto de germana deveno: elvokaĵo pri la Ĉaka milito, verkita de Peter Löwen kaj publikita en la libreto de Kornelius N. Neufeld *La Ĉaka Milito*, en 1985, kiuj esprimas paragvajan, sed tre homaran vidpunkton pri tiu milito.

—Trie, prioniraj tradukoj de bolivias kreaĵoj aperintaj en revuoj aŭ bultenoj de Esperantomovado. Al ĉi tiu grupo apartenas la tekstoj de Carlos Mendizábal, Rodolfo Salinas Pérez, Franz Tamayo, Alcira Cardona Torrico, Luis Mendizábal Santa Cruz kaj aliaj. Ĉi tiuj tekstoj estas facile identigi, ĉar ĉiuj ili estis publikitaj en la *Bolivia Revuo*, redaktita de Enrique Alcócer Hurtado je 1948-1950.

—Finfine, enkorporiĝas aliaj tekstoj elektitaj kaj tradukitaj de la aŭtoro de ĉi tiu antologio, originale verkitaj en la hispana, plus iom aliaj, kiu apartenas al la literaturo keĉua, ajmara aŭ gvarania. Ni ne postulas estetikan severon sed simple disvastigon de nia literaturo tra la esperanta lingvo.

Pri la signifo de la bolivia literaturo, ni abstinis fari konsiderojn en ĉi tiu antaŭparolo kaj sendas la leganton al nia eseo *Skiza vidaĵo de bolivia literaturo*, kiu aperas post ĝi.

Algunas palabras sobre los problemas que ha planteado esta antología y la forma en que se han resuelto. El primero es el de la ortografía de los nombres propios, especialmente de ciudades aunque también, en algunos casos, de personas. Siguiendo una costumbre ya extendida en la producción escrita, se ha respetado en lo posible la ortografía original: Cochabamba (y no Kočabamba), Uyuni (y no Ujuni), etc.

De los nombres personales, la mayor parte se ha mantenido en castellano. Esto amerita llamar la atención sobre el cuadro de equivalencias del alfabeto español que aparece al final del libro, junto al Glosario. Sin perjuicio de esto, en muchos casos, una nota señala la pronunciación aproximada de los vocablos.

En las piezas traducidas, hay varios bolivianismos que pocas veces tienen equivalencias en esperanto. Sin pretender su incorporación en el idioma (hecho que hay que dejar a cargo de un largo proceso de desarrollo), los hemos "esperantizado" en lo posible y a veces simplemente transliterado o transcrito, y sus definiciones aparecen en el **Glosario**.

Como este libro está destinado a su difusión internacional, hemos procurado ponernos en el lugar del lector no boliviano y evitar los sobreentendidos que son de esperar en nuestro país. A este propósito concurren también las escuetas notas biográficas que acompañan a este libro. De todos modos, abrigamos la esperanza de que la crítica y los comentarios puedan ayudarnos en el futuro a solucionar problemas de esta clase.

La Paz, 13 de enero de 2004.

JOSÉ ROBERTO ARZE.

* * *

1. Véase: I. Lapenna, **Esperanto en perspektivo**. Londono, Rotterdam: 1974. *passim*.
2. Véase: J. R. Arze, "La antología en Bolivia: esquema metodológico y recuento general". **Anales**. Academia Boliviana de la Lengua. 15 (2000): 165-213.
3. Algunas de estas referencias han sido tomadas de segunda mano, de la **Bio-bibliografía boliviana**, de Werner Guttentag.
4. Nos parece que esta obra recoge sólo la poesía guaraní paraguaya; pero no hay que olvidar que este idioma es también hablado en Bolivia.

Kelkaj paroloj pri la problemoj elmergiĝintaj de ĉi tiu antologio kaj ĝia solvo... La unua estas la ortografio de propraj nomoj, precipe de la urboj, eĉ ankaŭ kelkfoje de personoj. Laŭ la kutimo jam disvastiĝinta en la verka produktaro, ni respektis tiom, kiom eblas, la originalan ortografion; ekzemple: Cochabamba (kaj ne Kočabamba), Uyuni (kaj ne Ujuni), ktp.

El la personaj nomoj, la plej granda parto estas restigita hispane. Tio ĉi meritiĝas atentigi pri la tabelo de ekvivalentoj de la hispana alfabeto, kiu aperas en la finparto de la libro, apud la Glosaro. Malgraŭ ĉi tio, multfoje notetoj klarigas la proksiman prononcon de la vortoj.

En la tradukitaj tekstoj, estas kelkaj bolivianismoj, kiuj ne ĉiam havas ekvivalenton en esperanto. Sen postulo de ilia enkorporiĝo en la lingvo (fakto kiun oni devas lasi al la longa estonta proceso de disvolviĝo), ni laŭeble "esperantigis" ilin kaj kelkfoje ni simple transliterigis ilin aŭ eĉ nure trankskribis. Iliaj difinoj aperiĝas en la **Glosaro**.

Pro tio, ke ĉi tiu libro estas destinita al sia internacia disvastiĝo, ni klopodis okupi lokon de ne-bolivia leganto kaj eviti la nesprimon (aŭ meman komprenon), kiu estas esperebla en nia lando. Al tiu celo kuniras kelkaj la skizaj biografietoj, kiuj akompanas ĉi tiun libron. Tutmaniere, ni esperas, ke la kritiko kaj la koment[ari]oj povu estonte helpi nin al la solvo de ĉi tiaj problemoj.

La Paz, je la 1^a de januaro, 2004.

JOSÉ ROBERTO ARZE.

* * *

1. Vd. I. Lapenna, **Esperanto en perspektivo**. Londono, Rotterdam: 1974. *passim*.
2. Vd. J. R. Arze, "La antología en Bolivia: esquema metodológico y recuento general". **Anales**. Academia Boliviana de la Lengua. 15 (2000): 165-213.
3. Kelkaj referencoj estas prenitaj duamane de **Bio-bibliografía boliviana**, de Werner Guttentag.
4. Ŝajnas al ni, ke ĉi tiu verko rikoltas nur la gvaranian paragvajan poezion; sed oni ne devas forgesi, ke la gvarania lingvo estas ankaŭ parolata en Bolivia.

VISIÓN SINTÉTICA DE LA LITERATURA BOLIVIANA

Consideramos útiles algunas líneas sobre la historia de la literatura boliviana, señalando los principales períodos y corrientes espirituales con presencia en nuestro país y los autores y obras más representativas¹.

a) ÉPOCA PRECOLONIAL.

Tradicionalmente -o por lo menos en algunos textos-, quizá como un residuo del espíritu colonialista español, las literaturas americanas en idiomas aborígenes se estudiaban como parte de las literaturas hispánicas. Hoy parece generalizarse una actitud más ecuánime en sentido de reconocer el carácter plurilingüístico de nuestra literatura, en la que, junto a las expresiones en lengua española (y no por debajo de ella), existen y se desarrollan las expresiones literarias en quechua, aymara, guaraní, etc. En este contexto, la literatura precolonial asume el carácter de origen de tales literaturas. La literatura quechua tuvo, al parecer, en el **Ollantay** su "monumento literario", de inspiración originaria, aunque la elaboración de las versiones que nos han llegado sea posterior. La dedicación de los estudiosos ha permitido recopilar y seleccionar numerosas piezas que forman el acervo literario de este idioma. El aymara ha tenido menos fortuna, pero no faltan esfuerzos de recopilación antológica.

b) ÉPOCA COLONIAL.

Establecida la premisa anterior, puede advertirse que la producción literaria de la época colonial se dirige, por una parte, a la creación en lengua española y, por otra, a la creación en lenguas nativas. Sin embargo, los historiadores han puesto atención casi exclusiva en la primera. En ella, hay en Charcas — a diferencia de otras regiones— escasas piezas épicas y líricas, bastante crónica e historia y algo de leyenda. Augusto Guzmán ha hecho una selección de 28 autores, entre los que se han reconocido como principales representantes a Antonio de la Calancha (1584-1654) y

SKIZA VIDAJO DE LA BOLIVIA LITERATURO

Ni konsideras utilaj kelkajn liniojn pri la historio de la bolivia literaturo, indikante la ĉefajn periodojn kaj spiritajn fluadojn ĉeestantajn en nia lando kaj la aŭtorojn kaj verkojn plej reprezentigajn¹.

a) ANTAŬKOLONIA EPOKO.

Laŭtradicie —almenaŭ en kelkaj tekstoj—, eble kiel restaĵo de la hispana kolonia spirito, la amerikaj literaturoj en indiĝenaj lingvoj estis studataj kiel parto el la hispanaj literaturoj. Hodiaŭ ŝajnas disvastiĝi pli justa sinteno, laŭ la senco de rekono de la multlingva karaktero de nia literaturo, en kiu, apud la esprimoj en hispana lingvo (sed ne sub ĝi) ekzistas kaj disvolviĝas la literaturaj esprimoj en keĉua, ajmara, gvarania kaj aliaj lingvoj. En tiu kunteksto, la antaŭkolonia literaturo prenas sur si la karakteron de deveno de tiaj literaturoj. La keĉua literaturo havis, laŭŝajne, en **Ollantay** sian "literaturan monumenton", kun aborigena inspiriĝo, kvankam la ellaborado de la tekstoj kiuj nin atingis, estu posttempa. La laboro de la studemuloj permesis la kompiladon kaj elektojn de multnombraj pecoj, kiuj formas la literaturan havaĵon de tiu ĉi lingvo. La ajmara lingvo havis malpli grandan sukceson, kvankam ne mankas klopodoj de antologiaj kompiloj.

b) KOLONIA EPOKO.

Starigita la antaŭa premiso, oni povas averti ke la literatura produktado de la kolonia epoko orientiĝas, unueflanke, al kreaĵoj en hispana lingvo, kaj alie, al kreaĵoj en memlandaj lingvoj. Tamen, la historiistoj dediĉis preskaŭ eks-kludan atenton al la unuaj. Inter ili estas en Charcas —malsimile al aliaj regionoj— malmultaj epopeaj kaj lirikaj pecoj, sufiĉe da kroniko kaj historio kaj iom da legendo. Augusto Guzmán faris elekton de 28 aŭtoroj, el kiuj oni rekonis kiel la ĉefajn reprezentantojn al Antonio de la Calancha (1584-1654) kaj

Bartolomé Arzáns (1674-1736). Como Charcas carecía de imprenta —a pesar de tener una de las Universidades de más prestigio en la región—, había pocas oportunidades de plasmar en el impreso las creaciones. Buena parte de lo que se conoce corresponde a descubrimientos ulteriores².

c) ÉPOCA DE LA REPÚBLICA.

La época republicana (con su período de gestación, que es la guerra de la independencia) puede dividirse en tres fases cronológicas, correspondientes al siglo XIX, la primera mitad del siglo XX y la segunda mitad del siglo XX.

c1) SIGLO XIX (1809-1899). El siglo XIX de la literatura boliviana nace bajo el signo del romanticismo. La misma guerra hispanoamericana por la independencia (y por tanto el surgimiento de la república), según el crítico español Salvador de Madariaga, se concibe como una obra romántica, en que la princesa cautiva (América) es rescatada por su Libertador (Bolívar). El juicio coincide con el de Adolfo Cáceres. Flor solitaria personal de la poesía de aquella época de guerra (por oposición a la poesía anónima) es el poeta quechua Juan Wallparrimachi (1793?-1814), sin perjuicio de la literatura anónima expresada en pasquines y otros documentos.

La primera mitad del siglo ofrece, por lo general, productos febles, por mucho que a él correspondan las primeras novelas, las primeras poesías y los primeros periódicos. Los autores se pierden, en su mayoría, en una literatura folletinesca de pretendido sabor polémico-político o judicial. La segunda mitad, en cambio, produce escritores más sólidos, y, entre ellos, a los dos más importantes de aquella época y quien sabe si de toda la historia de la literatura boliviana hasta el presente: Nataniel Aguirre (1843-1888), autor de **Juan de la Rosa** (1885), calificada como la mejor novela escrita en Bolivia hasta ahora; y Gabriel René Moreno (1836-1908), prolífico ensayista, historiador, bibliógrafo, apodado "el príncipe de las letras bolivianas" por la elegancia y calidad de sus escritos.

Las corrientes filosófico-políticas en pugna se expresan en la doble y equipotente antítesis de positivismo vs. catolicismo y liberalismo vs. conservatismo. Agustín Aspiazu (1826-1897)

Bartolomé Arzáns (1674-1736). Pro tio ke Charcas ne havis preson —malgraŭ havante unun el la plej famaj Universitatoj de la regiono—, estis malmultaj okazaĵoj por presmeti la kreaĵojn. Granda parto de tio, kion oni nun konas korespondas al postaj malkovriĵoj.²

c) RESPUBLIKA EPOKO.

La respublika epoko (kun ĝia naskiga periodo, kiu estas la milito por la sendependiĝo) povas dividiĝi en tri kronologiaj fazoj, korespondantaj al la XIX^a jarcento, la unua duono de la XX^a jarcento kaj la dua duono de la XX^a jarcento.

c1) JARCENTO XIX^a (1809-1899). La XIX^a jarcento de la bolivia literaturo naskiĝas sub la signo de la romantikismo. Mem la hispanamerika milito por la sendependiĝo (kaj sekve la ekaperiĝo de la respubliko), laŭ la hispana kritikisto Salvador de Madariaga, povas esti konceptita kiel romantika agado, en kiu la kaptita princino (Ameriko) estas reakirita de sia Liberiginto (Bolívar). La aserto koincidas kun tiu de Adolfo Cáceres. Izola persona floro de la poezio de tiama milita epoko (kontraŭe a la anonima poezio) estas la poeto keĉua Juan Wallparrimachi (1793?-1814), sen malkoni la anoniman literaturon esprimitan per la paskviloj kaj aliaj dokumentoj.

La unua duono de ĉi tiu jarcento oferas, ĝenerale, feblajn produktojn, malgraŭ la apero de la unuaj romanoj, la unuaj poezioj kaj la unuaj ĵurnaloj. La aŭtoroj plimulte malaperiĝas meze de paskvila literaturo, kun pretenda gusto de politika aŭ justica polemiko. Kontraŭe al tio, la dua duono produktas verkistojn pli solidajn kaj, inter ili, la du plej gravajn de tiu epoko, kaj eble de la tuta historio de la bolivia literaturo ĝis la nuna tempo: Nataniel Aguirre (1843-1888), aŭtoro de **Juan de la Rosa** (1885), kvalifikita kiel la plej bona romano verkita ĝis nun en Bolivio; kaj Gabriel René Moreno (1836-1908), abundema eseisto, historiisto, bibliografo, kromnomita "la princo de la boliviaj literoj", pro la eleganteco kaj kvaliteco de liaj verkaĵoj.

La filozofiaj kaj politikaj baraktaj fluoj esprimiĝas per la duobla kaj sampotenca antitezo de pozitivismo kontraŭ katolikismo kaj liberalismo kontraŭ konservativismo. Agustín Aspiazu (1826-1897)

es, seguramente, el exponente más importante del positivismo boliviano decimonónico, particularmente por su papel de pionero de las ciencias en sus múltiples facetas. El catolicismo-conservatismo tuvo un destacado exponente en Mariano Baptista (1832-1907), quien brilló principalmente como orador político y periodista y alcanzó la presidencia de Bolivia. Los demás géneros y corrientes son en general débiles.

c2) PRIMERA MITAD DEL SIGLO XX (1899-1952). El siglo XX, en su primera mitad, es en buena parte un ciclo de renovación y modernización de Bolivia, a pesar de la aguda crítica social lanzada por Arguedas. Políticamente se impone el liberalismo y a su presencia corresponde la consolidación de grandes empresas capitalistas mineras, el surgimiento de un proletariado reducido pero combativo, la iterativa rebelión de los indígenas, etc.

Como corriente literaria, el romanticismo perdura en cierto modo a través de la poesía de Adela Zamudio (1854-1928), quien más bien tiende un puente hacia el modernismo; pero es éste el que se impone como corriente encarnándose, en cuanto a verso, en los tres poetas más grandes producidos por Bolivia: Ricardo Jaimes Freyre (1866-1933), Franz Tamayo (1879-1956) y Gregorio Reynolds (1882-1948), acompañados de otros poetas; y, en cuanto a prosa lírica, en un grupo más o menos nutrido de autores en el que es difícil encontrar a alguno singularmente representativo.

Pero el modernismo rápidamente halla rivales y adversarios y al fin es reemplazado por una amplia gama de expresiones literarias de aliento social y, entre ellas, principalmente el indigenismo³. Al margen o no de intenciones y compromisos políticos, la literatura boliviana de esta época es, en general, un retrato vívido de los problemas sociales y étnicos del país. Se considera que hay aquí una clara influencia del realismo naturalista francés. El representante literario más importante de la prosa de aquellos tiempos es Alcides Arguedas (1879-1946), crítico social en **Pueblo enfermo**, instaurador de la novela indigenista con **Raza de bronce**, historiador crítico y moralista en sus obras de **Historia de Bolivia**, periodista combativo y memorialista incansable. En torno a Arguedas surgen posiciones encontradas, a favor y en contra y quizás sin que lo pretenda el mismo autor, su personalidad y su obra se convierten en puntos de referencia inexcusables para ulteriores definiciones políticas

eble estas la plej grava eksponanto de la bolivia pozitivismo je la XIX^a jarcento, precipe pro lia rolo de pioniro de la sciencoj en iliaj multnombraj facetoj. La katolikismo-konservativismo havis stariĝantan eksponanto en Mariano Baptista (1832-1907), kiu precipe brilis kiel politika oratoro kaj ĵurnalisto kaj atingis la prezidanteco de Bolivio. La restantaj ĝenroj estas ĝenerale malfortaj.

c2) UNUA DUONO DE LA XX^a JARCENTO (1899-1952). La XX^a jarcento, dum ĝia unua duono, estas grandmaniere renoviga kaj moderniga de Bolivio, malgraŭ la akra soci(al)a kritiko ĵetita de Arguedas. Politike, imponiĝas la liberalismo kaj al ĝia ĉeesto korespondas la plifirmiĝo de la grandaj minejaj kapitalismaj entreprenoj, la ŝpruco de proletariaro malgranda sed batalema, la repetema ribelo de la indiĝenoj, k. c.

La romantikismo, kiel literatura fluado, longdaŭras ia-maniere tra la poezio de Adela Zamudio (1854-1928), kiu etendas ponton al la modernismo; sed estas ĉi tiu [movado], kiu imponiĝas kiel fluado enkarniĝante, rilate al verso, en la tri plej grandaj poetoj produktitaj de Bolivio: Ricardo Jaimes Freyre (1866-1933), Franz Tamayo (1879-1956) kaj Gregorio Reynolds (1882-1948), akompanataj de aliaj poetoj; kaj, rilate al prozo, en aro pli-malpli nutrigita de aŭtoroj, inter kiuj ne estas facile trovi iun singularan reprezentanton.

Sed la modernismo baldaŭ trovas konkurantojn kaj kontraŭulojn kaj finfine estas anstataŭgita de ampleksa gamo de literaturaj esprimoj socispiraj kaj, inter ili, precipe la indigenismo.³ Marĝene aŭ ne de politikaj intencoj aŭ kompromisoj, la bolivia literaturo de tiu ĉi epoko estas ĝenerale vivanta portreto de sociaj kaj etniaj problemoj de la lando. Oni vidas ke ĉi tie estas klara influo de la franca naturalisma realismo. La ĉefa reprezentanto de la prozo de tiuj tempoj estas Alcides Arguedas (1879-1946), socia kritikisto per **Pueblo enfermo** (*Malsana popolo*), stariĝanto de la indigenisma romano per **Raza de bronce** (*Bronza raso*), kritika kaj morala historiisto per siaj verkoj pri la **Historia de Bolivia** (*Historio de Bolivio*), batalema ĵurnalisto kaj nelacebla memorverkisto. Ĉirkaŭ Arguedas stariĝas interkontraŭaj pozicioj, favoraj aŭ malfavoraj al li, kaj, eble sen la volo de la mema aŭtoro, liaj personeco kaj verkaro kovertiĝis en nepraj referpunktoj por postaj politikaj

y literarias. En la misma vertiente de la literatura de contenido social está la novelística de Jaime Mendoza (1876-1939) (**En las tierras del Potosí**) y de Armando Chirveches (1881-1926) (**La candidatura de Rojas**). Singular escritor de esta época, con alta calidad estilística, cultor de la novela, el cuento y el teatro, y ocasionalmente del ensayo, en castellano y en francés es Adolfo Costa du Rels (1891-1980).

En el plano ideológico, frente al liberalismo que, a pesar de su largo reinado en Bolivia, no logró producir ideólogos de primera línea³, se yerguen dos corrientes de avanzada: el socialismo y el nacionalismo. Ambas muestran sus primeros indicios en la década del 20, pero sólo después de la Guerra del Chaco (1932-35) se consolidan como corrientes que rivalizan entre sí en la contienda contra el "tradicionalismo" para alcanzar el "manejo de la historia". Aunque ambas se expresan a través de partidos políticos (PIR y POR, en el primer caso; MNR, en el segundo)⁵, tienen también sus exponentes individuales, debiendo señalarse como los más destacados a Gustavo Adolfo Navarro (1898-1980) y José Antonio Arze (1904-1955), en el socialismo, y Carlos Montenegro (1903-1953), en el nacionalismo.

La literatura postbélica no se destaca tanto por recoger la experiencia de la guerra, como por penetrar y trascender, a través de ella o al margen de ella, en la crítica social y política. A este período corresponde la obra cuentística de Augusto Céspedes (1904-1998?), **Sangre de mestizos** (1946), quizá la mejor que ha producido Bolivia en este género. El minero, como objeto de explotación del hombre por el hombre, es motivo de descripciones literarias de diverso carácter y calidad, entre las que la novela **Socavones de angustia** de Fernando Ramírez Velarde (1913-1948), es seguramente una de las mejores. Por su tipicidad, hay que nombrar también la novela **La Chaskañawi**, de Carlos Medinaceli, representativa de toda la vertiente temática de la mestización sentimental.

La poesía y la prosa postmodernista, en todos sus matices de "vanguardia", corporativamente representada por las dos generaciones de "Gesta Bárbara"⁶ aunque no reducida a ellas, se tiñe igualmente de política, de "telurismo" y se adhiere en parte al surrealismo, aunque formalmente oscila entre los cánones tradicionales y las formas libres o "liberales" de la retórica y la composición en verso.

kaj literaturaj difinoj. En la sama fluejo de la literaturo kun socia enhavo estas la romanaro de Jaime Mendoza (1876-1939) (**En las tierras del Potosí** = *En la teraro de Potosí*) kaj de Armando Chirveches (1881-1926) (**La candidatura de Rojas** = *La kandidateco de Rojas*). Singulara verkisto de ĉi tiu epoko, kun alta stil(istik)a kvalito, kulturanto de la romano, la rakonto kaj la teatro, kaj kelkfoje de la eseo, en hispana kaj franca lingvoj, estas Adolfo Costa du Rels (1891-1980).

En la ideologia plano, kontraŭ la liberalismo, kiu malgraŭ ĝia longa reĝado en Bolivio, ne sukcesis produkti ideologiistoj de unua linio⁴, stariĝis du avantaĝigaj fluaĵoj: la socialismo kaj la naciismo. Ambaŭ montras siajn unuajn spurojn je la 20^a jardeko, sed estas post la Ĉaka Milito (1932-35) ke ili firmiĝis kiel fluoj interkonkurantaj en la kverelo kontraŭ la "tradicismo", por atingi la "regadon de la historio". Kvankam ambaŭ esprimiĝas per politikaj partioj (PIR kaj POR, en la unua kazo; MNR, en la dua)⁵, havas ankaŭ siajn individuajn reprezentantojn, el kiuj la plej staraj estas Gustavo Adolfo Navarro (1898-1980) kaj José Antonio Arze (1904-1955), en la socialismo, kaj Carlos Montenegro (1903-1953), en la naciismo.

La postmilita literaturo ne stariĝas tiom pro la kolekto de la milita sperto, kiom pro la eniriĝo kaj transcendo, tra ĝi aŭ ekster ĝi, al la socia kaj politika kritiko. Al tiu periodo apartenas la rakonta verkaro de Augusto Céspedes (1904-1998?), **Sangre de mestizos** (*Sango de mestizoj*, 1946), eble la plej bona el la produktitaj en Bolivio en tiu ĉi ĝenro. La minlaboristo, kiel objekto de la homa ekspluatado de la homo, estas temo de literaturaj priskriboj de diversaj karaktero kaj kvalito, el kiuj la romano **Socavones de angustia** (*Subfosoj de korpremo*) de Fernando Ramírez Velarde (1913-1948) estas eble unu de la plej bonaj. Pro sia tipikeco, oni devas menciigi ankaŭ la romano **La Chaskañawi** (*Krispokululino*), de Carlos Medinaceli, reprezentanta de la tuta tema fluejo pri la sentema mestiziĝo.

La postmodernisma poezio kaj prozo, en ĉiuj siaj nuancoj de "avangardo", korporacie reprezentata de la du generacioj de "Gesta Bárbara",⁶ kvankam ne reduktita al ili, same tinkturiĝas per politiko, "terismo" kaj alĝuiĝas al *surrealismo* kvankam formale ŝanĝeliĝas inter la tradiciaj kanonoj kaj la liberaj aŭ "liberalaj" formoj de la retoriko kaj la versa komponado.

El ensayo tiene dos representantes de primera línea: Carlos Medinaceli (1898-1949), especialmente con **Estudios críticos**, y Roberto Prudencio (1908-1975), quien, a través del ensayo breve ha penetrado en cuestiones estéticas, históricas y literarias, en libros que se han compilado póstumamente.

Es posible sustentar la idea de que la literatura de esta primera mitad de siglo abonó de alguna manera la sensibilidad política y social de cuando menos dos generaciones (la del 28 y la de la post-guerra) para lograr el protagonismo histórico en la revolución de 1952.

c3) SEGUNDA MITAD DEL SIGLO XX. La Revolución de 1952 constituye el viraje histórico-social más importante de la sociedad boliviana, después de la independencia. Fue una revolución más nacional que nacionalista y con una indudable proyección democrático-social. Nacionalizó las minas (el petróleo ya se había nacionalizado 15 años antes); llevó adelante una reforma agraria cuyo efecto principal fue una intensa movilidad social de campesinos e indígenas que se incorporaron en la vida política del país; modificó las bases electorales y trató de cerrar el ciclo de transformaciones con una reforma educacional avanzada.

Aunque el gobierno ostentó o alentó algunas veces actitudes "antiintelectualistas" (persecución a intelectuales conservadores, clausura violenta de periódicos opositores, intervención político-sindical de las universidades, etc.), simultáneamente el proceso revolucionario fue gestando una intelectualidad, bastante heterogénea, que, en lo ideológico, remozó, por una parte, el nacionalismo tanto de izquierda (Almaraz, Zavaleta) como de derecha (sin figura intelectual destacable) y permitió, por otra, el desenvolvimiento de diversos matices "indigenistas" (indianistas, nativistas, etc.) (Reinaga) e incluso populistas (sin intelectuales relevantes). El socialismo en general, y el marxismo en particular, sufrieron un deterioro teórico evidente, aunque hubo no pocos escritores e ideólogos que militaron en sus filas (R. Alvarado, J. Lara, O. Alfaro, N. Taboada T., R. Barrenechea, en la vertiente comunista; M. Quiroga Santa Cruz, en la del Partido Socialista - 1, y G. Lora en la trotskista).

La eseo havas du unualiniajn reprezentantojn: Carlos Medinaceli (1898-1949), precipe per siaj **Estudios críticos** (*Kritikaj studoj*) kaj Roberto Prudencio (1908-1975), kiu per la mallonga eseo penetras en estetikajn, historiajn kaj literaturajn aferojn, kun libroj postmorte kompilitaj.

Eblas subteni ideon, ke literaturo de ĉi tiu unua jarcenta duono fruktodonis la politikan kaj socialan sentemecon de almenaŭ du generacioj (tiu de la 28^a jaro, kaj la de la postmilito), por atingi la historian ĉefrolon en la revolucio de la jaro 1952.

c3) DUA DUONO DE LA XX^a JARCENTO. La Revolucio de 1952 konstituas la plej grava historia kaj socia turniĝo de la bolivia societo, post la milito de la sendependiĝo. Ĝi estis revolucio pli nacia ol naciisma, kun senduba demokrata kaj sociala projekcio. Ĝi naciigis la minejojn (la petrolo jam estis naciigita 15 jaroj antaŭe); antaŭenigis agran reformon, kies ĉefa efekto estis intensan socialan movadon de kamparanoj kaj indiĝenoj, kiuj enkorporiĝis en la politikan vivon de la lando; modifis la deputajn bazojn kaj intencis fermi la ciklon de transformoj per antaŭenirema eduka reformo.

Kvankam kelkfoje la registraro montris "kontraŭinteligentajn" agadojn (persekutado al konservativaj intelektuloj, perforta fermigo de opoziciaj ĵurnaloj, politik-sindikata interveno de la universitatoj, k. c.), samtempe la revolucia proceso kreadis intelektaron, tre heterogena, kiu, rilate al ideologio, revigligis, unueflanke, la naciismon tiel maldekstran (Almaraz, Zavaleta) kiel dekstran (sen intelekta elstara figuro), kaj alie permesis la disvolviĝon de diverzaj indiĝenaj nuancoj (indianismaj, ennaciigaj, ktp) (Reinaga k. a.) eĉ populismaj (sen singularaj intelektaj figuroj). La socialismo, ĝenerale, kaj precipe la marksismo, suferis evidentan teorion difekton, kvankam estis ne malmultaj verkistoj kaj ideologoj kiuj militis en iliaj vicoj (R. Alvarado, J. Lara, O. Alfaro, N. Taboada T., R. Barrenechea, en la komunisma fluejo; M. Quiroga Santa Cruz, en tiu de la Socialisma Partio - 1; kaj G. Lora en la trotskisma).

En el plano propiamente literario, hay, por cierto, figuras que habiendo comenzado su faena en la etapa anterior la prosiguen en esta nueva. Varios autores, viejos y nuevos, se alinean en diversas corrientes marcadas por el signo "realista": surrealismo, neorealismo, realismo mágico, realismo mítico, realismo crítico, realismo socialista, etc.; mientras otros pretenden romper con el realismo y prefieren avanzar hacia formas "puras" (diríase a veces "vacías") en la creación: no faltan cultores del "antisoneto", la "antimetáfora", la poesía "concreta", "visual", "virtual", etc., o de pretendida transcendencia metafísica, ontológica, etc.

La temática es también heterogénea. Como suele ocurrir en las épocas de revolución, los autores revolucionarios en buena parte recogen temas de las "injusticias" del pasado (novela, cuento y poesía de temática indígena o minera), mientras los autores reaccionarios contrastan un pasado aéreo o por lo menos tolerable con un presente opresor y destructivo (algo de la cuentística de Enrique Kempff). Un venero de motivos fue recogido de las luchas sociales (guerrillas del Che Guevara y oposición a las dictaduras de Banzer y García Meza). En todo caso, es todavía difícil hacer un buen balance literario y temático de este período.

Un rasgo interesante de esta nueva fase es el incremento (proporcional y absoluto) de las mujeres autoras: Yolanda Bedregal, Alcira Cardona Torrico, Silvia Mercedes Avila, Matilde Casazola, Gaby Vallejo, son apenas unos cuantos nombres destacados entre muchos otros que forman este sector de la creación literaria.

No es fácil construir un muestrario de esta época reciente. Con riesgo de omisiones, podríamos mencionar a Oscar Cerruto (1912-1981), Oscar Alfaro (1921-1963), Jaime Saenz (1921-1986), como los principales poetas de la época, y Guillermo Francovich (1901-1980), Sergio Almaraz (1928-1968) y René Zavaleta (1936-1984), como los principales ensayistas, dejando en maceración a los representantes de los demás géneros. La oratoria revive su prestigio con Marcelo Quiroga Santa Cruz (1931-1980), quien también se destaca como novelista moderno con **Los deshabitados**.

He ahí una sintética visión de la literatura boliviana, que la deseamos útil para franquear la entrada a esta pequeña antología.

La Paz, 19 de diciembre de 1999.

* * *

Sur la propra literatura plano, certe estas figuroj kiuj komencinte sian laboron en la antaŭa fazo, daŭrigas ĝin en ĉi tiu nova. Kelkaj aŭtoroj, antikvaj kaj novaj, liniĝas al diverzaj tendencoj de la signo "realisma": surrealismo, novrealismo, magia realismo, kritika realismo, socialisma realismo, ktp; dum aliaj pretendas rompiĝi kun la realismo kaj preferas antaŭeniri al "puraj" (kelkfoje malplenaj) formoj: ne mankas kulturistoj de la "kontraŭsoneto", la "kontraŭmetaforo", la "konkreta" aŭ la "videma" aŭ la "virtuala" poezio, ktp, aŭ al la poezio de pretendiĝa transcendo metafizika, ontologia, k. c.

La temaro ankaŭ estas heterogena. Tiel kiel ofte okazas en revoluciaj epokoj, la revoluciaj aŭtoroj plie kolektas temojn pri la pasintaj "maljustecoj" (romano, rakonto kaj poezioj pri indiĝena aŭ mina temaro), dum la reaciaj aŭtoroj kontraŭmontras kelkan pasintecon oran aŭ almenaŭ tolereblan al la astempo subpremiga kaj detruiga (io de la rakontaro de Enrique Kempff). Vejnar de literaturaj motivoj estis reprenita de la sociaj bataladoj (geriloj de Che Guevara kaj la posta lukto kontraŭ diktatorecoj de Banzer kaj García Meza). Tutmaniere, ankoraŭ estas malfacile fari bonan bilanĉon literaturan kaj temaran de tiu ĉi periodo.

Interesa trajto de ĉi tiu nova fazo estas la pliiĝo (proporca kaj absoluta) de la aŭtoraj virinoj: Yolanda Bedregal, Alcira Cardona Torrico, Silvia Mercedes Avila, Matilde Casazola, Gaby Vallejo, estas apenaŭ malmultaj elstaraj nomoj inter multaj aliaj kiuj konstituas ĉi tiun fakon de la literatura kreado.

Ne estas facile konstrui montraron de ĉi tiu ĵusa epoko. Riskante preterlasi iujn, estas menciindaj: Oscar Cerruto (1912-1981), Oscar Alfaro (1921-1963), Jaime Saenz (1921-1986), kiel la plej gravaj poetoj de la epoko, kaj Guillermo Francovich (1901-1980), Sergio Almaraz (1928-1968) y René Zavaleta (1936-1984), la ĉefaj eseistoj, lasante por macerado la reprezentantoj de la restantaj ĝenroj. Oratore ĝenro revivigas sian prestiĝon per Marcelo Quiroga Santa Cruz (1931-1980), kiu ankaŭ elstariĝas kiel moderna romanisto kun **Los deshabitados** (*La malloĝantuloj*).

Jen la skiza vidaĵo de la bolivia literaturo, pri kiu ni deziras ke ĝi estu taŭga por malfermi la eniron al ĉi tiu malgranda antologio.

La Paz, je la 19^a de decembro, 1999.

* * *

-----

1. El presente resumen forma parte del prólogo al tomo IX de nuestro **Diccionario biográfico boliviano**, consagrado a los *Escritores, poetas y periodistas*. En el presente texto hemos prescindido de las notas bibliográficas de detalle y nos limitamos a ofrecer a continuación la lista de algunos títulos que consideramos útiles para tener una visión más amplia de la literatura boliviana. *Historia*: A. Cáceres Romero, **Nueva historia de la literatura boliviana** (Cochabamba: 1987-96; t. 1-3); C. Castañón Barrientos, **Literatura de Bolivia** (La Paz: 1990); E. Finot, **Historia de la literatura boliviana** (3. ed. La Paz: 1964). *Antologías*: M. Baptista Gumucio (ed.), **Bolivia escribe** (La Paz: 1976); Y. Bedregal (ed.), **Antología de la poesía boliviana** (3. ed. La Paz: 1991); A. Cáceres Romero (ed.), **Poésie bolivienne du xxe siècle d'expression espagnole** (Génève: 1986); G. A. Otero (ed.), **Crestomatía boliviana** 4. ed. La Paz: 1943); J. Quirós (ed.), **Índice de la poesía boliviana contemporánea**, 2. ed. La Paz: 1983); A. Soriano Badani (ed.), **Antología del cuento boliviana** (2. ed. La Paz: 1991). *Biografías*: A. Guzmán, **Biografías de la literatura boliviana** (Cochabamba: 1982). *Resúmenes*: J. Siles Guevara, **Las cien obras capitales de la literatura boliviana** (La Paz: 1975). *Literatura quechua y aymara*: J. Albó y F. Layme (eds.), **Literatura aymara**: antología (La Paz: 1992; t. 1, prosa); J. Lara, **La literatura de los quechuas**: ensayo y antología (3. ed. La Paz: 1980).

2. Claro ejemplo de estas ediciones "postcoloniales" son los **Anales** y la **Historia de la villa imperial de Potosí**, de Arzáns; la **Guía de Potosí**, de Cañete, etc.
3. G. Francovich, en **El pensamiento boliviano en el siglo XX** (México: 1956; 2. ed. La Paz: 1985), plantea la sucesión de la trilogía "positivismo-liberalismo-modernismo" por la de "nacionalismo-socialismo-indigenismo", separadas por una fase de "crisis" o transición.
4. La ideología liberal está representada políticamente en Bolivia no sólo por el Partido Liberal, sino también por el Republicano (en diversas vertientes) y otros partidos menores que, por simplificación lexicológica, recibieron el nombre de "tradicionales".
5. *PIR* = Partido de la Izquierda Revolucionaria. *POR* = Partido Obrero Revolucionario. *MNR* = Movimiento Nacionalista Revolucionario.
6. *Gesta Bárbara*: grupo cultural fundado en Potosí hacia 1919, bajo la dirección de Carlos Medinaceli, Gamaliel Churata y otros.

1. Ĉi tiu resumo apartenas al la antaŭparolo de la tomo IX de nia **Diccionario biográfico boliviano** (*Bolivia biografaro*), riltata a la *Verkistoj, poetoj kaj ĵurnalistoj*. En ĉi tiu teksto ni preterlasis la pridetalajn bibliografiajn notojn. Por malgranda bibliografia orientigo pri la bolivia literaturo, vidu la noton 1 de la hispana teksto.
2. Klara ekzemplo de ĉi tiuj "postkoloniaj" eldonoj estas la verkoj **Anales** kaj **Historia de la villa imperial de Potosí**, de Arzáns; la **Guía de Potosí**, de Cañete, k. c.
3. G. Francovich, en **El pensamiento boliviano en el siglo XX** [La Bolivia penso dum la XX^a jarcento] (México: 1956; 2. ed. La Paz: 1985), proponas ke la trilogio "positivismo-liberalismo-modernismo" estas sekvita de la trio "naciismo-socialismo-indiĝenismo", disigitaj de "kriza" kaj transira fazo.
4. La liberala ideologio en Bolivio estas reprezentata ne nur de la Liberala Partio, sed ankaŭ de la Respublik(an)a (en diversaj fluejoj) kaj aliaj pli malgrandaj, kiuj, per leksikologia simpligo, estis nomitaj "tradiciaj".
5. *PIR* = Partido de la Izquierda Revolucionaria (Partio de la Revolucia Maldekstro). *POR* = Partido Obrero Revolucionario (Partio Laborisma Revolucia). *MNR* = Movimiento Nacionalista Revolucionario (Revolucia Naciisma Movado).
6. *Gesta Bárbara*: Barbara Heroaro, kultura grupo fondita en Potosí ĉ. 1919, sub la konduko de Carlos Medinaceli, Gamaliel Churata, k. a.

UNUA PARTO DOKUMENTOJ KAJ ATESTOJ

(PRIMERA PARTE: DOCUMENTOS Y TESTIMONIOS)

CONTENIDO DE LA PRIMERA PARTE

Artículos de **Bolivia Revuo**.

Artículos de **Bolivia Esperantisto**.

RODOLFO ESPINOZA ALIAGA. El esperanto, simbolo de la fraternidad. [*Sólo en esperanto*].

– El movimiento esperantista en Oruro en la década del 40. [*Sólo en español*]

ENRIQUE ALCOCER HURTADO. Actividades esperantistas pioneras. [*Sólo en esperanto*].

GUILLERMO TARIFA. Organización del movimiento esperantista en La Paz (1948). [*Sólo en español*].

MAGÍN ZUBIETA. Amistad con el esperanto. [*Nur esperante*].

JOSÉ ROBERTO ARZE. Artículos sobre el esperanto. [*Sólo en español*]

– Eperanto, lengua universal.

– Glosas sobre la literatura en Esperanto.

JOSÉ ROBERTO ARZE. Artículos sobre el esperanto. [*Sólo en español*]

– Eperanto, lengua universal.

– Glosas sobre la literatura en Esperanto.

– ¿Qué es el esperanto?

– Sobre lengua española y lengua internacional. (Conversación con el profesor noruego Otto Pryts).

ENHAVO DE LA UNUA PARTO

Artikoloj de **Bolivia Revuo**.

Artikoloj de **Bolivia Esperantisto**.

RODOLFO ESPINOZA ALIAGA. La esperanto, simbolo de la frateco. [*Nur esperante*].

– Esperanto-movado en Oruro, je la 40-a. jardeko. [*Nur hispane*].

ENRIQUE ALCOCER HURTADO. Pioniraj Esperanto-agadoj. [*Nur esperante*].

GUILLERMO TARIFA. Ekorganizo de esperanto-movado en La Paz (1948). [*Nur hispane*].

MAGÍN ZUBIETA. Ekamikeco kun esperanto. [*Nur esperante*].

JOSE ROBERTO ARZE. Artikoloj pri esperanto. [*Nur hispane*].

– Eperanto, universala lingvo.

– Glosoj pri la Esperanto-literaturo.

– Kio estas esperanto?

– Pri hispana kaj internacia lingvoj. (Interparolado kun norvega profesoro Otto Pryts).

ARTIKOLOJ DE "BOLIVIA REVUO"

(ARTÍCULOS DE "BOLIVIA REVUO")

La actividad esperantista en Bolivia en la segunda mitad de la década de los 40 del siglo XX es especialmente destacable. Intelectuales y jóvenes estudiantes de diversos lugares se entusiasmaron con el esperanto y organizaron cursos, seminarios, conferencias, audiciones radiales, etc.

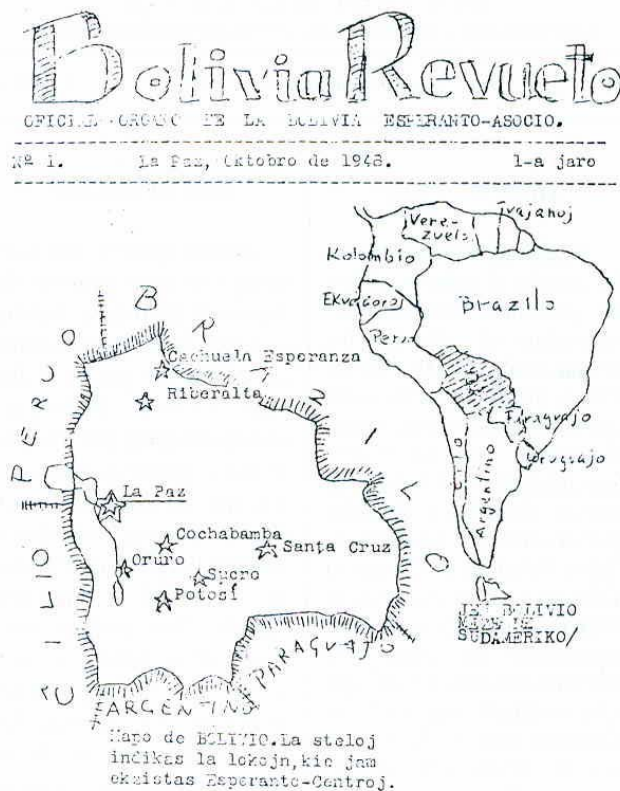
Algunos esperantistas habían aprendido el idioma ya en la década del 30 (como José Antonio Arze); otros recién lo habían descubierto. La presencia en Bolivia de Tibor Sekelj (explorador y alto personero de U. E. A.) estimuló la actividad de los esperantistas y culminó con la creación de diversos centros en La Paz, Sucre, Cochabamba, Cachuela Esperanza, etc. además del ya existente en Oruro. Se fundó la Asociación Boliviana de Esperanto y ésta decidió publicar un órgano oficial, con el título de **Bolivia Revueto** (Revistita Boliviana), del que salieron cuatro fascículos, correspondientes a 6 números: un fascículo en La Paz y tres en Oruro. (Curiosamente, en la enciclopedia **Esperanto en perspektivo** (London, Rotterdam: 1974), en la que colaboró Sekelj, no hemos encontrado alusión a su presencia en nuestro país).

Como resultado de disidencias internas, después de la publicación del segundo fascículo, la **Revueto** se convirtió en **Revuo**, como órgano independiente. Animador principal de esta publicación fue Enrique Alcócer Hurtado (quien adoptó los seudónimos de Wáskar Nina Nina o, en esperanto, Vaskar Fajro), y colaboradores, entre otros, Julio Espinoza, Rodolfo Espinoza Aliaga, Mario Beltrán, etc.

Según información proporcionada por Angel Torres, Alcócer fue un periodista rebelde, que cayó víctima de la "lista negra" del gobierno oligárquico de entonces y se exilió a la Argentina, donde ha vivido el resto de su vida. Rodolfo Espinoza vive en Oruro y aun mantiene la emoción esperantista de sus años juveniles. Él ha tenido la gentileza de entregarnos, en fotocopia, el texto completo de la revista, cuyo propósito fue: "hacer conocer el esperanto en Bolivia y presentar nuestro país al mundo, por medio del esperanto". En consecuencia, la revista contiene artículos sobre el esperanto y textos de la literatura boliviana traducidos a este idioma. Hemos recogido piezas de unos y otros, con cuya transcripción deseamos rendir un cálido homenaje a tales pioneros.

Más adelante hallará el lector dos testimonios, uno de Alcócer y otro de Espinoza, donde se evocan los años de la **Bolivia revuo**.

J. R. A.

Portada del Nº 1 de *Bolivia Revueto* (1948)

BOLIVIA REVUETO

OFICIALA ORGANO DE LA BOLIVIA ESPERANTO-ASOCIO

Nº 1.

La Paz, oktobro de 1948.

1ª jaro.

¡HENOS AQUÍ!

JEN NI ESTAS!

Hace un año apenas se ha creado el primer núcleo de personas deseosas de aprender el idioma internacional, primero en La Paz y luego en otras siete ciudades bolivianas, entusiasmadas por las conferencias públicas, reuniones y cursos abreviados dictados por el conocido esperantista Tibor Sekelj de la Comisión Directiva de la Asociación Universal de Esperanto que aprovechó su paso por nuestro país para crear aquí el movimiento esperantista. Culmina este trabajo suyo en la celebración de la primera Convención de los esperantistas de Bolivia, y en la edición del primer número de esta revista, nuestro órgano oficial.

La REVISTITA BOLIVIANA, que con este número entregamos al mundo esperantista, es una prueba modesta y sin pretensiones de los esfuerzos de esta nueva organización. Con perseverancia y entusiasmo trataremos que nuestra publicación sea cada vez más digna representante de Bolivia, dentro del Movimiento Esperantista Mundial, y cada vez más elocuente prueba del valor de la lengua internacional ante los bolivianos.

Pues es precisamente ésta nuestra finalidad: hacer conocer el Esperanto en Bolivia y presentar nuestro país al mundo, por medio del Esperanto.

La Redacción.

* * *

NIA UNUA JARKUNVENO

La unua Kunveno de Delegitoj de la Bolivia Esperanto-Asocio, okazanta la tagojn 18^{-an} kaj 19^{-an} de oktobro, ne estas nur turisma vojaĝo, malgraŭ tio, ke ĝi okazas en la kadro de la jubilea festo de la kvarcentjara datreveno de la fondiĝo de la urbo La Paz. Ni preskaŭ ĉiuj estas novaj esperantistoj. Ni bezonas koni la samideanojn el aliaj urboj, interkonsenti kun ili pri multaj aferoj rilate la estontan marŝon de nia movado, kaj fiksi la bazojn por harmonia kaj efika kunlaborado. Pro tio, la ĉefa trajto de nia Kunveno estos la laborkunsidoj.

La gvidantaro de nia landa movado estas nur provizore elektita, kaj tiu ĉi Kunveno devas zorgi pri la estonta gvidantaro.

La organizo de la lokaj societoj devas esti plifirmigita per ofta kaj intensa interrilato.

Oni devas pridiskuti temojn rilatajn al propagando kaj al instruado, por plifortigi la jam ekzistantajn centrojn, kaj pensi pri fondado de novaj.

Tiu ĉi revueto ne havas ankoraŭ zorganton. Por la bono de la Movado ĝi devas aperadi regule almenaŭ dumonate, laŭeble presita, kaj minimume dekdupaĝa. Tiu ĉi laboro postulas la atenton de la plej kleraj samideanoj.

La internacia korespondado estas gravega faktoro en la pligrandigo de la entuziasmo de la novaj esperanto-grupoj. Pro tio oni devas instigi grandskalan internacian korespondadon.

Per entuziasmo, obstino kaj laboremo ni iros antaŭen, solvante la problemojn unu post alia. Nenio retenos nin!

* * *

TIBOR SEKELJ

INFORMO PRI LA KOMENCIĜO DE ESPERANTO EN BOLIVIO

Tuj post mia alveno al la ĉefurbo **La Paz**, mi paroladis en la tiea universitato pri E., la 23^{-an} de sept. [1947] kaj post kelkaj tagoj en la salono de la Edukministerio kaj en la instruista lernejo. Kun S-roj. J. A. Arze [kaj R.] Olmos ni fondis la Bolivian Esperanto-Asocion, al kies membroj mi gvidis unumonatan kurson.

En **Cochabamba**, la 6^{-an} de januaro de 1948 mi paroladis, aŭspicita de la universitato kaj registaro. Sekvis [la] fondado de E.-centro kun s-roj. Kuŝner kaj Paredes.

En **Cachuela Esperanza** mi paroladis en oficista cent[ro] kie ni fondis E.-societon, la 11^{-an} de junio.

En **Riberalta** okazis du paroladoj, la 15^{-an} kaj 16^{-an} [de] junio, en la klubo "Progreso" kaj en la mezlernejo, el kio [eka]ltis E.-centro.

En **Santa Cruz** ni fondis E.-centron post parolado oka[z]ita en la universitato, la 30^{-an} de junio.

En **Sucre** mia parolado en la universitato, la 17^{-an} de julio, vekis grandan intereson de la rektoro, kiu promesis gravan apogon al la ĵusfondita societo. Bonŝance trovis tie s-no. Pastro Ortega, kiu akceptis gvidadon de [la kur]so.

En **Potosí** mia prelego farita en la universitato estis ankaŭ disradiita, kaj krom ĝi mi faris du paroladojn [al] mezlernejanoj, Ankaŭ tie ni fondis E.-centron.

Oruro estis la sola urbo, kie mi trovis societon jam fonditan. Fondis ĝin s-ro. Julio Espinoza en 1945, kaj re[fon]dis s-ro. Kuŝner en 1948. Miaj paroladoj en la universitato kaj radioj de tiu urbo ebligis ekgvidon de nova kurso fare de s-roj. Julio Espinoza kaj Roberto Espinoza.

Al la novaj societoj mi distribuis gramatikojn, revuojn, flugfoliojn, insignojn kaj flagetojn. En gazetoj de [dive]rsaj urboj mi publikigis proksimume 40 artikolojn [kun teks]tojn pri Esperanto.

[Il]i kunvokis la unuan jarkunvenon kaj kreis revueton.

La Bolivia Esperanto-Movado estas iniciatita kaj la [voj]o irota estas montrita. Nun mi transdonas ĝin en la [man]oj de la boliviaj samideanoj, kun miaj plej [sin]ceraj bondeziroj: Ĝi kresku kaj progresu!

Samideanoj: EK AL LABORO!

Sekelj.

1. En la fotokopio kiu servas kiel fonto, kelkaj partoj estas nelegeblaj kaj nedeĉifreblaj. Ni anstataŭis ilin per supozaj tekstoj, en rektaj krampoj.

BOLIVIA REVUETO
OFICIALA ORGANO DE LA BOLIVIA ESPERANTO-ASOCIO

Jar'1.

Oruro (Bolivio), Januaro 1949.

N^{ro} 1^a

NACIAJ LINGVOJ

[LLAJTA SIMIKUNA]

Estas kelkaj popoloj kiuj sentas grandegan amon por sia nacia lingvo, almenaŭ kiam tia lingvo estas de propra ennaskiĝo kaj enhavas la tutan grandecon de sia historio. Tiu sento estas tre justa kaj neniu povas jesi la kontraŭecon. Nacia lingvo estas la familia lingvo kiu nin lernigas la amon al enlandanaj gefratoj. Sendube ĉi tiu estas la kaŭzo pro ke la Esperanto ne kresku tiel rapide kiel ni deziras.

Pro tio la boliviaj esperantistoj havas antaŭe de si tre gravan seriozan mision. Ili devas esperantistigi grandan popolon kiu nune batalas forte por lerni alian lingvon; mia noblo popolo kiu parolas *Keĉuon* kaj studas por lerni hispanon k[aĵ] ne povas fari ĝin, ĉar tiu ĉi lingvo estas tre malfacila por ili, kaj ĉar la lernejoj ne sufiĉas por la tuta kamparano. Aliparte, mi pensas ke la Hispano [*sic*] estas vana por miaj gefratoj de la kampo. Ili kompreniĝas unu la alian pere de nia nacia lingvo, la dolĉa *Keĉuo*. Kiam la kampaj viroj parolas Hispanon ŝajnas anglaj aŭ germanaj viroj, ne parolas koreke kaj tial ili ne povas uzi ĝin, kaj preferas interŝanĝi siajn ideojn pere de la esprimebla *Keĉuo*.

Keĉuo estas parolata de preskaŭ la tri kvaronaj partoj el la bolivianoj. Sutile kaj sufiĉe studante ĝin, oni renkontas ke ĝi estas aŭ estis kreita de scienculoj lingvistaj, ĉar oni vidas tra sia tuta konstruaĵo tiel perfektecon kiel en Esperanto. Ĉiuj ĝiaj reguloj estas senvarieblaj: estas ankaŭ en ĝia gramatiko la kadro de la korelativaj voĉoj. Tiu ĉi kaj la belsono faras la *Keĉuon* pli esprimebla kaj muzika lingvo ol ia alia de Ameriko.

Ĉiu inteligenta boliviano devas paroli *keĉuon* kaj Esperanton. Ambaŭ estas la urĝa voko de la AMO, la PACO kaj la HOMARANISMO.

Jen la klopodo de la boliviaj esperantistoj, batali kontraŭ la senfina egoismo kaj senkompreno de kiuj diras esti la patroj de la respubliko juna de Bolivio kaj ke tamen ne faras ion.

Tian wakin llajtakuna, maypichus aswan munakunku kikin parlayninkuta, almenos chay llajta kikinmantapuni kajtinku y chay parlaypi tukiy ñawpa kawsayninkuta uyarispa y riskuspa. Ma ni pipis ninanchu tiyan chayraykuqa mana allinta ruwasqanchajta. Llajta-jiswawanqa yachanchaj tukuy llajtamasisninchajta munakuyta. Mana ma a waj jiswawanjinachu chejniy yachaqanchaj runamasisninchajta.

Ichapis chayrayku Esperantoqa mana atinchu wiñayta llajtanchajpi imaynatachus ñoqanchaj munasunman karqa. Chayrayku Bolivia esperantistasqa ancha llankkanayku tiyan, tukuy llajtamasisninchajta Esperantota munaspa yachachiytaqa. Ñoqayku, esperantistakunaqa, yachachinayku tiyan kay jiswata tucuy Bolivia runaman, kampu-runakuman, llajta-runakuman, imaraykucus jaqaykuna umasninkuta qqaqarakushanku kastellanota yachanayaspa, y mana atinkuchu. Kastellanoqa mancay sasa kampurunakunapajqa. Llajtanchajpi, eskuelas kayta kan; pero ma' tukuy yachaymunajkunapajkinacu. Wakin-wakinlla eskuelaman chayanku. Mana tukuychu. Chantataj ermanokunancaj, kampu-ermanokunancaj, ma' atinkuchu kastellanopi sumajta entiendenchikuyta; chayraykucharis aswan Qheshwallanta parlakunku. Pi kampu-runapis, kastellanota parlashaspa, aswan mitimajman rijcchakun. Wakin kutiqa ñoqa nini uj alimanchu chayri uj yankulichu parlashan?

Qheshwataqa sapa jisqqonmanta, sojta runakuna parlanku kaj Bolivia llajtapiqa. Sumajta Qheshwata estudianpaqa tarinchaj Esperantoman rijcchakujta. Pipis, pri runapis, ruwanman-karqajina Qheshwata. Ñoqa yuyani ashkha simitimankuna ruwasqankuta. Esperantoqa runaj-ruwasqan jiswa. Ichapi Qheshwa kikin kashan.

Sapa yachaysapa Bolivia runaqa yachananpuni Qheshwata [y] Esperantota parlayta, imaraykuchus kay iskay jiswakunawanqa y chanchaj runamasinchajta tukuy sonqomankuyta. Esperantota parlaspa waj runa kanchaj waj layatataj jallppata qhawanchaj. Ya[cha]jta Esperantota.

* * *

PENSO DE PREZIDANTO

La boliviana Prezidanto Enriko Hertzog manifestis ke li rekonas la socia afero kiel la plej grava kaj serioza problemo de la nacia ŝtato; kaj ke la regnestro kiu ne protektas la proletarion estas vojperdiĝi[n]ta.

*Publikita en **Acción Sindical**, oficiala organo de la Sindik[at]a Laboristara Federacio.*

* * *

MAURICIO GONZALES SALINAS

ĈU VI SCIAS KIO SIGNIFAS POR MI L' ESPERANTO...?

L'Esperanto estas la tutaleco de ĉiuj lingvoj, kiu povas inspirigi, per siaj reguloj praktikaj, fratecan kondukton al la tutaj homoj. Sen internacia lingvo ne ekzistas frateco, kompreneco kaj ebla relacio.

L'Esperanto klopodas unuigi nin, al ĉiuj intelektuloj kaj laboristoj de la tuta mondo; ĉar neniuj povas elkuri el ĉi tiu spirita unueco, neniuj povas resti malproksimiĝi[n]ta kaj vivi sola. La unueco kaj la homa sento estas biologiaj efektoj kiel la "H" kaj la "O" (hidrogeno kaj oksigeno) formas unuiĝi[n]te la H₂O (akvo) por la vivo de la naturaj idoj.

Ni estas naskiĝi[n]taj el la homa familio, kaj ne estas necesa vivi en ĝi por senti tialan biologia[n] efekton. La frateco, kompreneco kaj relacio esta natura fakto el kiu ne estas eble ke ni elkaptiĝu. Ĉu ne? Do, ĉi tiu pruvas la veron de tiuj jeso.

En la nuna alteco de la homa evolucio la egoismo estas tro potenca interne de ni, kaŭzinte la plej dolorajn vundojn al lia socia organizado. Pro tio la grandaj instr[u]listoj, filologistoj kaj sciencaj viroj ĉiame serĉis la ilon de korespondo kaj unueco inter la mondaj popoloj: sur l' Esperanto ili trovis la precipan formulon kiu iĝis vidi sur ĉiuj teraj landoj kaj popoloj, kiel la simbolo de la unueco, paco kaj kulturo.

* * *

RODOLFO ESPINOZA ALIAGA

LA ESPERANTA LINGVO KAJ LA UNIVERSALA FRATECO

Esperanta lingvo: Ĉu vi komprenas la signifon de tiuj vortoj? Bone, mi [diras] vin. En la jaro 1887 aperis la unuaj libroj de Esperanto; la D-ro. Zamenhof kreis la internacian helpan lingvon, dankon al li estos universalan komprenecon.

Inter la kontinentoj estas grandaj facilecoj por komuniko: la telefono, la telegrafo, la radio, kiuj taŭgas por porti la parolon al ĉiuj lokoj de la nacioj por komunikiĝi inter la popoloj.

Sed la homoj se oni komunikas inter ili en diversaj lingvoj, ili neniam atingos interkompreniĝi, ĉar malfacileco de lerni multajn lingvojn, faras ĝin malebla; tial la homaro kreis universalan lingvon. Kaj tiu lingvo estas la esperanto, kiu ne havas limitajn landojn nek unu solan popolon kie oni ne povas aŭdi, paroli, sed ke ili, speciale la intelektuaro klopodas lerni ĝin, ĝi estas difundita sur la tuta tero.

Universala frateco: Mi pensas ke vi scias tiujn ĉi vortojn sed, kiel faros vi por atingi en la praktiko? En ĉiuj grupoj de esperantistoj kaj vi povas interkomunikiĝi kun ili pere de leteroj, poŝtkartoj, ktp, ĉar la letero estas la esprimo de la animo.

La universala frateco konsistas tiam, en ke ĉiuj la personoj, parolante nur unu lingvon, povas kompreni ilin en la kvin kontinentoj de la mondo; nure tiel ni povas paroli tutkore kun niaj gesamideanoj.

Kaj mi diras ke sendube ĝi estas la lingvo de la venonta mondo. Lingvo de paco, de amo kaj frateco.

La tago en kiu la Esperanto estu rekonita kiel monda oficiala lingvo.

* * *

NIA UNUA KUNVENO DE ESPERANTO

Post preskaŭ unu jaro de ekzisto, la Bolivia Esperanto-Asocio kunvokis al delegitoj de ĉiuj Centroj, por la efektivigo de la Nacia Kunveno, en la urbo La Paz, kun la prezenco de delegitoj de La Paz, Koĉabamba kaj Oruro. De ĉi tiu lasta loko reprezentantoj realiĝis ĉi tiu modesta kunveno, kies du konsiloj estis preziditaj de S-ro. Gregorio Kushner el Koĉabamba kaj S-ro. Tibor Sekelj, delegito el la Universala Esperanto-Asocio.

Estis atingitaj la jenaj decidoj:

1. Konfeksiigi la Statutojn de la B. E. A., laŭ modelo de la Argentina Esperanto-Ligo, en la ebla baldaŭo.
2. Havante la Statutojn pretajn, eniri en la U. E. A. kun 110 membroj asociiĝintaj.
3. Eldoni la dumonatan revuon **Bolivia Revueto** presota en Esperanto, en Oruro.
4. Kunvoki la Duan Nacian Esperanto-Kunvenon, por la tagoj 8^a kaj 9^a de aŭgusto de 1949, en Koĉabamba.
5. Destini al la Koĉabamba Centro la servadon de libraro, vendo de insignoj, revuoj kaj tuta komunikado eksterlanda.
6. Sanĝi la aŭtoritatojn de la B. E. A. estinte balotataj: S-ro. Roberto Olmos de La Paz, Prezidanto; S-ro. Gregorio Kushner de Koĉabamba; S-ro. Enriko Alkocer Hurtado, de Oruro, Redaktoro de la oficiala Organo.

La Unua Kunveno de bolivijaj esperantistoj sendas koran saluton al ĉiuj membroj, kun la granda deziro kaj espero de ke la Dua estu pli brilonta kaj fruktodona.

* * *

ESPERANTO EN BOLIVIO

Dankon al la kunlaborado de la sinjoroj Tibor Sekelj, Gregorio Kushner kaj Julio Espinoza, la plej bonaj esperantistoj ĉi tie povis esti realeco la progreso de la belsona lingvo de D-ro. Zamhenhof, en Bolivio.

Antaŭ ke ĉi tiuj samideanoj venu al nia lando, preskaŭ la tuta boliviano ne sciis [pri] la ekzistado de la Esperanto nek konis tiun ĉi vorton; sed nun ĉiuj konas la veran steleton kaj ĝian grandan signifon. Tial ni vidas kun plezuro la kreskon de nia movado tago al tago. Kvankam ni konstatas kun certa degusto ke la bolivia intelektularo ne almontras intereson pri sia lernado; kiujn ĝi certe interesas estas al la junaj laboristoj multoj de kiuj studas en niaj centroj ĉiutage, je la tagmezo kaj je la vespero harde, post eliri el la laborejoj. Ili studas tiele, ĉar kredas kaj sentas tion kio la tuta laboristaro de la mondo celas en ĉi tiuj historiaj tagoj en kiuj ni vivas. Do, neniu devas strangi, tiam, ĉi tiujn artikolojn kiuj estas akraj krioj de revolucio aŭ malesperita espero pro plibona socio homa.

Sendube la bolivijaj intelektuloj, kiel la komercistoj, ne renkontas ian utilaĵon en la Esperanto, ĉar en la amerika kontinento oni povas atingi ion pere de la Hispano aŭ la Anglo. Ŝajne, la Esperanto ne estas necesa en Ameriko. En la Nordo ili parolas Anglan, en la sudo ili parolas Hispanan, kaj ambaŭ lernas la lingvon de la alia por la interŝanĝo komerca aŭ kultura; sed, ni demandiĝis: Ĉu ili forgesas ke ankaŭ ekzistas kulturo kaj komerco en aliaj partoj de la mondo, ke ili bezonas fari interŝanĝon komercan aŭ kulturalan kun Eŭropo, Oceanio, Azio kaj Afriko, ke en ĉiu unu el tiuj kontinentoj ekzistas plu el du cent diversaj lingvojn kaj ke por korespondi kun ili estus necese lerni plu el diversajn mil lingvojn?

Sed, ni ŝatas kun tio kion ni faris ĝis la dato. Ni preferas havi, inter ni malmultajn sed bonajn gesamideanojn, kaj ne multajn hipokritajn farsulojn.

La sinjoro Tibor Sekelj donacis multajn paroladojn pri Esperanto, en la diversaj lokoj de nia lando, ĉiame kun grandaj sukcesoj; li nune restadas en Sorata (La Paz) realigante gravajn filologiajn kaj arĥeologiajn studojn. La sinjoro Gregorio Kushner ankaŭ ofte kaj senlace, kie li estas donas paroladojn pri Esperanto, nun li estas Ĝenerala Sekretario de la Bolivia Esperanto-Asocio kun loĝejo en Koĉabamba kie li instruas [nian] lingvon. Sinjoro Julio Espinoza, alia mondo-civitano kiu el la jaro 1940 laboras forte por la Esperanto, antinginte organizi en Oruro unu el la plej bo[naj] naciaj centroj; nune li estas veturante tra la diversaj urboj de Bolivio [sta]rante la esperantistan propagandon kaj ĉiam organizante pluajn grupojn de Esperanto. Niaj tri ĉefaj majstroj estas tre laboremaj kaj abnegataj de la Esperanto. Pro tio, iru la ili niaj plej koraj salutoj kaj senfinaj dankoj kun la serioza promeso de ke ni, por nia parto, [fariĝos] pluajn servantojn de la homaro tra la vojo farita de ili.

Inter la novaj ĉefesperantistoj ni havas senlacajn [?] junulojn, kiel Rodolfo Espinoza, Mario Beltrán, Florinda Escobar, Fernando Borda, Jorge Martínez, Felix Velasco kaj aliaj abnegataj kaj senlazaj plu kiuj en ĉi tiuj momentoj laboras harde pro la progreso de nia sankta movado.

* * *

BOLIVIA REVUO
SOCIEDAD INDEPENDIENTE

Año I

Bolivia, agosto de 1949.

Nº 2

EL ESPERANTO

El Esperanto, como toda idea grande y como toda empresa pujante, tiene ante sí enemigos y difamadores gratuitos y, quién sabe, hasta pagos.

Hace unos meses se publicaba en **El Diario** un versito humorístico dedicado al Esperanto cuyo autor era un tal Abuelo Panchito. Bien, en el citado trabajito no hemos visto sino un síntoma de la campaña que se tiene que desatar en Bolivia contra esta lengua auxiliar internacional y, al mismo tiempo, una muestra palmaria de la vasta expansión de la misma y de lo que es capaz Oruro en lo que se refiere a renovación, a progreso y a humanización, que no otra cosa son el Esperanto y su desarrollo cultural.

Igualmente la Asociación de Prensa Americana está difundiendo una serie de comunicados contrarios a la verdad y contrario al Esperanto; afirmando que el Esperanto es un sonado fracaso, que tiene más de sesenta formas distintas de enseñarse y hablar y que por lo tanto existía una gran confusión internacional.

O los que escriben estas cosas son simples escritores indocumentados o existen ciertos intereses creados que obligan al escritor a ser tendencioso y falaz. Lo cierto es que hay dos cosas: o escriben por escribir o calumnian por ganar.

Una lengua es muerta cuando no se la usa, como el latín y el sánscrito. El Esperanto se lo usa como lengua activa tanto en literatura como en comercio, en Estados Unidos de Norteamérica, Azores, Algeria, Argentina, Australia, Austria, Bélgica, Borneo, Brasil, Gran Bretaña, Bulgaria, Checoslovaquia, Chile, Dinamarca, Egipto, Finlandia, Africa Ecuatorial Francesa, Francia, Alemania, Grecia, Guatemala, Hindia, Indonesia, España, Hungría, Irlanda, Islandia, Italia, Yugoslavia, Canadá, Islas Canarias, Nairobi, Congo Belga, Cuba, Liechtensteinia, Madagascar, Madeiro, Malaya, Marruecos, Holanda, Noruega, Nueva Zelandia, Palestina, Polonia, Portugal, Rodas, Rumania, Siam, Sierra León del Africa occidental inglesa, Sud-Africa, Suecia, Suiza, Turquía, Uruguay, Venezuela, China, Indochina Francesa y Japón, sin contar otros países pequeños. Son profusas las comunicaciones entre todos estos países cuyos habitantes mantienen estrechas relaciones postales, fuera de hacer intercambio de periódicos, revistas, libros, boletines, catálogos, ráclames y otras cosas en materia de impresos, que alcanzan a millares. Si hubiera,

como afirman los opositores del Esperanto, más de sesenta formas de Esperanto, no podría pues existir comprensión entre tantos países de tan diversos y variados idiomas nacionales; más lo cierto es que con el uso del idioma inventado por don Luis Lázaro Zamenhof hay una absoluta inteligencia entre todos los que lo conocen, sin haberse hasta ahora encontrado el caso de que alguien hubiera recibido una carta o un impreso escrito en un "esperanto" que no sea Esperanto. Porque para nosotros existe un solo Esperanto mediante el que nos hemos comunicado ya con esperantistas chinos, japoneses, indonesios, y casi con los de todos los países europeos. Si alguien duda de este aserto, puede dirigirse a nuestra Universidad Obrera para convencerse por propios ojos en nuestros archivos, y no confiar en artículos capciosos e interesados.

Nosotros los bolivianos, que hemos vivido siempre enclaustrados en las frías cordilleras andinas por la mezquindad e incomprensión de las fronteras internacionales, sabemos lo que es estar aislados del mundo civilizado. Hemos nacido, vivido y muerto sin salir del pequeño círculo nacional, sin ninguna aspiración de horizontes. Sin ningún anhelo de distancias. La monotonía de la vida, y la ignorancia del mundo y sus maravillas han matado a nuestros padres.

Hoy nos rebelamos contra este encierro geográfico-social, no en el sentido de la violencia, sino en el sentido humano de la paz. Odiamos el aislamiento, no queremos ser por más tiempo los cautivos de nuestras propias fronteras. Por eso hemos aprendido el Idioma Internacional Esperanto, y por eso también lo difundimos con toda la fuerza de nuestro ahinco. Queremos sentir las palpitaciones sociales de otras latitudes, queremos embelezar nuestra mirada en la contemplación de su arte, sentir la emoción de su inspiración poética, queremos ser los partícipes de sus momentos buenos y de sus momentos malos, queremos aprovechar su ciencia, su adelanto técnico, todo su adelanto en general, queremos marchar por la vida al lado de ellos, junto con ellos. Odiamos el atraso, no queremos quedarnos a la zaga de esta marcha vertiginosa del tiempo y la humanidad. Y por eso somos ardorosos difusores del Esperanto.

El éxito no se ha dejado esperar. Hemos ya aquí gozando de los beneficios de este magistral instrumento lingüístico, hemos aquí leyendo libros y revistas de los más remotos confines de la tierra, cuyo contenido es altamente superior a la literatura nacional, cuyo acervo es una fuente inagotable de ideas; y hemos aquí atendiendo una profusa correspondencia postal con muchachos y muchachas del Asia, del África y de Europa, como de aquí a Cochabamba, y como si no existieran diferencias lingüísticas, raciales o geográficas; todo gracias al Idioma Internacional Auxiliar Esperanto.

* * *

MOVIMIENTO ESPERANTISTA EN BOLIVIA

Orura Junularo Esperantista.— (Juventud Orureña Esperantista), entidad de reciente fundación, está integrada por 40 jóvenes de ambos sexos, ha cumplido hasta el momento una importantísima tarea de propaganda y difusión del Idioma. Despliegan intensa actividad sus jóvenes dirigentes Rodolfo Espinoza, Marcos Medina, Florinda Escobar, Jorge Calvimontes, Juan Montaña Quiroga, Alicia Hinojosa, David Romero y otros, todos prestigiosos esperantistas de la localidad. La finalidad exclusiva de esta entidad es la de preparar profesores y profesoras de Esperanto, ya que de ellos depende la mayor o menor difusión del asunto esperantista. Sin el suficiente número de personas especializadas en la enseñanza del idioma es punto menos que imposible el desenvolvimiento del esperanto en un país. Es en este entendido que "Orura Junularo Esperantista" está abocada a la especialización de sus elementos en la pedagogía esperantista. Posteriormente Oruro tendrá la grata satisfacción de enviar sus profesores de Esperanto a cualquier punto de la república que lo solicite. Por otra parte, fuera de cumplir esta tarea fundamental, la entidad del rubro ha realizado importantes actuaciones públicas, en este año de su fundación, como audiciones radiales, participación en actos culturales, ha convocado a certámenes deportivos y culturales, como el campeonato junior de Ajedrez que ha tenido un maravilloso resultado, varios concursos de vocabulario esperantista, ha auspiciado el recital poético del esperantista Jorge Calvimontes, el mismo que se ha efectuado en el Parainfo de la Universidad Técnica; en el otoño pasado se realizó el pic-nic de la entidad en el vecino oasis de mojsuhuma donde chicas y chicos pasaron momentos inolvidables de jolgorio. Nos cabe felicitar efusivamente a la samideanina Florinda Escobar por su destacada actuación en la Secretaría de Cultura gracias a quien la entidad ha tenido brillantes actuaciones en la radio, asimismo

al samideano David Romero, quien en la Secretaría de Deportes ha coronado con el éxito todas las actuaciones deportivas del grupo juvenil.

Universidad Obrera de Oruro.— El 8 de agosto del año en curso se ha fundado en Oruro la Universidad Obrera, habiéndose introducido desde el comienzo la cátedra de Esperanto en su programa. A la fecha viene desarrollándose con todo éxito la enseñanza de esta materia entre los obreros universitarios, quienes habiéndose embebido de la enorme importancia del Esperanto para sus relaciones internacionales lo estudian con entusiasmo y avidez incomparables. El samideano Enrique Alcócer Hurtado es el profesor de esta materia en la Universidad Obrera de Oruro, teniendo el firme propósito de hacer de los actuales estudiantes unos buenos esperantistas hasta el mes de diciembre. En estos momentos se halla embargado en el empeño de buscar contacto con entidades afines de Europa, África y Asia, para efectuar intercambio epistolar y organizar muy pronto tardes de correspondencia semanales entre los alumnos. A él y sus alumnos les deseamos éxito.

Centro Esperantista Oruro.— Esta es la primera organización esperantista de Oruro, a cuya cabeza marchan el dinámico samideano Manuel Valdivia y el prestigioso esperantista Julio Espinoza; aparentemente se puede ver cierto receso en esta entidad, pero en realidad se encuentra intensamente trabajando. Su misión específica es la que sus miembros se han impuesto, de realizar constantes jiras de propaganda esperantista. Actualmente se encuentra desempeñando esta función el carísimo samideano Julio Espinoza, en una jira de conferencias por las ciudades del interior.

* * *

ESPERANTO MOVADO EN BOLIVIO

Orura Junularo Esperantista.— Ĵus fondita organizo interne de kiu troviĝas 40 gejunuloj, fervoraj studentoj de nia lingvo kaj moviĝado. Oni ĝin fondis la 20^{-an} de februaro de 1949^a. Ĝia gemembroj konsideras tre grava la preparigadon de instruistoj, do de ili dependas la efika diskonigo de Esperanto. La unua Prezidanto de la grupo estis la konata poeto S-ro. Karlo Mendizábal Camacho, kiu lasis sian postenon por urĝa vojaĝo al La Paz. La nuna prezidanto estas S-ro. Rodolfo Espinoza, entuziasma kaj sindona junulo. Meritas specialan mencion la gesamideanoj Florinda Escobar, Klersekretariino de la grupo, dank' al ŝi oni efektivigis sukcesplenajn disaŭdigojn pere de Radio "El Cóndor" [*La Kondoro*], piknikojn kaj aliajn agadojn por la disvastigo de nia afero; S-ro. Davido Romero, Sportsekretario, per kies agemo estis efektivigitaj multaj gravaj partoprenoj kaj alvokoj en sporto. Jen la interesa konkuro de Ŝako sukcesfinita en majo, en kies okazo la organizo donacis medaloj kaj diplomojn al la gajnantoj, kaj aliaj, kiuj estus longe elnumerigi. El ĉi tiu organizo jam eliris kelkaj instruistoj por Esperanto kiuj instruas aparte de la centra organismo. Baldaŭe Orura Junularo Esperantista povos sendi geinstruistojn al ĉia parto de la lando el kiu oni petu.

Proletara Universitato de Oruro.— La 8^{-an} de aŭgusto de ĉi tiu jaro fondiĝis en ĉi tiu urbo la Proletara Universitato, kies celo estas la edukado de la laboristoj. Havis gravan partoprenon en la entrepreno multaj esperantistoj kaj la socialista grupo L. O. M. (Marxista Laborulista Ligo). Ekzistas granda intereso inter la 70 laboruluniversitytanoj por la serĉado de la vero en sociologio, filozofio, historio kaj ekonomio, kvar ĉefaj materioj kiujn nun ili studas. Ankaŭ en ĉi tiu Universitato oni instruas Esperanton kiel deviga kaj oficiala studo, trifoje semajne. La instruisto estas S-ro. Henriko Alcócer Hurtado kiu atingis entuziasmigi la tutan anaron. La Universitato pagas la servojn de ĉiuj ĝiaj instruistoj. La katedro de Esperanto ankaŭ estas pagita per monatsalajro. Finfine ni kredas ke Esperanto estos en Bolivio serioza katedro, ne nur en ĉi tiu urbo, sed ankaŭ en la aliaj.

Centro Esperantista de Oruro.— Malnova organizaĵo je kies kapo troviĝas la kara profesoro Manuel Valdivia, ankaŭ agadas por nia afero; ĝia peno kaj celo estas propagandi Esperanton en aliaj departamentoj, pere de ĉirkaŭvojaĝoj kaj paroladoj. Nune S-ro. Julio Espinoza troviĝas en Cochabamba realigante ĉi tiujn. Bondezirojn al li.

Johano Montiroga.¹

-----
1. Eble estas pseŭdonimo de Juan Montaña Quiroga.

* * *

AGRADECEMOS

Hacemos público nuestro agradecimiento al Sr. Luis Herrero, Alcalde Municipal de la ciudad de Oruro, y a los miembros del Honorable Concejo Municipal por la valiosa colaboración económica con que nos han dispensado para la edición de este segundo número de BOLIVIA REVUO.

Advertencia a los lectores

Advertimos a nuestros lectores que, por falta de los tipos de imprenta supersignados, estamos empleando la letra "h", que también es admisible en casos semejantes, no debiendo extrañar por lo tanto esta aparente falta.

LA REDACCIÓN.

* * *

MARIO BELTRÁN CABALLERO.

EL ESPERANTO COMO MEDIO DE PAZ

La humanidad ha llegado a un estado caótico de nerviosismo, debido a diversos motivos y formas de vida de los pueblos, sistemas de gobierno, falta de medios comunicativos internacionales en naciones atrasadas, y falta de un medio de comprensión (mundial) de franqueza y de confianza.

A consecuencia de tantos factores, ha llegado también la humanidad a darse cuenta de que la vida terrestre es ya imposible; porque se ha llegado también a la incomprensión y creado odios hasta el estallido de guerras internacionales y luego mundiales, que han puesto al hombre contra el hombre, y la lucha por la existencia, se hace cada día más aguda.

Gobiernos hay que han comprendido la imposibilidad de seguir esa ruta, y han visto conveniente la unidad de sentimientos, la unidad de tener los mismos derechos entre los hombres. De nada serviría el adelanto de la ciencia que pone en nuestra manos facilidades de vida, que los cables nos ponen en contacto a muchas distancias, vehículos que desarrollan mucha velocidad y nos permiten el abrazo fraternal con otros hombres, otras corrientes que hacen sentir feliz. De ahí que se realizan las conferencias internacionales de diversos temas: de salud, de comercio, de organización y las competencias deportivas que reúnen a diversos países por medio de sus delegados y representantes.

Ahí también se ha visto que las grandes reuniones, discusiones y arreglos, han tenido y tienen aún un problema fundamental por lo que en general estos acuerdos no se ajusten a las verdaderas necesidades e intenciones que hayan tenido los conferencistas y no puede ser otro que el IDIOMA: un idioma que sea el empleado en estas reuniones. Se han empleado y se emplean siempre a intérpretes que no pueden estar dispuestos a los mismos intereses de las representaciones; allí se discuten cuestiones de importancia para el desarrollo de la vida de pueblos y que son los que simienten el futuro de la humanidad misma.

Se ve claramente que la diversidad de idiomas de los diferentes países es un escollo para estas prácticas; sin que quiera decir que no son necesarios para el entendimiento de sus propios habitantes. Cada lugar tiene un medio de expresar sus sentimientos, demostrar sus riquezas, su belleza, su ritmo y los grandes adelantos de la ciencia, especialmente en cuanto a la ciencia médica, eje de la existencia de la humanidad y cuan triste es cuando tantos hombres, tantas naciones que no pueden interpretar y no pueden estar al alcance de esos medios, por no saber en el idioma que se demuestran tantas realidades.

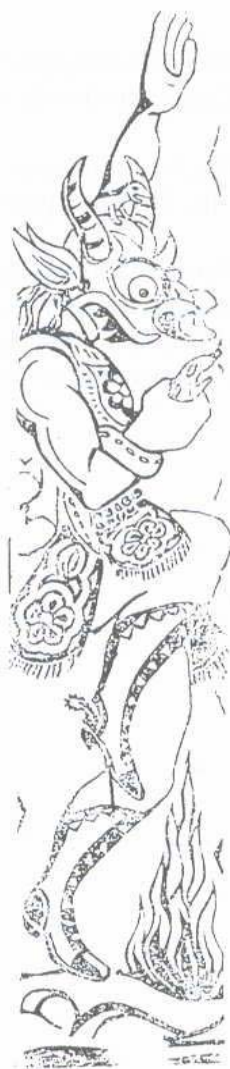
Es preciso que este problema pase a la inquietud de los estudiantes y sea para poner en contacto a cada uno de sus conciudadanos con el resto del mundo.

Sólo es necesario un idioma que sea de fácil aprendizaje, de pocas reglas gramaticales, ausencia de las excepciones y falta de verbos irregulares. Estas características no se tienen en los idiomas que emplean las naciones. Cada uno de ellos acusa formas interpretativas distintas.

De nada sirven las alianzas internacionales, sean militares o de comercio, si no disponen de un medio de igual interpretación que es el idioma.

Ahora que el mundo se halla embargado en encontrar la fórmula de paz, de comprensión, de sincero entendimiento, es preciso señalar con orgullo y con satisfacción, la felicidad de tener en nuestras manos ese idioma: EL ESPERANTO ES LA ÚNICA ESPERANZA.

Portada del último número de *Bolivia Revuo* (1950)

Januaro, 1950.

Bolivia Revuo

Tenemos que establecer la Paz	1
El Esperanto y la U. R. S. S.	7
Información Mundial	10
El Esperanto en Bolivia	12
Una Humanidad – Un Lenguaje	13
Kion Deziras Johano Kubacki?	17
La vivo en Bolivia	19
Poshon post Pasho	20
Bukedo da komparaj florej	21
Funebra Festo Ĉe L' Altebenajho	23

Portada del último número de *Bolivia Revuo* (1950)

BOLIVIA REVUO

REVISTA BOLIVIANA

Jaro II

Januario, 1950.

Nº 1-3

UNIVERSIDAD OBRERA DE ORURO

La utilidad práctica del Idioma Auxiliar Internacional Esperanto es un hecho incontrovertible; todo obrero intelectual del mundo lo aprende y difunde fervorosamente; alcanza a millones el número de obreros en todo el mundo que lo usan correctamente en sus relaciones internacionales. Existe una gran organización mundial de obreros esperantistas, cuya sede principal funciona en París, bajo el rubro de S. A. T. y cuenta con filiales en casi todos los países del globo. Ya son 32 los congresos universales que ha realizado, y otros congresos nacionales en diferentes países de Europa que pasan de los 1500.

Vivimos en una época en que los grandes movimientos inherentes al progreso humano, muévense hacia la corriente internacionalista, como la ciencia, la economía, el arte, la técnica, etc. La burguesía es un movimiento internacional que, con su oro, puede sostener grandes plantas de intérpretes y traductores para la eficiencia de sus relaciones internacionales; el movimiento proletario debe ser, y lo es ya, una potencia también internacional; pero no posee más riqueza que su pobre salario para vivir, no puede costearse traductores ni intérpretes para sus relaciones universales. Entonces, pues, el Esperanto es una necesidad indubitable para los obreros de todo el mundo en estos momentos históricos.

Aprenda Ud., compañero obrero, a hablar el Esperanto en las aulas de la Universidad Obrera, que se enseña juntamente con otras materias de vital importancia para la cultura proletaria.

[p. 0/1]

* * *

EL ESPERANTO EN BOLIVIA

Universidad Obrera de Oruro.— El quince de marzo se han de realizar los exámenes de esta nueva universidad; entre otras materias se dará examen de Esperanto ante un tribunal formado por miembros de la Escuela de Idiomas, Centro Esperantista Oruro y Oruro Junularo Esperantista. Auguramos éxito.

Oruro Junularo Esperantista.— (Juventud Orureña Esperantista) viene realizando desde el mes de diciembre audiciones radiales por las emisoras de la localidad, en ondas larga y corta y en español y esperanto. El samideano Juan Montaña Quiroga está a cargo de este movimiento cultural.

Exposición de material esperantista.— Con motivo de la clausura del año de estudios de la Universidad Obrera de Oruro los esperantistas de la localidad ofrecerán al culto público de Oruro una modesta exposición de cosas esperantistas, en la segunda quincena del mes de marzo del presente año en la Biblioteca Universitaria.

Oficina de Contacto e Información.— Ha sido fundada en esta localidad la O. C. I. a cuyo cargo están los samideanos Julio Espinoza, Humberto Antoriano y Rodolfo Espinoza. La función específica de esta entidad es la de proporcionar informes al interior y exterior de la república sobre la marcha del Esperanto en el mundo y nuestro país, así como poner en contacto directo las entidades del país y personas particulares que lo deseen con entidades similares de todos los países del mundo, incluso Rusia y China. Dirigirse a O. C. I., casilla postal 381, Oruro Bolivia.

Otros centros esperantistas de la República.— Se sabía la existencia de centros esperantistas en La Paz, Cochabamba, Potosí, Sucre, así como la existencia de una Asociación en la ciudad de La Paz; pero deplorablemente no hemos podido tomar contacto con ellos, a pesar de todo nuestro máximo

empeño. Rogamos, si es que realmente existen estos centros, ponerse en contacto inmediato con nosotros.

Cursos libres de Esperanto.— En estos días han de comenzar a funcionar unos cursos libres de esperanto, desde horas 12 hasta 13, en el edificio de la F. O. S. (Federación Obrera Sindical), a cargo de los samideanos Florinda Escobar y Jorge Calvimontes. Se invita a todo el público de Oruro. [p. 12]

* * *

PAŜON POST PAŜO

En izolitaj landoj kiel Bolivio la avantaĝoj de la civilizacio eniras tro malrapide. Do ĉi tiu lando estas malliberigita de siaj najbaroj per altega montarĉeno je la okcidenta parto kaj per netraireblaj arbaroj je la orienta parto. Do pro tio ni ne povas fanfaroni pri nia movado en ĉi tiu nacio. Konsiderinde malmultaj estas la ekzistantaj esperantistoj kiuj jam scipovas nian lingvon ĉi tie. El ĉiu mil loĝantoj apenaŭ unu konas ion pri Esperanto. Ni ne estas kvar milionoj, do en la tuta teritorio apenaŭ kvar mil personoj scias ion pri ĝi. Memkompreneble nia tasko estas harda.

La Paz.— Ĝi estas la Ĉefurbo de la respubliko kaj havas konsiderindan nombron da enloĝantoj; sed bedaŭrinde tie la afero dormas, malgraŭ ke, laŭ ni sciis, tie troviĝas la sidejo de la Bolivia Esperanto-Asocio je kies kapo troviĝas S-ro. Roberto Olmos Lucía kiel ĝia prezidanto. Ĝis nun ni ne atingis kontaktiĝi kun iu samideano tiea. Tio estas grandega domaĝo por ni.

Cochabamba.— Grava urbo, kie loĝas S-ro. Gregorio Kushner Smith, nuna Ĝenerala Sekretario de la ne-tute konata Esperanto-Asocio; li estas respektinda esperantisto, kiu iam prezentis ĉi tie interesajn paroladojn. Sed bedaŭrinde en Cochabamba ankaŭ dormas nia afero. Ni ne konas la kialon.

Sucre.— Antaŭ longa tempo ni ricevis komunikon el Sucre, antikva urbo kaj ĉefurbo de la respubliko antaŭ jarcento, de fraŭlino Teresa Urriolagoitia Villa kiu al ni sciigis la ekziston de Esperanto-Societo tie; sed ĝis nun ni ne scias plu. Estas bedaŭrinde ke nia afero dormas ankaŭ tie, en tiu kulta loko.

Oruro.— Ĝi estas urbo mineja, kun granda graveco en la ŝtata ekonomio. 40 mil enloĝantoj. Antaŭ nelonge ĵus aperis ĉi tie Esperanto, tamen jam ekzistas 4 centroj en kiuj oni instruas nian karan lingvon: Laborista Universitato, Orura Junularo Esperantista, Escuela de Idiomas kaj Centro Esperantista Oruro. Malmultaj estas la Esperanto-parolantoj ĉi tie, sed ni povas esprimi kun certa fiereco ke ili estas fervoraj kaj agemaj diskonigantoj de nia grandioza afero.

Laborista Universitato.— En la venonta marto komencos la ekzamenoj de Esperanto en ĉi tiu grava domo de superaj studoj, kune kun aliaj fakoj, kiel Filozofio, Historio, Ekonomio, Sociologio kaj Ĵurnalismo. La Direktoro de ĉi tiu Universitato estas nia kara amiko D-ro. Ricardo Perales. Al li ni ŝuldas dankojn kaj gratulojn por lia akcepto de nia movado.

[p. 20]

* * *

ESCUELA DE IDIOMAS

Se invita al culto público de Oruro asistir a las clases especiales de Esperanto que se dicta en la Escuela de Idiomas, las mismas que funcionan bajo la dirección del prestigioso Prof. José Claros. Pedir datos en el local de la calle Bolívar, frente a la Policía de Seguridad.

[p. 25]

* * *

ARTIKOLOJ DE "BOLIVIA ESPERANTISTO"

(ARTÍCULOS DE "BOLIVIA ESPERANTISTO")

*A mi regreso de Colombia, en 1975, traje entre mis proyectos, el de divulgar el esperanto y contactar con esperantistas bolivianos. Logré entonces entusiasmar a algunos amigos y amigas para restablecer la Liga Esperantista Boliviana, con el nombre de Nova Bolivia Esperanto-Ligo y sacar un modesto boletín, **Bolivia Esperantisto**, del que salieron seis números en cinco hojas. Menciono con especial cariño a Pilar Soruco, que compartió conmigo los ensueños esperantistas.*

La materialización del proyecto de la Nova Ligo tuvo al frente no grandes obstáculos, pero sí ocupaciones y preocupaciones cotidianas que no permitieron aflorar la organización.

*De las pocas hojas de **Bolivia Esperantisto** he extractado para este volumen los artículos editoriales e informativos que reflejan algo de esta contribución a la difusión del esperanto.*

J. R. A.

BOLIVIA ESPERANTISTO

Nº 1

Septembro, 1976

PREZENTAĴO

PRESENTACIÓN

Karaj amikoj kaj samideanoj:

Queridos amigos y colegas:

Jen la unua numero de nia informa bulteno BOLIVIA ESPERANTISTO (*El Esperantista Boliviano*). Ĝi estas modesta klopodo por doni al bolivaj esperantistoj informan kaj interkomunan organon.

He aquí el primer número de nuestro boletín BOLIVIA ESPERANTISTO (*El Esperantista Boliviano*). Se trata de un modesto esfuerzo por proporcionar a los esperantistas bolivianos un órgano de información e intercomunicación.

BOLIVIA ESPERANTISTO, komence, publikigos ĉiumonate. per ĝiaj paĝoj, ni sciigos aspektojn de la vivo kaj kulturo de Bolivio, artikolojn pri diversaj aferoj, klasikajn tekstojn de la Esperanto-literaturo aŭ tradukaĵojn de tekstoj de la universala literaturo kaj, ĝenerale, sciigojn kaj novaĵojn pri la Esperanto-movado.

BOLIVIA ESPERANTISTO se publikará, al comienzo, en forma mensual. En sus páginas haremos conocer aspectos de la vida y cultura de Bolivia, artículos sobre diversos asuntos, textos clásicos de la literatura esperantista o traducciones de textos de la literatura universal y, en general, noticias y novedades del movimiento esperantista.

Por atingi tiujn celojn, ni petas la kunlaborecon de la esperantistoj de Bolivio kaj ceteraj landoj.

Para lograr tales objetivos, pedimos la colaboración de los esperantistas de Bolivia y los demás países.

Ĉiuj ajn artikoloj aŭ sciigoj kaj ankaŭ la opinioj kaj komentarioj pri nia publikaĵo senditaj de niaj amikoj, estos bonplaĉe ricevataj de ni.

Cualquier artículo o noticia, así como las opiniones y comentarios de nuestros amigos sobre nuestra publicación serán de nuestra parte recibidos con agrado.

Primera página del número 1 de *Bolivia Esperantisto* (1976)

* * *

KIO ESTAS LA N. B. E. L.?

La NOVA BOLIVIA ESPERANTO-LIGO (NBEL), kreita je la 12^a de junio de 1976, estas kultura korporacio, kies ĉefa celo estas kontribui al la disvastiĝo kaj praktikado de la Internacia Lingvo. La NBEL celas kunigi kaj rekunigi la bolivian esperantistojn, diskonigi la Esperanton, inter la gejunulojn kaj finfine kontakti sin kun similaj korporacioj de fremdaj landoj. Sekve, NBEL estas neniamaniere sektema korporacio (politika, religia aŭ ekonomia). Ĝia neutraleco estas absoluta.

Ni pensas tion, ke la adjektivo NOVA meritas klarigon. Reale, Esperanto-movado ne konstituas novecon en Bolivio. Antaŭ tre longe (je la jaroj 1940-49, ĉirkaŭe) estis ĉe nia lando Esperanto-korporacio, kiu eĉ publikigis sian propran revuon. Kelkaj elstaraj intelektuloj estis, samtempe, entuzasmaj esperantistoj.

Tamen, pro kaŭzoj, kiujn ni nescias, tiu korporacio ĉesis funkcii. Pro tio, kiam ni decidis krei nian Esperanto-Ligon, ni nomgis ĝin laŭ NOVE BOLIVIA ESPERANTO-LIGO.

Ĉiel, tio ĉi ne signifas rompecon kuin la Esperanto-tradicio de nia lando. Kontraŭe, ni forte deziras kontakti nin kun ĉiuj bolivian samideanoj. La Bolivia Esperanto-tradicio ne devas estingiĝi. Ni, la junaj esperantistoj, bezonas lerni ankoraŭ multon da novo. Sekve, junaj kaj maljunaj esperantistoj devas rekuniĝi, ne nur por daŭrigi la tradicion, sed ankaŭ por sciigi la avantaĝojn de la lernado kaj praktikado de la Internacia Lingvo kaj por fortigi la Esperanto-movadon.

* * *

BOLIVIA ESPERANTISTO

Nº 2

Oktobro, 1976

¿CUÁNTOS HABLAN ESPERANTO EN EL MUNDO?

He aquí una pregunta que frecuentemene nos hacen las personas que por primera vez oyen hablar del Esperanto y que posiblemente se hacen también Esperantistas. Lastimosamente, no hay estadísticas precisas al respecto. Según una información aparecida en el **Almanaque Mundial** de 1976 (conocida y autorizada obra de consulta) el número de quienes hablan fluidamente la lengua creada por Zamenhof, alcanza a ocho millones de personas distribuidas prácticamente en todo el mundo. El número de miembros de la UEA (Asociación Universal de Esperanto) supera los 35 mil. Los congresos mundiales que regularmente se reúnen cada año desde 1905, agrupan a miles de hablantes. (El próximo se reunirá en Reykiavik, Islandia, en 1977) y en diversos países se efectúan también los congresos nacionales. Millares de libros, revistas y periódicos conforman la bibliografía esperantista, en los campos de la literatura, la técnica y la ciencia. Por todo esto, se puede afirmar que el Esperanto es no sólo un **ideal**, sino una lengua viva...

KONTAKTO KUN U. E. A.

Nia korporacio kontaktiĝis kun Universala Esperanto-Asocio (la ĉefa internacia korporacio de Esperantistoj), kiu montris grandan intereson pri la renaskiĝanta agado de Esperantismo en nia lando. U. E. A. sendis al ni plurajn presmaterialojn (librojn, revuojn, broŝurojn, ktp), kiuj sendube estos bone utiligitaj de la Bolivian samideanoj. Multajn dankojn pro via helpo, karaj amikoj.....

BOLIVIA ESPERANTISTO

Nº 3-4

Novembro-Decembro, 1976

BOLIVIA UNIVERSITATO DE "SAN ANDRES" AŬSPICIOS ESPERANTO-KURSON

Respondante iniciativon de Nova Bolivia Esperanto-Ligo, Universitato de La Paz (Universidad Boliviana Mayor de San Andrés) aŭspicios Esperanto-Kurson elementnivelan, kiu realiĝos ekde la 10-a. de novembro ĝis la 15-a. de decembro de tiu ĉi jaro.

La kurso estos ebla, ĉefe per la helpo oferita de sinjoroj Lic. Carlos Coello, Direktoro de la Lingvistika Departamento, kaj Lic. Marcelo Calvo, Direktoro de la Departamento de Universitata Disado de la supra citita alnivela lernejo.

La kurso havos la celon enkonduki Internacian ĝingvon en la universitatcirklojn kaj ekkonigi ĝiajn avantaĝojn kaj gramatikajn principojn.

Ni sincere esperas ke la ekrealiĝonta kurso estu la komenco de novaj kaj oftaj agoj, per kiuj Esperanto atingu la Bolivian publikon.

UNIVERSIDAD BOLIVIANA MAYOR DE SAN ANDRES AUSPICARÁ UN CURSO DE ESPERANTO

Respondiendo a una iniciativa de la Nueva Liga Esperantista de Bolivia, la Universidad Boliviana Mayor de San Andrés de La Paz auspicará un curso de Esperanto a nivel elemental, a realizarse entre el 10 de noviembre y el 15 de diciembre de este año.

El curso será posible gracias a la ayuda ofrecida por el Lic. Carlos Coello, Director del Departamento de Lingüística, y el Lic. Marcelo Calvo, Director de Extensión Cultural de dicha Casa Superior de Estudios.

El objetivo del curso es introducir el idioma internacional en los círculos universitarios y hacer conocer sus ventajas y sus principios gramaticales.

Esperamos sinceramente que el curso a realizarse sea el comienzo de nuevas y frecuentes actuaciones, a través de las cuales el Esperanto alcance al público boliviano.

* * *

BOLIVIA ESPERANTISTO

Nº 5

La Paz (Bolivio), junio de 1978

AL NIAJ LEGANTOJ KAJ AMIKOJ:

Post multlonga tempo, ni reapergas nian informan bultenon. Bedaŭrinde, necesas rekoni ke la du lastaj jaroj ne estis grandsukcesaj por la Bolivia esperanto-movado. Diverzaj problemoj kaj la ĉiutagaj aferoj de niaj ligoj obstaklis la deziron fari de nia Nova Ligo vera kaj forta Esperantistaro.

Sed, nuntempe, denove blovas bonaj ventoj. Universitato de La Paz oferis sian apogon por la disvastigo de la Internacia Lingvo. Similan oferon ni ekatingis de la ĉefestro de la Bolivia Instituto pri Lingvistikaj Studoj, S-ro. [Pedro] Plaza. Kaj aliaj samideanoj agadas en la instruado de esperanto. Aliparte ekeniras en la Esperantistan Mondon.

En 1977-jarfino vizitis nian landon S-ino. Grattapaglia, alta estraranino de U. E. A., kiu sciigis nin pri la vera intereso de la monda Asocio por helpi la landajn movadojn de Latin-Ameriko.

Kion, do, ni devas fari? Ni pensas ke la unua kaj plej grava tasko, kiun ni devas plenumi estas la rekuniĝo de la Esperantistoj de Bolivio por reorganizi nian landan asocion, kaj tuj poste rekontakti ĉiujn kun samideanoj kaj asociojn de aliaj landoj.

Estas vere ke multaj el niaj amikoj ankoraŭ ne estas vere esperantistoj, sed nur eklernantoj. Al ĉiuj ili, ni oferas helpi per kursoj, kiuj povas organiziĝi per aroj de lernantoj aŭ per korespondado.

Kiel bone estus, ke ĝis la jarfino, Bolivio prezentiĝus al la mondo per, kvankam ne granda, sed forta kaj agema landa Esperanto-Ligo.

A NUESTROS LECTORES Y AMIGOS:

Después de mucho tiempo, vuelve a aparecer nuestro Boletín informativo. Lamentablemente, es necesario reconocer que los dos últimos años no fueron de grandes éxitos para el movimiento esperantista boliviano. Diversos problemas y las ocupaciones cotidianas de nuestros miembros obstaculizaron el deseo de hacer de nuestra Nueva Liga un grupo fuerte de esperantistas.

Pero, actualmente, soplan de nuevo buenos vientos. La Universidad de La Paz ha ofrecido su apoyo a la difusión del esperanto. Igual promesa fue lograda del director del Instituto Nacional de Estudios Lingüístico, señor [Pedro] Plaza. Y otros colegas actúan también en la tarea de enseñar el esperanto.

Por otra parte, en el mundo internacional han ocurrido también hechos interesantes. Después del Congreso Universal de Reykiavik (1977), los encuentros internacionales han venido uno tras otro. En julio próximo, se reunirá en Brasil el primer congreso latinoamericano de esperantistas. Asimismo, los encuentros juveniles se levantan en toda Europa y hasta el África se ha incorporado en el mundo esperantista.

A fines de 1977 nos visitó la Sra. Grattapaglia, alto directivo de la UEA (Asociación Universal de Esperanto) quien nos informó sobre el vivo interés de la Asociación Mundial por ayudar a los movimientos esperantistas de los países latinoamericanos.

¿Qué hacer, entonces? Pensamos que la primera y más importante tarea a cumplir es la reunión de los esperantistas bolivianos para reorganizar nuestra Asociación nacional e inmediatamente después retomar contactos con los colegas y asociaciones de otros países.

Es cierto que muchos de nuestros amigos no son esperantistas verdaderos, sino simples aprendices. A todos ellos, ofreceremos colaborarles mediante cursos, ya sea en grupos de alumnos o por correspondencia.

Qué bueno sería si hasta fin de año, Bolivia pudiera presentarse ante el mundo con una liga nacional que, aunque no fuese grande, al menos sea fuerte y activa.

* * *

BOLIVIA ESPERANTISTO

N° 6¹

La Paz, januaro 1994

KELKAJ ESPRIMOJ DE ESPERANTA LITERATURO EN BOLIVIO

Okaze de la internacia Esperanto-renkontiĝo en Cochabamba, ni ofertas kelkajn montraĵojn de la Bolivia kultivo de Esperanto.

Laŭ nia scio, la unuaj esprimoj de Esperanto-movado en nia lando, okazis je la 30-a jardeko, en Oruro, kie estis aktiva grupeto de gesamideanoj. Je la sama jardeko, José Antonio Arze, kiu ekzile loĝadis en Ĉilio, kontaktiĝis kun geesperantistoj de tiu lando. De tiam, li ofte faris menciojn pri internacia lingvo; malgraŭ tio, de liaj verkoj la sola dokumento, kiun ni eltrovis estis la teksto de Parolado ĉe la Ĉilia Esperanto Societo, en 1938. Ĝi pritraktas Bolivion, per skiza panoramo de ĝiaj geografio kaj historio.

Pli ol dek jaroj poste, en Oruro aperis 2 numeroj de **Bolivia Revuo**, en kies paĝoj ni povas trovi diverzajn tekstojn en kaj pri Esperanto. El la 2-a numero, ni premis la poemon titolitan "La pentrartisto" de Luis Mendizabal Santa Cruz.

Niaflanke, ni skribis kelkajn artikolojn pri Esperanto, kiuj aperis en **Presencia Literaria**. Krome, laŭ la ideo formi Malgrandan Bolivian Antologion, ni esperantigis la poemeton de Oscar Alfaro "Mia hundo", tradukaĵo, kiu ĝis nun restadis nepresita.

Per tiuj materialoj², ni deziras kontribui al la kultivo de internacia lingvo en nia lando.

-
1. Publikigita, pro eraro, kiel N° 4.
  2. Tiuj materialoj aperas en ĉi tiu antologio.

ALIAJ ARTIKOLOJ KAJ ATESTOJ

(OTROS ARTÍCULOS Y TESTIMONIOS)

*Los artículos reunidos en esta subsección han sido tomados de fuentes distintas a los boletines esperantistas. El de Enrique Alcócer Hurtado fue distribuido en la reunión internacional de esperantistas que se desarrolló en Cochabamba en 199_. Los de Rodolfo Espinoza Aliaga, lo obtuvimos en fotocopia por gentileza del autor. Finalmente, los de Guillermo Tarifa y Magín Zubieta, han sido escritos especialmente para la presente compilación. Los nuestros han sido tomados de **Presencia literaria** y otras publicaciones donde se publicaron.*

Sirvan estos textos no sólo como instrumentos de divulgación del esperanto, sino también como homenaje a los samideanos Alcócer, Espinoza, Tarifa y Zubieta, verdaderos pioneros del esperantismo en nuestro país.

*Entre los testimonios más remotos, encuentro en la novela **La Candidatura de Rojas**, de Armando Chirveches, un pasaje en que uno de los personajes se refiere con cierto entusiasmo al Esperanto. Esto deja entrever que ya en las primeras décadas del siglo XX habían llegado a Bolivia noticias e informaciones sobre el idioma internacional.*

Más tarde aparece la figura de José Antonio Arze, quien aprendió este idioma en Chile alrededor de 1936. Él no ha dejado sino testimonios indirectos de su adhesión al Esperanto. Su principal proyecto sobre esta materia fue una novela futurográfica, con textos paralelos en castellano y esperanto.

No hemos encontrado sino un resumen de esta obra que aparece como anexo en la sección de "Narraciones" de esta antología.

Sabemos también –por información del Dr. Carlos Castañón Barrientos– que el profesor chuquisaqueño Rafael García Rosquellas habló algunas veces sobre este idioma a sus alumnos de la Facultad de Derecho; pero no hemos encontrado más datos.

Lo que hemos encontrado y/o solicitado a nuestros "samideanos" es, apenas, un muestrario de lo que hay que investigar sobre el esperantismo en nuestro país. Nos es grato recoger estos testimonios como un homenaje a los pioneros y amigos de nuestra lengua, y como incitación a futuras investigaciones.

ENRIQUE ALCÓCER HURTADO

PIONIRAJ ESPERANTO-AGADOJ

Enrique Alcócer Hurtado estas bolivia esperantisto delonge loĝanta en Argentino, kiu afable raportas al Fenikso pri sia agado por la Internacia Lingvo kaj en sia patrujo kaj ĉe ni.

Mi naskiĝis en Chuquisaca (Ĉukisaka) ankaŭ nomata Sucre (Sukre) kaj ankoraŭ pli antaŭe nomata Charcas (Ĉarkas) la 31/8/23. Do mi estas junulo 70 jara, (mi kredas ke la juneco aŭ maljuneco ne dependas de la jarkvanto. Estas sciata ke ekzistas 80-jaraj junuloj kaj 20-jaraj maljunuloj). En ĉi tiu urbo estas ankoraŭ la Universitato San Francisco Xavier, kie studadis Mariano Moreno, Belgrano, Saavedra kaj dudekoj el fondintoj de la Argentina Nacio. Estas kortuŝe vidi la argentinanojn, kiam ili vizitas tiun domon kaj legas la surmure metitajn nomojn de siaj praherooj. Estas vere mirinde, ke homoj kultursoifantaj trairadis dum ses monatoj, ebenaĵojn, marĉojn, profundajn riverojn kaj la grandegan montaron andan, por studi sciencojn, alfrontante ĉiajn suferojn.

Kiam mi estis 22-jara mi loĝis en Oruro kaj apartenis al Lernejo de Lingvoj, kie mi studadis la anglan, italan, gvaranian kaj ajmaran lingvojn. Interŝanĝe mi instruis tie la keĉuan, kiu estas mia denaska lingvo kaj memkompreneble, mi parolas ĝin perfekte. Tiam aperis en mia vivo stranga viro kun ruĝa, longa kaj abunda barbo. Lia nomo: Tibor Sekelj. Li alvenis al mia urbo por oferti ciklon da prelegoj en la Universitato. Logike ni ĉeestis la tutan prelegon. Inter aliaj temoj li parolis pri la internacia lingvo Esperanto. Li ĝin faris per tiom da pasio, ke ni entuziasmiĝis ĝis plej profunda en niaj koroj.

Tiel naskiĝis nia grupeto da esperantistoj. Tibor Sekelj mem estis kiu instruis al ni la unuajn lecionojn de Esperanto. Krome li donacis al ni la materialojn kiel eble plej taŭgajn kaj de li haveblajn. Baldaŭ ni sukcesis varbi kelkajn belajn knabinojn. Sekve alvenis al nia centro pluraj junuloj. Kaj stelite tempo al tempo, ni daŭrigis niajn klasojn, ĝis kreski sufiĉe kaj esti kapabla eldoni nian unuan bultenon, kiun ni nomis aŭdace: **Bolivia Revueto**.

Ni alfrontis plurajn problemojn: 1. Mankis mono; 2. Ni ne havis tipografion kun supersignitaj literoj; 3. Ni havis nenian sperton en tio, kion ni ekfaris. La unuan problemon ni solvis iel, ĉu metante monon el niaj propraj poŝoj, ĉu laborante ni mem, komence en mimeografio kaj poste en la presejo. Por solvi la duan problemon, ni anstataŭis la "ĝ" per "gh", la "ĵ" per "jh" kaj la "ŭ" per "w". Sendube, la rezulto devenis belan aĉaĵon. Tio nin sentigis perfortantoj de la lingvo. Sed ni iradis antaŭen. Ni apenaŭ atingis ĝis la kvina eldono. Poste ni finis. Sed krome, ni sukcesis prezentante ekzpoziciojn de eldonaĵoj de la tuta mondo, sur la stratoj kaj placoj de la urbo kaj eĉ en la halo de la universitato.

Tiu-tempe ni strebadis al starigo de laboristara universitato. Ni estis konvinkitaj ke la gvidantoj de la laboristaro devis esti taŭgi pretaj por plibone plenumi ilian agadon. Tial nepre devas studi sociologion, politikan ekonomion, filozofion kaj aliajn sciencojn kunligitajn al tia grava tasko. Tiam ni pensadis ke la sorto de la homaro estis en la manoj de la unuiĝinta laboristaro. Hodiaŭ mi ne scias kion pensi. Finfine ni sukcesis en la kreado de la Laboristara Universitato. Jen niajn revojn plenumitajn.

Nun ni estas multaj sampensulojn kaj nun ni komencis senti la bezonon kontaktigi kun samideanoj de la tuta mondo. Kaj ni trovis, tiu cele, la unikan ilon: Jen Esperanto! Ja komenciĝis por nia Universitato la eblecon koni la mondon kaj konigi al mondo nian landon. Bedaŭrinde la bona sorto ne ĉiam akompanis nin. Subite mi estis maldungata de mi laboro en la ĵurnalo **La Patria**. Kaj ne povis plu atingi alian postenon. Do mi estis devigata forlasi mian patrujon. Kaj mi vojaĝis al Argentino serĉante novajn ŝancojn.

De kiam mi alvenis al tiu ĉi lando, ne mankis laboro al mi eĉ po unu tago. Sed malfeliĉe, mi ne povis agi iel ajn por Esperanto. Mi loĝis en Salta, kie neniu konis eĉ la nomon de nia afero, krome, neniu interesiĝis pri ĝi. Mi konis kelkajn intelektulojn, kiuj ŝajnis lerni Esperanton, sed ili ne havis la sufiĉan paciencon memori miajn lecionojn. Finfine mi konsciis ke mi estis perdonta tempon. Sekve mi forlasis ĉiun agadon tiu-sence. Tiu ĉi medio estis tro stranga por mi. Mi neniun povis kompreni kaj neniu povis min kompreni. Nur min restis labori plene por subteni miajn gefilojn, kiuj alvenadis pri kaj pli ĉiu foje.

Nun mi loĝas en Santa Fe ekde 1969. De tiam mi ne partoprenas iun ajn eventon en Esperantujo. De tiam ankaŭ estas multege da ŝanĝiĝoj en la mondo ĉiu-sence. Mi neniam pensas kiel antaŭ dudekoj da jaroj. Mi kredas, ke la destino de tiu-ĉi lingvo estas pli taŭga en la homaraj rilatoj en ĉiu kampo ol la nura volonteco por eviti la militojn. Kvankam parolantaj la saman lingvon, la homoj ĉiam militas. Verŝajne la homo estas genetike programita por fari la militon, ĉar laŭ mi vidas, la historio de la homaro estas la historio de la militoj, ĉu ne? Malgraŭ ĉio, mi amas Esperanton.

Neniaĵo restas de tiuj malproksimaj tagoj de 1948, kiam naskiĝis la unuan grupeton da esperantistoj de Oruro.— **Heroldo** publikigis nian fotografion, kie ni estas sur ponteto, en "La Ranchería", portante fierece nian novan flagon verdan kun verda stelo.— Nur restas niaj memoroj, indas aŭ ne, sed ĉiam neeviteblaj.

Fenikso. (Argentino). [Numero ne identigita].

RODOLFO ESPINOZA ALIAGA

I

ESPERANTO: SIMBOLO DE LA FRATECO

Polujo estis la lulilo de la plej studema filologo, tie naskiĝis homo kiu poste estis la aŭtoro de la ilo, kiu taŭgas por fratigi la popolojn de la mondo.

D-ro. L. L. Zamenhof estis tiu saĝa lingvisto, kiu sentis la malkomprenon spirita de la popoloj por la ekzistado de diversaj lingvoj kaj dialektoj. Li luktis sur la lingva kampo por montri al la popoloj, unuiĝintaj per la topografio, sed disigitaj de la lingvaj baroj, la lingvon kreitan de li, la lingvon Esperanto.

La Esperanto estas la signo de la frateco; ĝi estas la plej efika ilo por la interkompreniĝo de la homoj, ĉar parolante unu solan lingvon, ni atingas komprenon sur la diverzas kontinentoj.

La Esperanto, internacia helpa lingvo, detruas ĉiajn naciajn malamojn, speciale sur la kontinentoj kie ĉiu popolo kaj ĉiu lando havas sian lingvon kaj proprajn dialektojn.

Ĉiu kulta homo devas lerni kaj disvastigi la lingvon de Zamenhof, ĉar ĝi estas la plej granda misio de ĉiuj homoj sur la tero, kaj tiam ni vidos la stelon de la Esperanto brili sur la popoloj de la mondo.

Juventud. (Oruro). (may. 1949).— De un recorte.

II

EL MOVIMIENTO ESPERANTISTA EN ORURO EN LA DÉCADA DEL 40

Fue en la década del 40 que se inició en Oruro la enseñanza del Idioma Auxiliar Internacional Esperanto, a cargo de un conocido profesor, don Julio Espinosa Díaz que, al mismo tiempo, dictaba lecciones de inglés en algunos establecimientos de enseñanza media de esta ciudad. Posteriormente fundó la Escuela de Idiomas donde se impartían lecciones de alemán, inglés, francés, italiano, quechua, aimara e inclusive guaraní; algunas de estas lenguas a cargo de profesores nativos del idioma. Allí aprendimos Esperanto que, por la excepcional facilidad en su aprendizaje, varios de nosotros asimilamos sin mayores dificultades. Se nos aconsejó, hablando de la importancia de este sin par idioma artificial, que nos facilitaría, en sumo grado, en nuestra comunicación, a través de correspondencia epistolar con amigos de cualquier parte del mundo. Evidentemente fue así y, a los efectos de este interés, se fundó el Centro Esperantista de Oruro y, posteriormente, la Orura Janularo Esperantista (Agrupación de Jóvenes Esperantistas de Oruro), donde tomamos razón de nombres y direcciones de personas del exterior del país, interesadas en mantener dicha correspondencia con amigos bolivianos. El autor de esta nota tuvo especial interés en llevar adelante dicha relación con las que esperaban nuestra comunicación y puso un aviso en el periódico **Heroldo** (Heraldo), editado en los Países Bajos, sobre el deseo de corresponder, en materia lingüística, con amigos del mundo. Sorprendentemente, recibimos muchas cartas, tarjetas postales, boletines, folletos y alguno que otro libro en Esperanto. Después de algún tiempo y de sucesivas recepciones de materiales bibliográficos, junto a otros obtenidos del mismo modo, por nuestros compañeros esperantistas, se llevó a efecto una exposición pública, de estos materiales, en el Hall de la Universidad de Oruro. Sensiblemente, al cabo de cerca de 40 años, hoy día queda muy poco de aquel fondo hemerográfico, ya que cada interesado se llevó lo suyo y los materiales se dispersaron prontamente. Personalmente, hoy cuento apenas con una veintena de libros en Esperanto, incluyendo entre ellos la **Biblia**, algunas novelas, pocas revistas y tarjetas postales. Por nuestra parte, editamos una revista con el nombre de **Bolivia Revueto** (Pequeña Revista Boliviana), mimeografiada, cuya fecha es Enero 1949 (enero 1949) y, al cabo de un año, en enero de 1950, se editó otra **Bolivia Revuo** (Revista Boliviana), ya impresa, que la atesoramos como producto de la inquietud juvenil, junto a otras que nos llegaron de diferentes países.

En el **Jarlibro** de SAT-1950-1951, (es decir, en el **Anuario** de Sennacieca Asocio Tutmonda (Asociación Mundial sin Fronteras), con sede en París), aparece mi nombre y mi dirección, como asociado del movimiento mundial esperantista. La verdad es que el contacto con el mundo exterior fue muy útil y encontramos amigos que deseaban compartir con nosotros, fraternizar, y hacer que el Esperanto constituya una especie de instrumento para abrir cauce de entendimiento entre los hombres, ya que superaba la barrera lingüística, permitiendo un estrechamiento pronto.

Tuvimos noticias de la verificación de varios congresos internacionales del Esperanto, para mostrarlo como una gran necesidad en el acercamiento de los hombres, bajo la divisa de: "Una humanidad, una lengua". Oruro llegó a erigirse como un centro esperantista importante y ser conocida la ciudad en las más diversas latitudes del mundo, gracias a las personas que conformaban el movimiento, al profesor Espinosa Díaz, al explorador y lingüista eslavo Tibor Sekelj, cuya visita fue muy significativa en Oruro y vio con mucha simpatía nuestro interés: sabíamos que fue autor del libro **Viaje fuera del tiempo**, una narración de sus hazañas de explorador y su ascensión al Aconcagua. Conocíamos también de la existencia de la Asociación Boliviana de Esperanto en la ciudad de La Paz, bajo la dirección del Sr. Roberto Olmos Lucía; en Cochabamba, el Sr. Gregorio Kushner Smith, respetable esperantista, que participó de la fundación del Centro en Oruro, dirigía el movimiento lingüístico en la ciudad del Valle; en Sucre, la Srta. Teresa Urriolagoitia Villa. En Oruro, recuerdo que el señor Enrique Alcócer Hurtado (Waskar Nina Nina) fue uno de los más entusiastas esperantistas: el Sr. José Claros Zurita, Jorge Martínez, Mario Beltrán, Florinda Escobar, Felipe de Nery Loayza, Gregorio Salinas, y otros más, muy interesados en la amistad de los hombres de otros países.

Hoy, no puedo dejar de mencionar **La Espero** (La Esperanza), Himno Internacional Esperantista, cuya letra fue escrita por el propio autor del idioma, Dr. Luiz Lázaro Zamenhof, en colaboración de Felicien de Menil, que escribe la música en movimiento de marcha. Las dos primeras estrofas dicen así:

En la mondon venis nova sento,
Tra la modo kuras forta voko
Per flugiloj de facila vento
Nun de loko flugu ĝi al loko.

Ne al glavo sangon soifanta
ĝi la homan tiras familion
Al la Mond' eterne militanta
Ĝi promesas sanktan harmonion.

Como homenaje a aquellos días esperantistas, elaboré un leccionario del idioma que, seguramente, después de 40 años de estar guardados los apuntes, se editará, reviviendo la inquietud cultural vivida en Oruro, con la perspectiva de que el Esperanto, sobreponiéndose a las fuertes barreras lingüísticas y a la pasión humana, será el instrumento de la comprensión entre los hombres y la bandera del idioma de Zamenhof, con la estrella verde, simbolizará la fraternidad humana en el mundo.

Presencia, (?).

* * *

GUILLERMO TARIFA

ORGANIZACION DEL MOVIMIENTO ESPERANTISTA EN LA PAZ (1948)

Cochabamba, 10 de octubre de 2002.

Estimado Robertito:

Me animo a dejar por escrito, en pocas líneas, algo que ya te referí respecto a los momentos iniciales del movimiento esperantista en Bolivia.

Lo mencionado tiene, más bien para mí, el carácter de anécdota. Pequeños datos, breves informaciones, pueden a veces ser útiles para esclarecer hechos de significación. Mis recuerdos, lamentablemente no siempre son precisos.

Dicho movimiento está ligado a los nombres de tu tío José Antonio Arze y al explorador argentino Tibor Sekelj¹: este último, al parecer, recorrió el territorio de nuestro país, producto del cual fue un libro cuyo título no recuerdo, es también autor del libro *Por tierras de indios*, que está en mi biblioteca.

Tibor Sekelj llegó a Bolivia a fines de la década del 40 (1948), quien probablemente acordó con tu tío José Antonio convocar a una reunión de las personas que pudieran interesarse por el conocimiento del Esperanto, sin duda, una novedad para aquel momento.

La reunión se realizó en el local que actualmente ocupa la Federación de Maestros Urbanos de La Paz, donde por entonces funcionaba la Escuela Nacional de Arte Escénico. Asistió a la misma un buen número de personas, la mayoría jóvenes de ambos sexos. El acto fue presidido por José Antonio Arze, quien en su discurso anunció la fundación de la Liga Esperantista de Bolivia. Habló también Noel Mariaca, conocido dirigente de los ferroviarios. En su intervención mencionó a Nietzsche quien en alguna oportunidad habría expresado que el idioma alemán era el idioma de los caballos; quizá esta referencia la hizo para contrastar la delicadeza del Esperanto.²

Concluida la asamblea se presentó una función de títeres. En los siguientes días se dictó un breve curso de Esperanto en una de las aulas de la U. M. S. A., sin duda, para incentivar el interés por la lengua internacional, inventada por el Dr. L. Zamenhof.

Fraternalmente.

Guillermo.

-
1. En realidad, yugoslavo, aunque tuvo una importante actuación en la Argentina.
  2. Guillermo Tarifa, indica además, verbalmente, que en esa oportunidad fue nombrado presidente del grupo esperantista de Potosí, Belisario Piccolomini, y vicepresidente, José Medrano Osio, datos basados en información proporcionada por Mario Medrado, hijo de José.

* * *

MAGÍN ZUBIETA

EKAMIKECO KUN ESPERANTO

D-ro. José Roberto Arze ĝentile invitis min skribi pri mia aliĝo al Esperantista movado; jen mia eta raporto:

UNUAJ KONTAKTOJ.

Pri la fama esperantisto kaj esploristo S-ro. Tibor Szekeľj, kiu jam en dum 1948 vizitis Bolivion, mi aŭskultis ĵus post ilia eliro de nia urbo La Paz, sed mi tre interesiĝis pri la ideoj kiujn li estis disvastiganta koncerne la Internacian Lingvon; do, mi serĉis ian informilon en la Universitata Biblioteko (tiam estis nur unu), kaj tie mi trovis lernolibron de Esperanto kiu tre bone kontaktigis min kun ĉi tiu vera altirema lingvo. Eble pro mia dediĉo al miaj universitataj studoj, tia unua kontakto devenis efika sed milda kaj izolita, ĉar dum preskaŭ dek jaroj mi ne trovis alian esperantan verkon, nek esperante konversaciis kun alia samideano.

Mia dua kontakto kun Esperanto estis tre nedaŭra dum mallonga vizito al la ĉefurbo de Urugvajo kiam hazarde mi vizitis la Esperanto-Klubon de tiu urbo.

Kontrastante kun la du menciitaj kontaktoj kun Esperanto, la tria estis preskaŭ kolizio, plibone kaj precize dirita, bonvena afabla kolizio. Estis dum la jaro 1957, kiam, ĉeestante en Brazilio pro laboraj motivoj, mi ekkonis pri la XIV Brazila Kongreso de Esperanto, en la tiama ĉefurbo de Brazilio, Rio de Ĵanejro; mi timeme petis ke oni enregistru min kiel partoprenanto de tiu Kongreso; oni akceptis min kaj tuj, por mi kondiĉo de fremda partoprenanto, mi trovis min sidante kun aliaj alialandaj reprezentantoj je la ĉefa tablo apud la estaranoj de la Kongreso kaj aliaj distinginduloj. Dum la kunveno mi ne nur parolis kun pli ol cent babilemaj gesamideanoj, sed unuafoje mi aŭskultis kortuŝajn paroladojn, mi renkontis tre bonajn novajn amikojn kaj, inter ili, la gvidantojn de la Brazila Klubo de Esperanto (BKE) de Rio de Ĵanejro, kiuj invitis min viziti ilian kunvenejon. En la Klubo mi lernantiĝis je la dua duono de Kurso instruita de D-ro. Carlos Domingues. Dum preskaŭ du jaroj ke mi ĉeestis en Brazilo, mi ĝuis pere de BKE de la lecionojn, de la gravan koversacipraktikon kaj de riĉan libroservon.

En 1960 mi havis alian tre bonan sperton pri Esperanto; kiel membro de la delegitaro por alia okazaĵo mi alvenis al Lepsiko (Germanujo); tie mi interesiĝis pri la samideanaro de la urbo, do mi skribis leteron al la tiea Delegitino de la Universala Esperanto-Asocio (U. E. A.); post malpli ol dudek kvar horoj vizitis min grupo da pli ol dudek membroj de la Lepsika Klubo kaj, dum la tri semajnoj kiujn mi ĉeestis en la urbo, mi partoprenis je kunveno de la Klubo, je gaja festo en agrabla restoracio, je invitoj al familiaj hejmoj kaj je amikecaj koversacioj kun preskaŭ ĉiuj el la membroj de la Klubo; mi devas konfesi ke tiuj tageroj de agrabla esperanta konversacio kun gelepsikanoj kiuj kondukis kiel malnovaj kaj tre konataj amikoj, estis la plej plaĉaj de mi vizito al Germanujo.

DELEGITO DE U. E. A.

Dum kelke da tempo mi agadis kiel Delegito de U. E. A. en Bolivio; tiam mi per korespondo kontaktiĝis kun multo da samideanoj de aliaj landoj sed, pro mi laboro kaj vojaĝoj mi ne sukcesis en la respondado al multego da ricevitaj leteroj kaj devis rezigni.

DISVASTIGADO.

Koncerne la laboro por divastigi la lingvon, en la jaro 1965 mi pretigis lernolibreton de Esperanto kaj danke al organiza laboro de samideano Antonio Mogro, kune kun li, ni atingis uzadi tiun lernolibreton en instruo; bedaŭrinde post la kurso la instruantoj ne sukcesis, pro manko da tempo, en la starado de nova lecionaro. En 1970 mi sciigis ke, ankaŭ uzante la saman lernolibreton, mia frato Guillermo Zubieta staris kurson en la urbo Cochabamba. Kelke da jaroj poste mi renkontis la plej grava disvastiganton de Esperanto en Bolivio, D-ro. Roberto Arze kondukante, unun el la multaj kursoj kiujn li gvidis en la Ŝtata Universitato de La Paz.

ALIAJ KONSIDEROJ.

La ekkono kaj posta konado de la movado kaj de la lingvo, konvinkis min ke Esperanto estas idealo vere kulturinda kaj ke ĝiaj disvastigantoj meritas la admiro de la homaranistoj kaj de la pacserĉantoj. La Esperantan lingvon mi trovis kiel belega kreaĵo de homama intelekto kaj sukcesinda entrepreno por homarkomunikado. Koncerne la movado en Bolivio, mi legis pri ĝia ekdisvolviĝo ĉirkaŭ kvindek jaroj post ĝia ekmarŝo, pere de la skizo por la Malgranda Antologio de la Esperantisma Movado en Bolivio verkita de D-ro. J. R. Arze. Estis vera surprizo por iu kiu sin kvalifikas malnova esperantisto, eklerni tiel agrablajn nekonitajn novaĵojn.

Fine, permesu al mi aldoni ke laŭ mia sperto, Esperanto estas lingvo bela, logika, facile lernebla kaj kiu siaflanke faciligas la interkompreniĝon kaj la amikecan rilaton. La Esperantisma Movado celas, prenante kiel fundamento la interkompreniĝo, fortigi la klopodoj por atingi pacan kaj respektoplen vivadon por la tuta homaro en ĉi tiu kvazaŭ provizora planeda loĝejo, kiu ŝajne malgrandiĝas ĉiutage per la modernaj vojaĝiloj, la novaj komunikiloj kaj, ĉefe, per *Internet*, la tutmonda elektronika interreta kupladego. La esperantistaro estas la plej amikema, agrabla, esprimema, idealista kaj entuziasmiĝema kunfrataro.

* * *

JOSÉ ROBERTO ARZE

ARTÍCULOS SOBRE EL ESPERANTO

I

ESPERANTO, LA LENGUA UNIVERSAL¹

"Para que los pueblos se comprendan, primero es necesario que se oigan. El esperanto devuelve la capacidad de oír a todos los que durante siglos la han perdido, por el amurallamiento de su propia lengua".

ROMAIN ROLLAND.

"La facilidad de aprendizaje es tal, que habiendo recibido hace unos seis años una gramática de esperanto, un diccionario y unos artículos, y tras ocuparme de ella no más de dos horas, pude, si no escribir, sí leer con facilidad en esa lengua".

LEÓN N. TOLSTOI.

En el mundo –informan las estadísticas– se hablan más de 3.000 idiomas, distribuidos en diferentes grupos o familias, de acuerdo con su procedencia y sus afinidades. Sin embargo, tales afinidades no rompen las dificultades de la comunicación. Sabemos, por experiencia propia, que inclusive entre hablantes de lenguas tan afines como las romances o latínicas (v. gr. español, francés, rumano, etc.) el entendimiento mutuo es prácticamente imposible aún conociendo rudimentos de la lengua extranjera. El castigo de Babel pesa con fuerza sobre la humanidad. ¿Puede ésta romper tan trágico sino? Sí, es posible. La difusión de una lengua auxiliar internacional, sencilla y neutral, sería la solución. Esta lengua existe. Es el esperanto, idioma inventado hace cerca de cien años² por el médico y lingüista polaco Lázaro Zamenhof (1859-1917).

Características de una lengua auxiliar internacional. ¿Qué condiciones debe cumplir una lengua que pretenda tener carácter universal? Podríamos reducir estas condiciones a tres conceptos péricos: a) RIQUEZA DE EXPRESIÓN (el idioma debe tener un léxico suficiente para expresar todos los conceptos y matices del pensamiento); b) FLEXIBILIDAD (el idioma debe ser lo suficientemente flexible para adaptarse a las modalidades de expresión científica, artística, etc.), y c) FACILIDAD DE APRENDIZAJE (el idioma debe ser tan sencillo y simple, que cualquier persona pueda aprenderlo en un tiempo corto). La mayor parte de los idiomas modernos reúne las dos primeras condiciones. Muy pocos, la tercera. Y sólo el esperanto reúne las tres.

La "facilidad de aprendizaje" está necesariamente condicionada por la "simplicidad" o "sencillez" de la lengua. Pero esta simplicidad o sencillez tiene que manifestarse en todas las facetas del idioma: léxico, gramática y fonética-ortografía. Hay idiomas (como el inglés) que tienen una estructura gramatical sencilla, pero una fonética y ortografía enrevesadas. Otros, que se presentan sencillos en su pronunciación y escritura (como el español, el italiano o el ruso), tienen, por el contrario, una gramática compleja.

El inmenso mérito de Zamenhof consistió en haber creado una lengua sencilla en todos los aspectos. Examinémosla.

Fonética-ortografía. El esperanto tiene 28 sonidos (cinco vocales, dos semivocales y 21 consonantes) todos bien diferenciados y que se expresan en la escritura por otras tantas letras tomadas del alfabeto latino, con ligeras modificaciones introducidas por Zamenhof. En comparación con el español (tal vez el idioma más afín al esperanto por su léxico, fonética o escritura), se advierte que hay muy pocos sonidos distintos a los nuestros.

He aquí el alfabeto del esperanto, con los equivalentes en español:

1.	A, a	= a.	Ej.: aero = aire.
2.	B, b	= b.	Labial y bien diferenciada de la v. Ej. butero = mantequilla.
3.	C, c	= ts.	Ej. placo (platso) = plaza.
4.	Ĉ, ĉ	= ch.	Ej.: ĉielo (chielo) = cielo.
5.	D, d	= d.	Ej.: domo = casa.
6.	E, e	= e.	Ej.: evoluo = evolución.
7.	F, f	= f.	Ej.: fotilo = cámara fotográfica.
8.	G, g	= g.	siempre con el sonido de ga, gue, gui, go, gu. Ej.: generalo (gueneralo) = General (grado militar).
9.	Ĝ, ĝ	–	no existe en español; se aproxima al sonido de la J inglesa en John. Puede representarse con dzh. Ej.: ĝirafo (dzhirafo) = jirafa.
10.	H, h	–	no existe en español; es la h aspirada del alemán. Ej.: hundo (hundo) = perro; horo (horo) = hora.
11.	Ĥ, ĥ	= j.	Ej.: ĥoro (joro) = coro.
12.	I, i	= i.	siempre como vocal fuerte y nunca como diptongo. Ej.: Bolivio (bolivio) = Bolivia.

13.	J, j	= y, i débil	formando diptongo. Ej.: juna (yuna) = joven; domoj (dómoy) = casas.
14.	Ĵ, ĵ	–	no existe en español. Equivale a la g inglesa de George. Puede representarse por zh, como en Zhivago. Ej.: frandaĵo (frandazho) = golosina.
15.	K, k	= k, c, q.	en kilo, casa, queso. Ej.: kajuto (kayuto) = camarote.
16.	L, l	= l.	Ej.: bela = bello.
17.	M, m	= m.	Ej.: maristo = marinero.
18.	N, n	= n.	Ej.: luno = luna; Andoj (Andoy) = Andes.
19.	O, o	= o.	Ej.: oro = oro.
20.	P, p	= p.	Ej.: patro = padre.
21.	R, r	= r.	siempre con el sonido suave de la r simple. Ej.: maro = mar.
22.	S, s	= s.	Ej.: suno = sol.
23.	Ŝ, ŝ	–	no existe en español; es el sonido de la ch francesa o de la sh inglesa o de la sch alemana. Ej.: ŝi (shi) = ella; ŝipo (shipo) = barco.
24.	T, t	= t.	Ej.: telero = plato.
25.	U, u	= u.	siempre como vocal fuerte y nunca como diptongo. Ej.: ŝuo (shúo) = zapato.
26.	Ŭ, ŭ	= u, semivocal	débil, formando diptongo. Ej.: morgaŭ (mórgau) = mañana.
27.	V, v	= v.	dentilabial y bien diferenciada de la b. Ej.: vivi = vivir.
28.	Z, z	–	no existe en español; es el sonido de la s francesa entre vocales o de la z del mismo idioma. Ej.: amuziĝi = divertirse.

El hecho de que en esperanto exista una total correspondencia entre letras y sonidos, es decir, el hecho de que se lea como se escribe, elimina las dificultades ortográficas. Por lo demás, sólo habría que agregar que en la lengua internacional el acento recae siempre sobre la penúltima sílaba, lo que hace innecesario el uso de la tilde o acento ortográfico.

Léxico. El léxico o vocabulario constituye el contenido expresivo de un idioma. En buena parte de las lenguas modernas, las palabras están formadas por una raíz, que aporta por decirlo así, el significado o materia de la palabra y unas partículas complementarias (terminaciones, afijos), que expresan matices o variaciones de dicho significado. Así, en español, sobre la raíz **am'**, se forman las palabras **am'or, am'ar, am'ado, am'as, des'amor**, etc. Los idiomas tienen recursos para enriquecer su vocabulario mediante la derivación o la composición. Estos recursos son utilizados en el esperanto al máximo, lo que permite formar, con un número limitado de raíces, muchísimas palabras que en las otras lenguas tienen diferentes raíces.

Zamenhof creó alrededor de 1.000 raíces, en su mayor parte de origen germánico y latino. Creó, además, alrededor de 40 afijos y 11 terminaciones básicas. En términos extremos, es posible formar, sobre la base de una raíz, alrededor de 40 palabras distintas, y por término medio, unas 20. En esta forma, se hace posible que el aprendiz de esperanto adquiera en corto tiempo un vocabulario rico.

He aquí algunos ejemplos:

Las **terminaciones** básicas del esperanto son: **'o** para los sustantivos; **'a** para los adjetivos; **'e** para los adverbios; **'i** para el verbo en infinitivo; **'as** para el presente; **'is** para el pasado; **'os** para el futuro; **'us** para

el condicional y 'u para el imperativo. De esta manera, sobre la raíz **telefon'** pueden formarse las siguientes palabras:

telefono (sustantivo) = teléfono.
telefona (adjetivo) = telefónico.
telefone (adverbio) telefónicamente.
telefoni (verbo) = telefonar.
telefonas (verbo en presente) = telefoneo, telefoneas, etc.
telefonis (verbo en pasado) = telefoneaba, telefoneabas, etc.
telefonos (verbo en futuro) = telefonaré, telefonarás, etc.
telefonus (condicional) = telefonaría, telefonarías, etc.
telefonu (imperativo) = telefona, telefonead, etc.

Con la raíz **bon'** pueden formarse, entre otras, estas palabras básicas:

bona (adjetivo) = bueno, buena.
bone (adverbio) = bien.
bono (sustantivo) = un bien
boni (verbo) = ser bueno.

Los **afijos** (prefijos y sufijos) enriquecen aún más el vocabulario. Por ejemplo, el sufijo '**ej**' expresa lugar adecuado para algo:

lerni = aprender   **lernejo** = escuela, colegio
libro = libro   **librejo** = librería
vendi = vender   **vendejo** = tienda, almacén.

El sufijo '**il**' expresa instrumento u objeto:

kudri = coser   **kudrilo** = aguja.
flugi = volar   **flugilo** = ala
balai = barrer   **balailo** = escoba
foto = foto, fotografía   **fotilo** = máquina fotográfica

El prefijo **mal'** expresa idea contraria a la de la raíz. Ej.:

bona = bueno   **malbona** = malo
ami = amar   **malami** = odiar
varma = caliente   **malvarma** = frío
amiko = amigo   **malamiko** = enemigo

Existen, como decía, muchos prefijos y sufijos, algunos similares o aproximados a los del español (**re**, **inter**, **ekster**, etc.).

Finalmente, la **composición** permite también crear nuevas palabras:

tero = tierra; **pomo** = manzana; **terpomo** = patata.
supren = hacia arriba; **iri** = ir; **supreniri** = subir, **malsupreniri** = bajar.
akvo = agua; **konservi** = conservar, guardar; **akvokonservejo** = represa.

Gramática: morfología y sintaxis. Por último, la gramática esperanta, tanto en su morfología como en su sintaxis, ha llegado también al extremo de la simplicidad. Zamenhof estableció 16 reglas o principios gramaticales, que no tienen excepciones. No existe el género gramatical; el artículo es único (**la**) e invariable; no hay verbos irregulares; los casos gramaticales son sólo dos (nominativo y acusativo), expresándose el genitivo, dativo, etc. —como en español— mediante preposiciones; éstas tienen un significado preciso (hay, como dirían los lingüistas, poca gramaticalización); las terminaciones básicas

permiten una construcción libre de la frase, sin la rigidez del inglés, si bien existe una costumbre y un estilo en el hablar y escribir.

En esperanto es posible alterar el orden de las palabras –como en español– con relativa libertad, sin que esto afecte al significado de la frase o la oración.

Li amas sian patron = Él ama a su padre.

Li sian patron amas.

Sian patron li amas.

Mi sendis libron al vi = Yo te envié un libro.

Mi libron sendis al vi.

Libron mi sendis al vi.

Al vi libron mi sendis.

¿Quiénes se han pronunciado a favor del esperanto? Podemos medir, un poco, la importancia del esperanto y su noble propósito mencionando los nombres de algunas ilustres personalidades que se pronunciaron a favor de la lengua creada por Zamenhof. Entre ellas están escritores como Tolstoi, Romain Rolland, Upton Sinclair, Julio Verne, George Bernard Shaw; políticos, hombres de Estado, como Roosevelt, Willy Brandt, François Mitterand; Papas como Pío X, Pío XII y Paulo VI³, y en fin muchas personas de diversos países, profesiones e ideas políticas y religiosas, catedráticos, periodistas, actores de cine, científicos, comerciantes, etc.

Algunas apreciaciones erróneas sobre el esperanto. Sin fundamento, circulan algunas falsas apreciaciones acerca del esperanto. Aquí se tratará de refutarlas y mostrar la verdad.

Muchos creen que el esperanto, por su procedencia europea y sus raíces latinas y germánicas, es un idioma aplicable solamente en Europa y América. Nada más falso. Los países de Oriente (China, Japón, Vietnam, Corea, etc.) tienen grupos esperantistas sumamente activos y numerosos que publican revistas y libros en esperanto, emiten programas radiodifundidos, en la misma forma que los grupos esperantistas de Europa y los Estados Unidos.

Otros creen que el esperanto está en crisis, que son cada vez menos las personas que se interesan por él. El hecho también es falso. Tanto en números absolutos como relativos, ha crecido el mundo de los esperantistas. Hace algunos años las Naciones Unidas recibieron una petición para recomendar la difusión del esperanto, firmada por cerca de 73 millones de personas de todo el mundo. La U. E. A. (Universala Esperanto-Asocio) es miembro consultivo de la UNESCO y su representante se dirige en este idioma en las conferencias y congresos. Diversos países transmiten programas radiales en esperanto y hay muchas editoriales especializadas en la publicación de obras en este idioma.

En general, se estima que en el mundo, no menos de dos millones de personas hablan con fluidez el esperanto⁴. Cada dos años se reúne el Congreso Mundial de esperantistas en diversas ciudades del mundo. En varios países, los propios Gobiernos estimulan el estudio de la lengua internacional. En América del Sur, son seguramente Argentina, Brasil y Colombia los países donde el esperanto ha alcanzado mayor popularidad.

Otra idea falsa y realmente lamentable, es la de creer que el esperanto vaya a sustituir a las otras lenguas vivas. Tal no era, desde luego, el pensamiento de Zamenhof. En realidad, el esperanto quiere ser una lengua auxiliar, que por la facilidad con que se aprende (dos o tres meses son suficientes para alcanzar un nivel medio) pueda servir de nexo a la Humanidad. El lema del esperanto, "**unu mondo, unu lingvo**" no significa eliminación de las otras lenguas, sino instrumento de comunicación internacional.

Se cree también que el esperanto, por su carácter artificial, no es apto para las manifestaciones estéticas. Quienes dicen esto ignoran que en esta lengua es posible expresar poesía, de la misma forma que en cualquier otra. A pesar de su juventud, el esperanto cuenta con una tradición literaria, tan genuina como la de los otros idiomas, además del hecho, desde luego, de haberse traducido a este idioma, todos los clásicos de la literatura universal, desde la **Biblia** hasta el **Quijote**, y muchos clásicos literarios de distintos países.

Por último, no faltan quienes creen que el esperanto tiene interés puramente cultural. Quienes piensan así olvidan que el conocimiento de una lengua amplía el ámbito de la comunicación en todos los órdenes: cultural, científico, literario, artístico y comercial. Es cierto que el esperanto tiene que rivalizar con otras lenguas vivas, como el inglés. En realidad, es preciso conocer el esperanto para comprender las insospechadas perspectivas que, en la práctica, abre este idioma.

Un llamado a los esperantistas bolivianos. Bolivia, a pesar de su atraso cultural y económico, no ha sido insensible al esperanto. He podido conocer dos números de una revista publicada por los años cuarenta con artículos y poemas de escritores nuestros: la **Bolivia Revuo**.⁵

Es posible que, en la actualidad, quienes cultivan la lengua internacional se encuentren dispersos. Creo sin embargo que con un mínimo esfuerzo puede reorganizarse la BOLIVIA ESPERANTO-LIGO, a través de la cual puede lograrse una mayor difusión y comprensión de las ventajas del esperanto.

Tal vez la redacción de este periódico puede ser el vínculo inicial para este contacto lingüístico y cultural.

Presencia literaria. (feb. 1º, 1976): 4.

-
1. Este artículo y el que sigue, **Esperanto, un idioma para todos**, prácticamente tratan de lo mismo. El lector puede omitir cualquiera de ellos.
  2. El primer texto de Esperanto se publicó en 1887.
  3. Posteriormente, el Papa Juan Pablo II, en un sermón multilingüe, usó entre muchos idiomas el esperanto.
  4. No hay estadísticas precisas sobre la población hablante del esperanto. En el **Almanaque mundial 1976** se indica la cifra de 8 millones; mientras que en el **World almanac** se señala solo 1 millón. Optimistamente Mario Pei elevó la cifra hasta 15 millones. Después de algunos comentarios sobre la información disponible, Pierre Janton estima la comunidad esperanto-hablante en unos 2 millones.
  5. Después, gracias a la gentileza del profesor Rodolfo Espinoza Aliaga, pude contar con la fotocopia de los cuatro fascículos publicados, de los que se ha hecho la selección que figura más arriba.
-

II

ESPERANTO, UN IDIOMA PARA TODOS

"La facileco de ĝia lernado estas tia, ke, ricevinte antaŭ ses jaroj Esperantan gramatikon, vortaron kaj artikolojn skribitajn en tiu ĉi lingvo, mi post ne pli ol du horoj da okupado havis la eblon, se ne skribi, tamen libere legi en tiu ĉi lingvo". L. N. TOLSTOJ.

("La facilidad con que se aprende es tal, que habiendo recibido hace unos seis años una gramática de esperanto, un diccionario y artículos escritos en esta lengua, después de no más de dos horas de estudio, yo pude, si no escribir, al menos leer de corrido en este idioma". L. N. TOLSTOJ).

He recogido esta declaración del celebre autor de **Ana Karenina** para destacar que el rasgo más importante del esperanto, como idioma, es la facilidad de aprenderlo. Tolstoi —que era un genio— pudo aprenderlo en dos horas. Una persona corriente podrá hacerlo en dos o tres meses. Y, en menos de un año, podrá realmente sentirse un verdadero esperantista. Aprender el esperanto en poco tiempo no requiere de ningún talento especial. Por el contrario, la genialidad de su creador consistió en haberlo concebido de un modo tan sencillo, tan simple, que es imposible encontrar otra lengua que pueda superarla en este orden.

¿En qué se manifiesta la facilidad del esperanto? En todos los aspectos. Veamos, con algún orden, los rasgos esenciales de esta lengua.

Fonética y ortografía.— El alfabeto del esperanto consta de 28 letras: cinco vocales (a, e, i, o, u); dos semivocales o semiconsonantes (j, con sonido de i breve o y) y ŭ, con sonido de u breve) y 21 consonantes. A cada letra le corresponde un sonido y a cada sonido una letra. Así, pues, en esperanto se *lee como se escribe*. A continuación ofrecemos el alfabeto de este idioma, con sus equivalencias en español u otros idiomas, para aquellos sonidos que no existen en nuestra lengua:

A, a	=	como la A española.
B, b	=	como la B española.
C, c	=	como TS (en la palabra tsen-tsen).
Ĉ, ĉ	=	como la CH española.
D, d	=	como la D española.
E, e	=	como la E española.
F, f	=	como la F española.
G, g	=	como la G española, en Gato o Guerra.
Ĝ, ĝ	=	como la DJ francesa, en Adjutant.
H, h	=	como la H alemana (aspirada).
Ĥ, ĥ	=	como la J española.
I, i	=	como la I española, pero siempre como vocal fuerte (o sea, sin formar diptongo).
J, j	=	como la I breve o la Y española (o sea como semivocal, formando siempre diptongo).
Ĵ, ĵ	=	como la Y o la LL argentina o uruguaya, o como la J inglesa.
K, k	=	como la K española, o la C en ca, co cu, o la Q en que, qui.
L, l	=	como la L española.
M, m	=	como la M española.
N, n	=	como la N española.
O, o	=	como la O española.
P, p	=	como la P española.
R, r	=	como la R simple española.
S, s	=	como la S española.
Ŝ, ŝ	=	como la SH inglesa o la CH francesa.
T, t	=	como la T española.
U, u	=	como la U española, pero siempre como vocal fuerte (o sea sin formar diptongo).
Ŭ, ŭ	=	como la U suave española o la W inglesa (o sea, formando siempre diptongo).
V, v	=	como la V francesa o la W alemana, o sea dentilabial y bien diferenciada de la B.
Z, z	=	como la Z francesa o como la S simple francesa entre vocales.

De aquí se desprende que en esperanto no hay problemas de ortografía. Si a cada letra le corresponde un solo sonido y viceversa, entonces toda palabra se escribirá tal como se pronuncie. Por ejemplo: la G siempre suena como Ga, Go, Gu, Gue o Gui, como en GITARO que se lee: gui-tá-ro.

El segundo rasgo fonético del esperanto es la regularidad del acento fonético (acento ortográfico no existe): todas las palabras son graves.

Quizá Ud., apreciado lector, desee practicar estos sonidos. Entonces, le ruego leer la siguiente frase en que se hallan representadas todas las letras del alfabeto esperanto: KUBA HARPISTO ŜAJNIS AMUZIĜI FACILEGE ĈE VIA ĴAŬDA ĤORO. (Un harpista cubano parecía divertirse facilísimamente en tu coro de los jueves).

Gramática.— Ningún idioma tiene una gramática tan sencilla y simple como el esperanto: 16 reglas gramaticales que carecen de excepciones. Hay un solo artículo (**la**) igual para todos los géneros, números y casos (algo así como **the** del inglés).

Las partes de la oración tienen sus terminaciones típicas: los sustantivos terminan en **o**; los adjetivos en **a**; los adverbios en **e**; el verbo en infinitivo en **i**. El presente del verbo termina en **as**, el pasado en **is**, el futuro en **os**, el condicional en **us** y el imperativo en **u**. Y siempre de la misma manera. El plural de los sustantivos y adjetivos se forma con **j** y el acusativo con **n**. Esto permite que en base a una raíz se forma toda la familia de palabras, con suma facilidad. Observe estos ejemplos:

bona = bueno, buena (adjetivo).

bone = bien (adverbio).

bono = un bien (sustantivo).

la libro estas bona = el libro es bueno.

la libroj estas bonaj = los libros son buenos.

li parolas bone en Esperanto = él habla bien en esperanto.

telefono = teléfono.

telefona = telefónico.

telefone = telefónicamente, por teléfono.

telefoni = telefonar.

vi telefonas = usted telefona.

vi telefonis = usted telefoneaba.

vi telefonos = usted telefonará.

vi telefonus = usted telefonaría.

vi telefonu = telefonee usted.

Los sustantivos suelen posponerse a los adjetivos y los adverbios suelen anteponerse a los verbos.

Las preposiciones y conjunciones tienen significados definidos. Su escasa "gramaticalización" le hace ganar en este sentido al esperanto en claridad.

La sintaxis del esperanto es bastante similar a la del español y sumamente flexible por las terminaciones gramaticales.

Léxico.— Donde seguramente se advierte con mayor claridad la sencillez del esperanto es en su léxico. En cualquier idioma moderno es tal la cantidad de raíces y tan caprichosa la formación de las palabras, que la "estructura de la palabra" suele representar uno de los capítulos más complejos de la gramática. Observemos, por ejemplo, en español estas palabras: **arboleda** (conjunto de árboles), **gentío** (conjunto de gentes), **pinar** (conjunto de pinos). Tres sufijos diferentes (**eda**, **ío**, **ar**) para expresar la misma idea de conjunto. En esperanto existe un solo sufijo, **ar**, que se aplica con la misma regularidad: **arbaro**, **gentaro**, **pinaro**. De la misma forma se construyen las palabras **vortaro** (diccionario), **junularo** (reunión de jóvenes), **lernantaro** (alumnado), etc.

La mayor parte de las raíces del esperanto es de origen latino y germánico. Pero, debido a la existencia de afijos, sobre escasas raíces es posible formar multitud de palabras. Así, por ejemplo, el prefijo **mal'** significa la idea contraria a la de la raíz (**bona** = bueno, **malbona** = malo; **fermi** = cerrar, **malfermi** = abrir). El prefijo **bo'** indica parentesco afín (**patro** = padre, **bopatro** = suegro). El sufijo **'ej** expresa lugar adecuado para alguna cosa (**lerni** = aprender, **lernejo** = escuela; **vendi** = vender, **vendejo** = almacén o tienda). Da cada raíz se pueden formar teóricamente alrededor de 40 palabras y prácticamente un promedio de 20.

Si el conjunto de sufijos y prefijos facilita ya enormemente el aprendizaje del esperanto, esta facilidad se acrecienta todavía más por la aglutinación de términos o sea por la posibilidad de formar palabras compuestas. En esperanto, como en alemán, en una palabra compuesta el término más importante va siempre al final. Por ejemplo: **skribotablo** (mesa de escribir: escritorio); **orangarbo** (árbol de naranjas: naranjo); **supreniri** (ir hacia arriba: subir).

Los afijos y las palabras compuestas dan, finalmente, al esperanto una precisión rigurosa y una gran riqueza de expresión.

¿Qué es el esperanto? Muy bien, se nos dirá. Todo lo que usted dice es muy bonito. Pero, ¿qué es el esperanto? ¿Dónde se lo habla? ¿Pará qué sirve? Responderemos brevemente a estas preguntas.

El esperanto es, en primer término, una lengua artificial. Fue inventada hace cerca de un siglo¹ por el médico y lingüista polaco Lázaro Zamenhof, con el propósito de dar a la humanidad un idioma auxiliar que, por la facilidad de aprenderlo, permita romper el castigo de la torre de Babel. El esperanto no pretende reemplazar a los idiomas nacionales. Esto sería absurdo, puesto que significaría pretender destruir la tradición cultural y el espíritu de los pueblos. Los esperantistas son, sin excepción, respetuosos de las lenguas nacionales. En este sentido, el esperanto desea ser la "segunda lengua" de todos. No hay país alguno que tenga como idioma "nativo" el esperanto, pero en todo el mundo hay grupos de esperantistas y usted, sabiendo esperanto, podrá fácilmente establecer contactos con gentes de todas partes del planeta.

Pero, nos dirá un segundo lector, ¿no será más fácil y práctico adoptar para este propósito alguno de los idiomas ya existentes, por ejemplo, el inglés? Aparentemente, sí; pero ¿por qué el inglés? Esto significaría favorecer a todos cuantos tienen este idioma como lengua materna, frente a los cuales siempre estaremos en desventaja. Además, oígame bien, ¿cuáles son los resultados prácticos logrados en la materia? Usted, lector, posiblemente ha estudiado siete o seis años seguidos este idioma en el colegio; quizá lo ha estudiado también por su cuenta en algún centro especializado de enseñanza. ¿Qué ha logrado? ¿Lo sabe bien? Me temo que en el 90% de los casos la respuesta será desalentadora. Y será tan desalentadora como en cualquier otro idioma: francés, alemán, italiano, ruso o portugués. Está, en consecuencia, perfectamente demostrado que, salvo excepciones, el aprendizaje de las lenguas modernas y clásicas es en general costoso. Con el esperanto sucede lo contrario: con un esfuerzo mínimo usted puede fácilmente aprender la lengua internacional.

Una vez aprendido el esperanto usted podrá entrar en contacto con gente de todo el mundo y sus contactos epistolares le permitirán en sus viajes contar con amigos que podrán facilitarle su estadía y orientarle en sus afanes turísticos o de estudio. Encontrará literatura de todo tipo: artística, científica, religiosa, de divulgación, de información comercial e industrial, etc. Todos los clásicos universales han sido traducidos al esperanto y además el esperanto ha creado también su propia literatura. Cada vez más son los libros cuya versión original ha sido hecha en esperanto. Ocho millones de personas, aproximadamente², cultivan en el mundo este idioma. El esperanto no es, por consiguiente, un simple "hobby" intelectual. Es un idioma que puede abrirle a usted a corto plazo, perspectivas prácticas extraordinarias. (Estudios recientes han demostrado que en la mayoría de los casos la gente que ha aprendido el esperanto lo ha hecho no tanto por placer intelectual como por conveniencias prácticas. Por lo demás, ambas inquietudes no se contradicen).

Tal vez sea importante recordar algunos nombres de personalidades famosas que se han pronunciado a favor del esperanto: entre ellos están los escritores, León Tolstói, George Bernard Shaw, Romain Rolland, Anatole France; entre los científicos, Albert Einstein; entre los políticos, Roosevelt, Mitterand, Tito, Mao Tse-Tung; entre las personalidades religiosas, los Papas Pío XI, Pío XII y Juan XXIII. Ha habido además artistas, actores de cine y televisión, periodistas, deportistas, etc. que se han manifestado en el mismo sentido.

El esperanto cuenta con una organización internacional dedicada a su cultivo y difusión: la Universala Esperanto-Asocio (Asociación Universal de Esperanto), con sede en Rotterdam (Holanda). Hay además organizaciones juveniles, profesionales, gremiales, religiosas, deportistas, etc. dedicadas al esperanto. En casi todos los países existen sociedades y ligas esperantistas y es muy fácil entrar en contacto con ellas. En varios países hay también programas de radio y televisión en este idioma³.

¿Dónde aprender el esperanto? El esperanto se enseña en algunos colegios y universidades en diversos países. En Bolivia, lastimosamente no hay todavía un curso regular de esta clase⁴. Pero la enseñanza por correspondencia está extendida en todo el mundo.⁵

Revolución Cultural. (Cochabamba). 2 (Invierno 1977): 21-27.

* * *

-
1. El primer texto de Esperanto se publicó en 1887. Este artículo fue escrito en 1977.
  2. Este dato figura en el Almanaque mundial 1976. El World almanac se señala solo 1 millón. Mario Pei eleva la cifra a 15 millones. Pierre Janton, después de algunos comentarios sobre la información disponible, estima la comunidad esperanto-hablante en unos 2 millones.
  3. Este artículo fue escrito en 1977. Actualmente habría que agregar la masiva información difundida por internet, que se usa óptimamente para la comunicación, difusión y enseñanza del Esperanto.
  4. En esta materia estamos peor que en la década del 40 del siglo XX, en que algunas escuelas ofrecían cursos de esperanto.
  5. *[El resto del artículo es puramente coyuntural y con datos que no son vigentes, especialmente la dirección; pero lo transcribimos igual]:* La Nueva Liga Esperantista de Bolivia (Nova Bolivia Esperanto-Ligo) recientemente creada, está preparando un curso de esperanto por correspondencia que usted podrá tomarlo. El curso, propiamente dicho, no tendrá otro costo que el necesario para solventar los gastos de material y envío.— Si usted, apreciado lector, ha despertado su interés por la Lengua Internacional, escriba a la redacción de esta revista o a la siguiente dirección: José Roberto Arze. Casilla 6118. La Paz, Bolivia.— Con mucho gusto le enviaremos materiales sobre el esperanto.— *[Mi casilla actual es: 12949].*

III

GLOSAS SOBRE LA LITERATURA EN ESPERANTO

"La literatura no se puede disociar de la lengua, porque originariamente el esperanto fue en esencia una lengua escrita, parecida en esto a todas las lenguas construidas por oposición a las lenguas naturales. Pero debemos añadir que se fue afirmando como lengua hablada a medida que se desarrollaba como lengua escrita".¹

Así comienza Pierre Janton el capítulo 5 de su breve monografía sobre **El Esperanto** (originalmente publicada en francés en la colección "Que sais-je?" y editada en español por la editorial Oikos-tau de España en una colección similar a la francesa).

He pensado que vale la pena glosar brevemente este capítulo, porque la mayor parte de la gente, cuando oye hablar del esperanto, piensa que se trata de una mera curiosidad lingüística, de una extravagancia intelectual, de un idioma poco apto para cumplir su propósito de lengua de contacto internacional. Y no pocas personas que apenas conocen del esperanto el nombre, opinan sentenciosamente que "ha fracasado" en su propósito. El librito de Janton es el más rotundo mentís a estas afirmaciones gratuitas, porque expone sucintamente el esperanto, no sólo como lengua, sino como movimiento y proporciona informaciones sobre su literatura.

Janton se refiere en su libro a la literatura principalmente como arte; pero es un hecho que si tomamos la palabra en su sentido más amplio, podría designarse con ella toda expresión escrita. Ahora bien, ya se tome la literatura en una u otra acepción, es necesario separar la parte que representa la traducción al esperanto de aquella que constituye la creación original.

LAS TRADUCCIONES.

La traducción de clásicos y no-clásicos de las diferentes lenguas al esperanto jugó un papel importante en el origen y desarrollo de este idioma. Lázaro Zamenhof, el iniciador del idioma, antes de lanzarlo al público, lo sometió a prueba traduciendo buena parte de la **Biblia** y otras obras de Goethe, Shakespeare, etc. Esta labor no fue abandonada por Zamenhof sino con su muerte y fue seguida por centenares de esperantistas, con éxito desigual. De este modo, el esperanto ha logrado introducir en su literatura –según Janton– por lo menos 10.000 obras.

"Aunque de desigual calidad –anota Janton–, estas traducciones constituyen la más vasta antología de la cultura universal jamás emprendida para uso de las masas" (p. 103).

La mayor parte de estos títulos corresponde a las "bellas letras" y apenas hay alguno que otro clásico que no se halle representado por lo menos con una obra. Junto a los "clásicos universales" están los "clásicos nacionales" que en muchos casos sólo han atravesado las fronteras de su propia lengua hacia una que otra lengua extranjera y al esperanto. Y si es evidente que los hablantes de diferentes idiomas no tienen necesidad de recurrir al esperanto para tomar contacto con Sófocles, Platón, Dante, Goethe, Cervantes, Tolstoi, Nietzsche, Shakespeare (a quienes también podrá encontrar en la lengua internacional), quizá no ocurra lo mismo cuando se trate de los clásicos y semiclásicos de lenguas menores (como el estonés, japonés, lituano, serbocroata, noruego, sueco, danés, finlandés, catalán, etc.) y de varios países menores (entre ellos casi todos los de nuestra América Latina). El término "antología" empleado por Janton en el pasaje citado tiene además un empleo propio, puesto que –siendo todavía pequeña (8 millones según informa el **Almanaque mundial**) la masa de hablantes del esperanto y más reducida todavía la masa de lectores– las traducciones han tomado un rumbo selectivo.

A las numerosas obras individuales hay que añadir la serie de selecciones literarias emanadas de diferentes lenguas y países: catalana, china, brasileña, argentina, búlgara, etc.

Pero hay más. En varios casos han sido las traducciones al esperanto las que han motivado la cadena de traducciones de ciertas obras a otros idiomas. Así ha ocurrido con **Marta**, novela de E. Orzeszkova, con el **Kon-tiki** y hace no mucho con una antología brasileña, en que las versiones esperantistas sirvieron de "puente" para las versiones chinas, japonesas, etc. Así, pues, este papel de idioma puente que durante

mucho tiempo (y todavía hoy) jugaron el francés y el inglés, viene poco a poco a ser desempeñado por el esperanto.

De lo anterior, se puede concluir que la "traducción" ha jugado en el esperanto un triple papel:

a) Una función divulgativa de la cultura, de aliento universalista, consistente en poner a disposición del hablante del idioma los productos de la cultura universal;

b) Una función desarrolladora del propio idioma al poner al traductor en la necesidad práctica de resolver los problemas reales de la lengua en sus matices expresivos del pensamiento y la emoción. Y,

c) Una función de "idioma puente"².

Como conclusión final, Janton señala que

"el hecho de que el esperanto sea fácil de aprender no significa de ningún modo que traducir al esperanto o de él sea una tarea fácil: significa solamente que el traductor puede consagrarse inmediatamente a lo esencial de su trabajo, sin embrollarse en el laberinto de las irregularidades, de las absurdidades y de las dudas... y ello es una enorme ventaja. En la práctica, su ventaja específica en materia de traducción reside en el hecho de que el traductor generalmente procede desde su lengua materna hacia el esperanto, y así queda invertido el procedimiento habitual consistente en pasar de una lengua que no es la propia del traductor, a la suya materna. En la mayoría de los casos la traducción gana con ello una intuición más directa de las intenciones y de la belleza del original..." (p. 105).

LA LITERATURA ORIGINAL.

Suele considerarse que un idioma logra consolidarse en el momento en que crea su propia literatura. El esperanto nació con sus propios monumentos literarios. Al crear sus principios y reglas gramaticales, Zamenhof creó también sus primeras piezas literarias y la iniciativa fue captada de inmediato por todos los pioneros de esta lengua. Pierre Janton, en el libro que glosamos, señala tres etapas en la historia de la literatura esperantista, cuyos cortes centrales corresponden a las dos grandes guerras. Al analizar estas tres fases, el autor las ilustra con comentarios sobre las obras de numerosos autores. Aquí nos limitaremos a transcribir sus generalizaciones y simplemente señalar los nombres más significativos.

Fase de comienzo y consolidación. La primera fase abarca desde 1887 (año en que sale el primer manual del idioma) hasta 1914. Janton la califica como fase "de los comienzos y de la consolidación" en que "la producción literaria es obra de militantes deseosos de convencer al mundo y no de escritores a la búsqueda de la expresión personal, a pesar de que aquí y allá se revelan auténticos temperamentos literarios" (p. 106). Es la fase en que se pone a prueba la aptitud del idioma no sólo para la traducción sino para la creación. A esta fase pertenecen las obras de Lázaro Zamenhof (1859-1917): sus poemas, sus ensayos filosófico-políticos y filosófico-religiosos y sus artículos y cartas polémicas producidas a raíz de la escisión del movimiento esperantista y de la lengua misma; las de Félix Zamenhof (1868-1933) (ambos polacos); Antoni Grabowski (1857-1921), considerado como "el padre de la lengua poética" en esperanto; Leo Belmont (1865-1941); Dombrowski (1860-1940); Shiriaev (1877-1933), iniciador de la **Enciclopedia de Esperanto**, etc. En Francia, además de una larga lista de promotores, Janton menciona los nombres de C. Bourlet (director de **Revuo**) y T. Cart (director de **Lingvo Internacia**); del lingüista suizo René de Saussure, del novelista Henri Vallienne (1854-1909) y, finalmente –pero en destacado lugar– el de Edmond Privat (1889-1962), poeta, dramaturgo, novelista, historiador del movimiento y de la lengua esperantista y biógrafo de Zamenhof. El panorama de la literatura de este período se cierra con la mención de la abundante literatura didáctica –textos, diccionarios, etc. Los tres decenios en que emerge esta lengua tienen como a sus principales núcleos de actividad Polonia (donde vivía Zamenhof) y Francia.

Fase de las "querellas" La segunda fase corresponde al período de entreguerras (1917-1939). Es un período en que la lengua y su literatura –según Janton– viven "una crisis de crecimiento con su querrela de los Antiguos y de los Modernos, de donde emerge la figura de Kaloscaj, y desemboca en un clasicismo didáctico". (p. 106). Como rasgos significativos de este período podrían señalarse los siguientes:

Aunque la literatura puramente didáctica sigue desarrollándose (y seguirá desarrollándose como respuesta a la expansión del idioma), emerge ya el interés científico, lingüístico que se expresa en las obras de lexicógrafos y gramáticos como E. Grosjean-Maupin, Gaston Waringhien y Kálman Kaloscaj. A

este período se remontan textos fundamentales (posteriormente actualizados) como el **Plena Vortaro** (Diccionario completo) y la **Plena Gramatiko** (Gramática completa) del esperanto. P. E. Stojan (1884-1961) recopila la **Bibliografio de Internacia Lingvo** (1929), que en su reedición de 1973 alcanzó un volumen de 560 páginas en formato mayor. Aparecen también los historiadores de la lengua (Ernest Drezen y otros). "Estos trabajos auténticamente científicos –apunta Janton– abrieron el camino a los de la investigación lingüística, que en numerosas universidades han proseguido hasta hoy" (p. 110).

Del campo de las bellas letras "se ocuparon más los escritores –cuya producción se prolongó varias décadas– y menos los diletantes. La escuela de Budapest, agrupada alrededor de la revista **Literatura Mondo**, reunió a una decena de artistas que definieron una importante parcela de la literatura original en esperanto" (p. 110). Como ocurre aun con las lenguas nacionales, las revistas parecen ser los aglutinantes de la actividad de poetas, narradores, ensayistas, etc. Este papel jugaron y juegan todavía publicaciones como la citada **Literatura Mondo**, en Hungría, **International Language**, en Gran Bretaña; y sobre todo **Heroldo de Esperanto**, en Bélgica, y **Esperanto** (órgano de la Asociación Mundial) que hoy sale en Holanda.

Entre los escritores más importantes de este período Janton menciona a Julio Baghy (1891-1967), actor, director escénico, poeta, novelista y dramaturgo húngaro; los autores soviéticos E. Izgur, N. Nekrasov; Eroshenko y otros; los ingleses L. N. Newell y H. A. Luyken; el holandés H. Bulthuis; el sueco Stellan Engholm, el polaco J. Forge, el catalán J. Grau i Casas, el francés Raymond Schwartz, etc. En todo caso, la figura más importante de la época es Kálman Kalocsay (1861-1976), médico, profesor y compositor húngaro, quien contribuyó a la lengua con traducciones, estudios lingüísticos y sobre todo con su producción poética. Kalocsay fue y seguirá siendo uno de los autores fundamentales.

Es importante señalar que la literatura y el movimiento esperantistas se desarrollan en esta fase enfrentando no sólo la indiferencia oficial, sino inclusive la persecución a veces abierta como en la Alemania de Hitler (la familia de Zamenhof fue una de las millones de víctimas de la persecución nazi), a veces solapada como en la URSS donde los estímulos de los primeros años (Lunacharski, entre otros, otorgaba gran significación esta lengua) se trocaron en sistemáticos obstáculos a la difusión del esperanto. La segunda guerra mundial interrumpió nuevamente las actividades esperantistas.

Fase de madurez y expansión. La tercera fase arranca de 1945 y se extiende hasta hoy.

"La floración de escuelas, que suscita émulos en los cinco continentes –apunta Janton–, atestiguan que la literatura en esperanto ha entrado definitivamente en una fase creativa y ha dejado de ser un terreno experimental, a no ser para los géneros literarios. Consciente de sus recursos, y sin pretender aprovecharse de ellos al máximo, los escritores utilizan el esperanto al servicio de verdaderas vocaciones literarias". (p. 106).

De hecho, como lo apunta el mismo autor, la continuidad está garantizada por la acción de los grandes escritores de la escuela Budapest que inspira el surgimiento de la llamada "escuela escocesa". El volumen de literatura que se publica en estos 35 años supera con creces todo lo hecho anteriormente. El resurgimiento y fortalecimiento de las asociaciones tanto nacionales como internacionales y especializadas y la práctica desaparición de las lenguas rivales (el ido, etc.) permiten la expansión de la literatura esperantista que no sólo se nutre de nuevos autores, sino que se extiende por nuevos campos y países.

He aquí una muestra de algunos de los principales autores que emergen y realizan su obra después de la segunda guerra mundial: en Hungría están Ferenc Szilagy (1895-1967) (redactor de la revista **Norda prismo** y autor de tres libros de relatos y una novela de corte policial); Sandor Szathmari e Imre Banyai. En Gran Bretaña están principalmente los de la escuela escocesa: J. S. Dinwoodie, R. Rossetti, J. Islay Francis y William Auld, siendo este último el más prolífico. En Francia surge Jean Ribillard; en Noruega, J. H. Rosbach; en Nueva Zelanda, Brendon Clark. Europa Oriental (en especial Yugoslavia, Polonia, Hungría, Checolovaquia y Bulgaria) genera grupos importantes de autores, entre ellos: E. Urbanova, E. Matkowski, etc. En Japón aparecen Nishimura Masao y Miyamoto Masso; en Sud-África E. de Rock; etcétera. Es significativo que sea precisamente Oriente el teatro de una actividad esperantista sistemática, como lo demuestran, entre otros hechos, las numerosas publicaciones aparecidas en China, Japón y Vietnam.

La producción libresca es, sin embargo, sólo una fracción de la producción literaria. Las revistas nacionales e internacionales publican constantemente muchas contribuciones que no se han plasmado en volúmenes independientes.

Nuestra América Latina tiene una tradición esperantista quizá menos sólida que la europea, pero no por ello menos preciable. Los brasileños Geraldo Mattos y Sylla Chaves, el uruguayo Manuel Fernández Menéndez, el argentino Ergoto de Boneaero, figuran entre los más activos.

En España, un lugar importante tiene la obra de Fernando de Diego (quien se destacó ya por sus traducciones de Gallegos, Cervantes y otros). Diego propicia hoy una actitud favorable a la incorporación de nuevas raíces en el idioma, motivo de permanente polémica entre los esperantistas.

Significativo —especialmente en los dos últimos decenios— es el esfuerzo por desarrollar la literatura técnico-científica (que hoy es todavía el lado débil del idioma). Sin embargo, las asociaciones especializadas (con publicaciones periódicas alentadas en varios países), los Cursos Universitarios de Verano que se realizan en Europa desde hace algún tiempo y la actividad de nuevos pioneros, permiten vislumbrar para un futuro próximo la incorporación del esperanto como lengua útil para recoger y diseminar la información científica y tecnológica. Si bien actualmente es sobre todo la literatura divulgativa la más abundante, han empezado ya a aparecer textos y manuales sobre diversas materias. Quizá para muchos lectores sea sorprendente saber que en esta lengua se pueden encontrar textos (de desigual valor, ciertamente), como los que se anotan a continuación: **Atlas fotográfico de astronomía** (1978), **Introducción a la química orgánica y biológica**, de S. Kawamura (1974); **La vida de las plantas**, de P. Neergaard (1957); **Electrolitoj**, de B. M. Cacak (1974); **Conceptos fundamentales en química**, de S. Kawamura (1974); **Introducción a las geometrías finitas e Introducción a las geometrías no-euclidianas** de F. W. Orr (1974); **Fundamentos de psicología**, de C. J. Adcock (1976); **Sociología, su historia y problemas**, de Peter G. Foster (1976), etc., además de diversos diccionarios sobre matemática, economía, comercio, química, geología, música, etc. Y quizá muchos desconocen que el popular libro **¿La radio?, pero si es muy fácil** fue escrito originalmente en esperanto.

Un indicador cuantitativo (insuficiente pero fácilmente accesible) sobre la incidencia de las diferentes formas de literatura (original y traducida) en la literatura esperantista hoy dispuesta a su venta y distribución, es el **Catálogo** del Servicio de Libros de la U. E. A.³ que en su última edición (para 1980-82) ofrece unos 2 mil títulos, distribuidos tentativamente en la siguiente forma: un 30% corresponde a obras didácticas (textos para aprender el idioma) y lingüísticos (diccionarios, estudios gramaticales, etc.); un 40-50%, a la literatura humanística (bellas artes, filosofía, religión, etc.); aproximadamente un 10-15% a la literatura técnico-científica; y el resto a materiales diversos, que van desde guías turísticas, libros para niños, etc., hasta obras "ilustradas" (álbumes y otros). Se complementa este panorama con el material fonográfico (discos, cassettes), escaso todavía, pero ya asequible para los hablantes o cultores de la lengua internacional⁴.

BALANCE GLOBAL.

El balance final que hace Janton de la literatura esperantista está condensado en el siguiente párrafo:

"Evidentemente —dice—, la calidad de esta literatura es variable. El esperanto cuenta con escasos novelistas, y estos producen poco. No hay muchos dramaturgos, a pesar de que existan compañías teatrales. Pero hay escritores de cuentos, de novelas cortas y poetas, cuyo talento llama la atención. Aunque no cuente con un Shakespeare ni un Dante, ninguna razón lingüística o artística inherente a su naturaleza puede excluir la posibilidad de que un día los haya. Por lo demás, pocas son las lenguas que pueden enorgullecerse de semejantes genios, y la mayoría de las que se hablan en la actualidad están lejos de igualar el historial del esperanto [...] En el aspecto literario su importancia procede del hecho de que el esperanto rehabilita a las lenguas construidas como vehículos de la cultura y del arte, y de que convierte en relativa la noción de artificialidad. A nivel de la creación literaria el esperanto está caracterizado por una única particularidad: a pesar de que no sea la lengua materna del artista, este no la siente como un idioma extranjero. La ausencia de condicionantes impuestos por el uso hace que el escritor se la apropie rápidamente, a fondo, y esta libertad, añadida a la seducción estética, explica que prefiera expresarse en esperanto" (p. 117-118).

En esta década el esperanto cumplirá 100 años. Su balance podría frustrar las esperanzas que habían fundado en su difusión muchos esperantistas, pero está lejos de arrojar déficit. Su vasta literatura, su más de un centenar de publicaciones periódicas, la cincuentena de emisiones radiales regulares, su empleo cotidiano en la correspondencia, hacen que permanezca como lengua viva y su utilidad va aumentando

cada día. Empresas comerciales, instituciones científicas, grupos sociales y religiosos lo han venido incorporando como instrumento de comunicación internacional. Los organismos internacionales (la UNESCO desde 1954 y la OEA desde hace un par de años) han reconocido su utilidad. No hay, pues, razón para desconfiar de que sea apto para cumplir su propósito que no es otro que facilitar la comunicación entre personas y países que tienen diferentes idiomas, incorporando y reflejando los valores de la cultura universal y respetando las particularidades nacionales y locales.

Presencia literaria. (set. 14-21, 1980): *passim*.

-
1. Pierre Janton, **El esperanto**. Versión y adaptación de Damia de Bas. Barcelona: Oikos-tau, 1976. 143, [1] p. Colección ¿Qué sé? N° 113. Las citas que se hacen en el artículo corresponden a esta obra.
  2. La función del esperanto como "idioma puente" se ha acrecentado últimamente en las traducciones automáticas por computador, en las que con el esperanto rivalizan algunos otros idiomas caracterizados por su regularidad y simplicidad, como el aymara, que se viene aplicando en un proyecto de largo aliento por Iván Guzmán de Rojas y su esposa Gladys Dávalos Arze. Hay un artículo de ella en uno de los números de **Presencia literaria**.
  3. Universala Esperanto-Asocio. Libroservo de UEA. **Katalogo 1980/82**. Rotterdam: 1980. Este catálogo se complementa con la sección permanente "Laste aperis" de la revista mensual **Esperanto**. El ritmo de publicaciones en la lengua internacional es de aproximadamente una veintena de títulos por mes. El **Katalogo**, además de la información sobre libros y folletos, proporciona una lista de los materiales fonográficos (cassettes, discos, etc.) las publicaciones periódicas vigentes y las editoriales que publican en esperanto.
  4. En la actualidad habrá que tomar en cuenta además la amplia información disponible por internet.

* * *

IV

¿QUÉ ES EL ESPERANTO?

El viernes 28 de noviembre del presente año, bajo auspicios del Centro de Estudiantes de la Carrera de Bibliotecología y Ciencias de la Información de la UMSA y el Centro Cultural Gramma, se efectuó una conferencia-charla dirigida por el Sr. Alejandro Rousset, esperantista francés quien se encuentra en Bolivia como trabajador voluntario de la Universala-Esperanto Asocio, con el propósito de impulsar la difusión de esta lengua internacional.

La conferencia versó sobre "El esperanto: instrumento de comunicación internacional". El Sr. Rousset definió los rasgos principales del esperanto de la siguiente manera:

—El esperanto es una lengua creada por el hombre y para el hombre, concebida como idioma auxiliar internacional, destinado a facilitar la comunicación entre los pueblos, sobre la base del respeto mutuo.

—El esperanto es un idioma neutral, tanto en el sentido nacional (pues no se trata del idioma de un país determinado), como en el sentido político y religioso.

—El esperanto es el idioma más fácil de aprender; tiene una gramática simple, regular, lógica, un vocabulario internacional (con gran proporción de raíces latinas que, para los hispanohablantes se convierte en una ventaja adicional) y un sistema de construcción de palabras que permite crear muchos términos nuevos, sin necesidad de aprender nuevas raíces. El tiempo de estudio equivale a $\frac{1}{10}$ del necesario para cualquier otra lengua.

Entre las posibilidades de uso de este idioma se encuentran: los contactos epistolares y personales con gentes de otras partes del mundo; el uso de hospedajes baratos o gratuitos si uno entra dentro del "Pasporta Servo"; la asistencia a congresos, encuentros, conferencias; el conocimiento de otras culturas a través de la literatura, las revistas, emisiones radiales, discos, etc.

UNA LENGUA AUXILIAR INTERNACIONAL.

El carácter instrumental del esperanto es el de una "lengua auxiliar internacional". ¿Qué significa esto?

Son miles de idiomas los que existen en el mundo. Sólo en Bolivia se han inventariado alrededor de unos 50. Cada nación, cada etnia, defiende en mayor o menor grado su propio idioma, ya que en él se halla parte de su espíritu. Pero, por las necesidades de comunicación entre diferentes pueblos se produce

el fenómeno de expansión de algunos idiomas que pertenecen generalmente a potencias económicas y políticas. A este fenómeno se ha dado el nombre de "imperialismo lingüístico".

Estos idiomas nacionales son por lo general difíciles de aprender. Por esta dificultad acceden a ellos pocas personas. Sólo las personas aficionadas a los idiomas o quienes han tenido la suerte de vivir en un país extranjero alcanzan un relativo dominio de la lengua ajena, presentándose siempre una desigualdad entre quien posee un idioma como lengua materna y quien lo ha tenido que aprender.

El esperanto es un idioma cuya facilidad de aprendizaje permite una fluidez en la conversación en un tiempo corto. Al ser un "segundo idioma" de todos los que lo aprenden, pone en efectiva igualdad a sus hablantes y no representa el peligro de una dominación cultural.

No se trata, pues, de suplantar ninguna lengua existente. La comunicación en el interior de una nación se hace en su propio idioma. Pero, ¿qué ocurre cuando A sabe inglés, B español y C chino? Para entenderse, A y B tendrían que aprender chino, o bien A y C español, o bien B y C inglés. En cualquiera de los casos, surgiría una lengua privilegiada. Pero si A, B y C aprenden esperanto, cada uno de ellos podría avanzar la misma parte del camino para entenderse.

Esta característica hace que el esperanto comience ya a aplicarse en algunas instancias como lengua común para contactos internacionales. La existencia de agrupaciones especializadas de esperantistas va jugando papel importante en esta tarea, del mismo modo que los Cursos Universitarios de Verano que se desarrollan en Europa. Sin hacernos ilusiones, podemos considerar como factible la paulatina y progresiva utilización del esperanto como lengua auxiliar.

Presencia. (dic. 13, 1985): 10.

* * *

V

SOBRE LENGUA ESPAÑOLA Y LENGUA INTERNACIONAL

(CONVERSACIÓN CON EL PROFESOR NORUEGO OTTO PRYTS)

Hace ya bastante tiempo, entre las varias visitas de esperantistas europeos a Bolivia, recibí la del profesor noruego Otto Pryts. Inmediatamente después del ritual "¡Aló!" pronunciado ante el teléfono y la respuesta de cortesía, escuché de mi interlocutor una pregunta:

—¿Prefiere usted que le hable en español o en esperanto?

Eran tan pocas las oportunidades de poner en práctica el idioma internacional, que opté por lo segundo. No quería perder la oportunidad de ejercitar el oído y el habla en el esperanto. De hecho, la corta conversación telefónica se limitó a establecer un lugar y una hora para proseguir el intercambio de experiencias, inquietudes e ideas. En la entrevista, me enteré de que Otto Pryts no era simplemente uno entre los ocho millones (poco más o menos) de seres humanos que han aprendido la lengua ideada por Zamenhof, sino un distinguido profesor de la Universidad de Oslo, Licenciado en filología en la misma universidad en 1972, quien tenía a su cargo, desde 1978, la asignatura de español, primero como profesor suplente y luego como profesor asociado. A mayor abundamiento era poligloto. Su conocimiento de la lengua de Cervantes era envidiable. Venía a Bolivia en misión universitaria para estudiar las particularidades del castellano en esta región de Sudamérica. Para tal efecto lo contacté con las personalidades vinculadas formalmente a la lingüística en nuestra ciudad. Poco antes de su retorno a Europa sostuvimos una conversación (alternando en las lenguas de Cervantes y Zamenhof) y que, luego de haberse entrapelado, fue rehallada y traída aquí para conocimiento del lector.

—¿Cuál es el grado de interés de los estudiantes noruegos por el español? fue mi primera pregunta.

—En la universidad en que enseñó —contestó Prytz— el dato estadístico es el siguiente: el conjunto de estudiantes de lenguas extranjeras es, en números redondos, de dos mil; de ellos, 150 estudian español, lo que significa más o menos un 7.5%.

La segunda pregunta debía versar sobre los motivos de su viaje a Bolivia. La respuesta de Pryts fue dada en los siguientes términos:

—De un tiempo a esta parte se ha acrecentado el interés de los estudiantes noruegos por conocer el español hispanoamericano de preferencia al hispánico. Este hecho no es casual. Por un lado está la literatura. Varios autores latinoamericanos han alcanzado gran difusión internacional y han sido traducidos a diversas lenguas. Por otro lado, podría decirse que América Latina está en el centro de la atención internacional, por sus particularidades políticas, antropológicas, etc. Son muchos los estudiantes y profesionales que se han especializado en cuestiones latinoamericanas y ellos desean, obviamente, familiarizarse cada vez más con el castellano de América. Para atender esta expectativa la Universidad de Oslo me ha proporcionado recursos para este viaje, cuyo propósito es tener experiencias más vívidas y próximas sobre las particularidades del español americano.

—**¿Qué impresiones especiales tiene como lingüista y como persona sobre América Latina?**

Pryts respondió:

—Nunca antes había estado en América Latina. Por ello, quise realizar un viaje que me aproximara al pueblo y a la lengua de los hispanoamericanos. Debo confesar que ante las perspectivas del viaje, me preparé bastante, pero las experiencias han sido más ricas que lo esperado. Ya he estado en varios países de América y durante mi viaje he tenido presente en mi memoria la novela **Cien años de soledad**, de Gabriel García Márquez. Cuando leí esta obra en la versión noruega, me pareció que contenía demasiados elementos fantásticos; pero, por mi corto contacto con América Latina, creo que es más bien una obra que refleja bien la realidad de estos pueblos. La impresión general que tengo de mi viaje y mis lecturas, es que América Latina es un continente en que todo es posible. En el plano lingüístico, he podido captar algunas particularidades interesantes, tales como la variedad de términos con que, en unos y otros países, se designan objetos y acciones, la variedad de las expresiones de cortesía y, ciertamente, las variaciones fonéticas de unas regiones a otras.

Quien ha viajado por América, pasando por Argentina, Chile, Perú, Colombia, Centroamérica, etc., puede ratificar la correcta observación del profesor Pryts. Hace poco tiempo, el profesor Carlos Coello ha publicado en los **Anales de la Academia Boliviana de la Lengua** un trabajo cuya motivación estriba en la variedad del español —como idioma— en los diferentes países de nuestra América y sus no pocos contrastes con el español peninsular. Pero es preciso retomar el hilo de nuestra conversación con Otto Pryts.

—**¿Tiene Ud. alguna impresión especial sobre el castellano en Bolivia?**

El profesor noruego contestó que había tomado contacto con académicos y lingüistas bolivianos, especialmente con Mons. Juan Quirós, director de la Academia Boliviana, con el escritor Carlos Castañón Barrientos y el lingüista Mario Frías Infante, de quienes dijo haber recogido interesantes opiniones.

En cuanto a las particularidades bolivianas del castellano, destacó como sus principales rasgos la conservación del sonido de la **LL**, ya perdido en otros países y confundido con el de la **Y**, y el uso extendido del diminutivo, lo cual —dijo— "da un matiz afectivo y cariñoso a las expresiones".

No me dijo nada sobre la **RR** silbante tan extendida en nuestros departamentos occidentales (La Paz, Oruro, etc.) ni sobre la anómala conexión del pronombre **vos** como sustituto de **tú** en la conjugación (también anómala) de nuestros verbos, ni sobre la presencia de quichuismos y aimarismos. He de presumir que nuestra fugaz "entrevista" no daba campo para más detalles que sin duda él los había recogido y que los daría a conocer a sus colegas y alumnos en Noruega.

Había, por lo demás, un aspecto que impacientaba mi mente, hacia el cual quería llevar la conversación.

—**¿Qué puede decirme sobre el esperanto y el movimiento esperantista?**

—No es casual que haya elegido para mi viaje por América Latina estos días. En la semana que viene se reúne en Brasilia en Congreso Mundial de Esperanto. (Brasil en efecto había sido en ese año [1981] el país anfitrión de los esperantistas). Asisto a él en mi calidad de Vicepresidente de la Liga Noruega de Esperanto. Aunque soy lingüista y conozco varias lenguas, estoy convencido de que una efectiva

intercomprensión entre los pueblos será posibilitada por un idioma universal, simple y fácil. Este idioma es el esperanto. El primer idioma "extranjero" que aprendí fue justamente el esperanto, cuya virtud radica en que es accesible no sólo a personas con aptitudes especiales para aprender idiomas, sino a cualquier persona.

"Conozco varias lenguas", decía mi interlocutor. Había que preguntarle cuáles eran ellas y qué grado de dominio tenía sobre las mismas. Me contestó que, en el orden de fluidez con que los hablaba, estaban: 1° el noruego; 2° el esperanto; 3° el español; 4° el alemán; 5° el inglés; 6° el francés, y 7° el ruso.

—Pero puedo agregar —dijo— que, si bien domino el noruego y el esperanto, los demás idiomas me dominan a mí. Y es que en todo idioma nacional hay una cierta capa de impermeabilidad, cierta tradición lingüística, de vocabulario y gramática, que la hace siempre inaccesible en sus cimas. Aunque el esperanto tiene también sus particularidades lingüísticas, de vocabulario y gramática, es mucho más permeable a la aparición de nuevas expresiones y más fácil en su empleo.

Le expresé entonces que hay no poca gente que cree que el esperanto es un fracaso, o, en el mejor de los casos, una utopía.

—Quienes opinan así —me dijo— nunca han estado seguramente en contacto con el movimiento esperantista, como tampoco han debido tomar parte en los Congresos esperantistas. En mi experiencia personal, el esperanto me ha permitido adquirir más contactos en los cinco continentes que todas las demás lenguas que conozco juntas.

—¿Es posible hallar en esperanto literatura especializada o de ficción en cantidad apreciable?

—El esperanto no cuenta todavía con una abundante literatura técnico-científica como la tiene, por ejemplo, el inglés. Pero, sin duda, cada vez va creciendo el número de títulos sobre las más diversas especialidades. A este respecto vale la pena destacar que actualmente en la R. F. A. hay grupos que trabajan en el empleo del esperanto en las técnicas de computación, hecho que se ve facilitado por la estructura lógica y la regularidad de este idioma. En cuanto a la literatura de ficción, es destacable el hecho de que el esperanto cuenta con traducciones de todos los clásicos universales y de muchas obras de literaturas menores, las cuales, al ser efectuadas en la mayor parte de los casos, por hablantes de la lengua original, suelen reflejar con mayor fidelidad los matices que a menudo escapan a los traductores de otras lenguas. Un caso típico es la versión de **Peer Gynt** de Ibsen, que en opinión de un filólogo y lingüista inglés tiene su mejor versión en esperanto. Respecto al movimiento esperantista, me permitiré destacar dos cosas más. Yo he asistido a varios congresos internacionales y lo que he podido captar en los congresos de esperantistas como rasgo diferenciador, es la atmósfera de amistad y convergencia de hablantes de las más diversas lenguas. En estos congresos, a los que asisten, en promedio, de 3 mil a 4 mil personas, se discuten diversos temas, hay actos culturales, etc. El papel que viene desempeñando el esperanto en la comprensión y aproximación internacional fue destacado por el Secretario General de la UNESCO en el Congreso de Reykjavik. La UEA (Asociación Internacional de Esperanto) es miembro consultivo de la UNESCO.

Me permití decirle a Pryts que en Bolivia el movimiento esperantista era prácticamente nulo; que los pocos esperantistas estamos dispersos, pero que hay interés de muchos por aprender este idioma. Le pedí consejos. Él me contestó que el problema de Bolivia era similar al de otros países donde no es fácil encontrar en librerías corrientes libros y cursos de esperanto; pero que existen cursos por correspondencia y que una vez adquiridas las bases del idioma es posible suscribirse a revistas y publicar anuncios pidiendo contactos epistolares, escuchar emisiones radiales de varios países, y por último, para la práctica del idioma, la posibilidad de encontrar, en un país cercano, Brasil, un vasto movimiento esperantista, etc.

Han pasado cuatro años de aquel encuentro, en que la proximidad del centenario del esperanto parecía no existir. Ahora que se está prácticamente en vísperas de este jubileo, me ha parecido oportuno rescatar aquella entrevista con el Prof. Otto Pryts, a quien nos unen doblemente su interés por nuestro

español americano y el cultivo de un idioma neutral que, sin pretender sustituir ni limitar el papel de las lenguas nacionales, podría ser un instrumento de confraternidad y entendimiento entre los pueblos...

Presencia literaria. (dic. 22, 1985): 4.

* * *

**DUA PARTO
KELKAJ PECOJ DE BOLIVIA LITERATURO**

(SEGUNDA PARTE: ALGUNAS PIEZAS DE LA
LITERATURA BOLIVIANA)

I. POEZIOJ

(POSEÍAS)

JUAN WALLPARRIMACHI

KACHARPARI

Chiqachu, urpi,
ripusaj, ninki
karu llajtaman
mana kutimuj?

Pitan saqinki
qanpa tupupi,
sinchi lakiypi
asuyunaypaj?

Rimayki ñanta
qhawarichiway.
Ñawparisuspa
waqaynillaywan
ch'ajchumusqasaj
sarunaykita.

Maypachan ñanpi
intin ruphawan
ñiwajtiykiri,
samayniykuna
phuyu tukuspa
llanthuykusunki.

Yakumantari
sinchi ch'akiwan
ñiwajtiykiri,
waqayniykuna
para tukuspa
ujyachisunki.

Rumijpa wawan,
qaqajpa churin,
¿imanispataj
saqiriwanki?

DESPEDIDA

¿Cierto es, paloma mía,
que te has de ir
a un país muy lejano
para no volver?

¿A quién has de dejar
en tu nidal
y en mi tristeza a quién
he de acudir?

Enséñame el camino
que has de tomar.
Partiré antes que tú
y con mis lágrimas
he de regar la tierra
que has de pisar.

Y cuando sientas
que en el camino
te abraza el sol,
se volverá nube mi aliento
y la frescura de su sombra
te irá a prestar.

Y cuando sientas
la mordedura
de la sed,
se volverá lluvia mi llanto
y te dará
de beber.

Criatura hecha de piedra,
pecho de roca,
¿Tendrán, para dejarme,
corazón?

Ñan nuqapajqa
inti tutayan
Yanay chinkajtin,
muspay purijtiy,
manañan pipas
ayaw niwanchu.

Irpallarajmi,
urpiy, karqanki
maypacha nuqa
intiwan jina
ñawayarqani
qawaykusupa.

Ñawiykikuna
phallallaj quyllur
lliphirirqa,
rajra tutapi
illapa jina
muspachiwarqa.

Ankaj rijranta
mañarikuspa
watumusqayki,
wayrawan khuska
wayllukunaypaj
phawamusqayki.

Kaysayninchista
khipuykurqanchis,
mana wañuypas
rak'iwasunchu,
ujllaña kachun,
ujlla, ñirqanchis.

Wañuyta mask'aj
nuqa risqani,
awqanchiskuna
jamuyanqanku
pukarankuna
jaltatajtin.

Manasqay urpi,
phutiy ayqichij,
maypipas kasaj,
qanllan sunquyta
paqarichinki
kawsanaykama.

Misti k'ajajtin
yuyaway, nuqa
yuyasasqayki.
Maykamañachus
qanrayku chayan
ijma sunquyqa.

El sol se apaga
ya para mí.
Porque se va mi amada
y camino sin rumbo,
ya nadie siente por mí un poco
de compasión.

Eras muy tierna aún,
paloma mía,
cuando al haberte hallado
volvime ciego,
como si hubiese contemplado
de frente al sol.

Como estrellas caudales
me inundaron tus ojos
de su esplendor,
y cual centellas en la noche
mi hicieron mi camino
torcer.

Me prestaré el poder
de las alas del águila
para irte a ver,
y junto con el viento
a regalarte entre mis brazos
acudiré.

En fuerte nudo nuestras vidas
atamos ya,
para que ni la muerte nos pudiera
desunir.
Y creímos que formaríamos
por siempre un solo ser.

Yo he de marchar al campo
de batalla.
Los enemigos
se rendirán
si ven que su baluarte
se desmorona.

Paloma mía, que sabías
mi dolor ahuyentar,
doquiera me halle, mientras viva,
serás tu
la única aurora que ilumine
mi corazón.

Cuando se encienda el Misti
acuérdate de mí, pues yo
siempre estaré pensando en tí.
Por tu amor, hasta dónde
ya habrá llegado
mi viudo corazón.

JUAN WALLPARRIMACHI

ADIAŬO

Ĉu veriĝas, Kolombino,
ke vi diras, ke foriros
kaj neniam plu
revenos?

Kiun vi lasos
en via kesto?
En mia malfeliĉo,
al kiu mi alkuros?

Montru al mi la vojon
sur kiu vi iros.
Mi ekiros antaŭ vi
por verŝi per miaj larmoj
la teron de vi
paŝotan.

Kiam vi sentos la sunon
bruligante vin survoje,
mia spir fariĝos nuboj
kaj ĝia freŝa ombro
kovros vin

Kaj kiam vi sentos
la mordon
de la soifo
mia ploro pluviĝos
kaj al vi donos
trinkaĵon.
Kreulino farita el ŝtono,
brusto el roko.
Ĉu vi havos sufiĉan koron
por lasi min?

La suno mallumiĝas
jam por mi
ĉar foriras mia amatino
kaj mi iras senrumbe,
neniu jam
kompatis min.

Vi estis ankoraŭ tre freŝa,
kolombino mia,
kiam trovinte vin
mi blindigis,
kvazaŭ mi estis rigardinta
la sunon vidalvide.

Viaj okuloj,
kiel abundaj steloj,
inundis min
kaj simile al noktaj trembriloj

turnigis
mian vojon.

Mi prenos prunte
de aglajflugiloj povon
por iri vin vidi
kaj kun la vento
alkuros ĉe vin
por gardi vin en miaj brakoj.

Ni jam per fortaj nodoj
ligigis niajn vivojn
por ke eĉ la morto
neniam malkunigu nin.
Kaj ni kredis, ke ni formus
por ĉiam unu solan eston.

Mi marŝos
al la bataalkampo.
La malamikoj kapitulacos
kiam ili vidos
siajn ekfalontajn
bastionojn.

Kolombino mia,
kiu sciadis forigi
mian doloron, ĉie ajn mi lokos,
dum mia vivado, vi estos la sola,
kiu lumigos
mian koron.

Kiam Misti ekbruliĝos,
memoru pri mi,
ĉar mi jam estos pensanta pri vi.
Pro via amo,
ĝis kien estos alveninta
mia vidva koro!

El la hispana testo tradukis J. R. Arze.

JOSÉ MANUEL LOZA

EPICEDION SEU ENCOMIASTICHOM

In novem Protomartyres¹ Americæ australis.
Ter numerusque novem divina arcana revelat.
Seclum³, annus⁴, Heroesque novem⁵ mysteria mundi²
Alterius retegunt: *Colonis terram exaltant.*
Sanguine fæcundant, ¡eheu! Libertate decorant,
Post annos decies quinque illa prophetica lingua⁶
Reclamat: "¡moriatur et in media arma ruamus
Ulla salus victis aliquam sperare salutem!".
¡O nece⁷ gens major! romano more, *valete*,
Dico, *valete, vale*.....
"Ordine, quo nos permiserit natura, sequemur"⁸.
Vestro congaudent Libertas, spesque sepulcro,
Pax! protomartyribus victrix toto orbe resurgis.
Vos, Americæ collis *Aventinus*⁹, Vos *Pallas*¹⁰
Libertatis: vos fulgens aurora salutis,
¡Salve de Ayacucho Pax!¹¹.....

_____
J. M. Loza, *Opúsculos poético-
latinos*. Paz de Ayacucho: 1859:
41-42.— L. F. Vilela (ed.).
Antología poética de La Paz.
La Paz: 1950. p. 37.

EPICEDIO O POEMA FÚNEBRE

A los nueve protomártires¹ de la América Austral.
Tres veces el número nueve revela divinos arcanos.
Develan misterios del nuevo mundo² el siglo³, el año⁴ y los nueve héroes⁵; exaltan la tierra en favor de sus moradores.
Con su sangre, ¡ay! la fecundan, con la libertad la honran;
quince años después, aquella voz profética⁶ resuena: "muramos y arrojémonos en medio de las armas enemigas; esperar alguna salvación es, para los vencidos, un modo de salvarse!"
¡Oh, ciertamente⁷ estirpe de nuestros mayores! Según la romana costumbre, adiós!
Digo: adiós a ustedes, a tí adios.....
"Según el orden que nos ha concedido la naturaleza, os sucedemos"⁸.
En vuestro sepulcro se regocijan la libertad y la esperanza.
¡Y tú, Paz! con los Protomártires vencedora, resurges por todo el orbe,
vosotras, colina Aventina de América⁹, Paladio¹⁰
de la Libertad: vosotras, aurora resplandeciente de la salvación.

¡Paz de Ayacucho,¹¹ salud!

_____
Versión española de Andrés Eichmann

-
1. El prefijo "proto" (el primero entre los primeros) no existe en esperanto.— *Nota del compilador.*
  2. Literalmente: "de otro mundo".— *Nota de A. Eichman (A. E.).*
  3. Siglo 19.— *Nota del autor.*
  4. Año 1809.— *Nota del autor.*
  5. Se trata de los nueve protomártires, es decir de quienes fueron ejecutados después de reprimido el "grito libertario" de La Paz.— *A. E.*
  6. Predicción de Murillo: "Nadie apagará la tea que dejo encendida".— *Nota del autor.*

7. "Nece": no parece sino la unión de "ne", ciertamente, y el sufijo indeclinable "ce", que suele utilizarse con demostrativo.— A. E.
8. Estas palabras, que van entre comillas, parecen cita de algún autor clásico.— A. E.
9. En el Monte Aventino se situaba el más famoso templo de Diana, construido en común por los romanos y sus aliados con el propósito de poner bajo la protección de Diana la antigua Confederación de las ciudades del Lacio, que reconoció a Roma como su capital. Puede el autor tener en mente el deseo de una América unida, cuyo símbolo sería la ciudad donde resonó el grito arriba referido.— A. E.
10. Estatua de Ateneo, que la diosa entregó a los teucros con la promesa de que mientras la conservaran se mantendría incólume la ciudad.— A. E.
11. *Paz de Ayacucho*: nombre de la ciudad de La Paz a mediados del siglo XIX.— J. R. A.

Kay vi, montentoj: Aventino de Ameriko,⁹ kaj Paladio¹⁰ de la Libereco: vi, rebrilanta aŭrora de la savedo.

Paz de Ayacucho 3, saluton!

El la hispana teksto tradukis J.R. Arze

1. *Protomartiro*. La prefikso *Froto* ne ekzistas en esperanto. En la hispana signifas "la unua ella unuaj".- J. R. A.
2. *Nova mondo*, "mundi alterius". laŭlitere: "la alia mondo".- A. E.
3. XIX-^a *jan:ento*.- *Noto de la aŭtoro*.
4. Año 1809.- *Nota de la aŭtoro*.
5. Temas pri la naŭ protomartiroju, t. e. pri kiu estis ekzekutitaj post la subpremo de la "liberiga krio" de La Paz.- A. E.
6. Profetikaj vortoj de Murillo: "La torĉon, kiun mi lasas brulanta, neniun estingos".- *Noto de la aŭtoro*.
7. "Nece": ŝajnas la unuiĝo de "ne" = certe, kaj la ne deklinaciebla "ce", kutime uzata kun la demonstrativo.- A. E.
8. Ĉi tiuj intercitkrampetaj vortoj ŝajnas esti citaĵo de iu klasika aŭtoro.- A.E.
9. En la Monto Aventino lokiĝis la plej fama templo al Diana, kune konstruita de la romanoj kaj siaj alianculoj, kun la celo meti sub la Diana-a protekto la antikvan Konfederacion de la urboj latinaj, kiu rekonis Romon kiel ĝia ĉefurbo. Eble la aŭtoro pensis pri la deziron de c la unuiĝinta Ameriko, kiu havus kiel simbolo la urbon kie resonis la krio supre aludita.- A. E.
10. Statuo de Ateneo, kiun liveris la diino al la trojanoj kun la promeso subtem sendomaĝa la urbon duro ĝi konservos la statuon.- A. E.
11. *Paz de Ayacucho*: nomo de urbo La Paz je la mezo de la XIX-^a, " jarcento.- J. R. A.

SCHERZO DEL BOSQUE

Bosque sonoro y verde
tu antro contemplo,
donde mi voz se pierde
como en un templo.
¡Luz de congojas!
Mi alma suspira y tiembla
sobre las hojas.

Yo sé la dulce historia
de tus otoños
y la ferviente gloria
de sus retoños,
cuando, parleras,
despierten en tus nidos
las primaveras.

Yo sé el grácil donaire
con que deslíe
su perfume en el aire
la flor que ríe.
¡Oh, tú no sabes
todo cuanto me han dicho
fuentes y aves!

Porque el arroyo cabe
el musgo blando,
voz argentina, sabe
reír llorando,

mientras, poetisas
mezclan las aves gárrulas,
lloros y risas.

Sonoro y verde bosque,
que en cada rama
mi alma de luz se enrosque,
flexible gama,
y en verdes fiestas
mezcle su poesía
con tus orquestas.

Un poeta en olvido
—¡vivo tesoro!—
es un desconocido
bosque canoro.
Miel a miles
su alma radiante pueblan
sueños y abriles.

SKERZO DEL' ARBARO

Arbar' sonora kaj verda
obskura kaverno,
kie perdiĝas la voĉo
kiel en templo.
Lum' kaj cagrenoj!
Vespiras mia animo
sur viaj folioj.

Mi konas la dolĉan vivan
de viaj aŭtunoj
kaj la fervoran gloron
de viaj burĝonoj,
kiam, birdkantemaj,
vekiĝos en viaj nestoj
printempoj belaj.

Mi konas gracion mildan,
per kiu dissolvas
en ~~† aer~~ parfumon ĝian
la flor' en rido
Ho, vi ne scias,
kion al mi rakontadis
fontoj kaj birdoj.

Ĉar apud la rivereto
la mala musko,
arĝenta varo, ja scias
ridi plorante,
dume, poetinoj
miksas la kantemajn birdojn,
plorojn kaj ridojn.

Sonora, verda arbaro,
tra ĉiu Branco
ŝraŭbiĝu mia lumanimo,
fieksebla gamo,
kaj en verdaj festoj
miksu sian poesion
kun viaj orkestroj.

La poeta en forgeso
-viva trezoro-
estas veTe nekonata
arbaro sonora.
Po miloj kaj miloj
Ĝian radian animon loĝas
revoj kaj apriloj.

Allí la vida duerme
fervientes ondas,
cual duerme el ruido inerme
bajo tus frondas.
¡Todo palpita
bajo el bosque encantado
que un genio habita!

Cuando sobre tus copas
sople el invierno
y asole de tus ropas
el verde tierno,
graves y broncos
dirán su queja al viento
tus negros troncos.

Así también la lira,
leño sagrado,
sufre la estéril ira
del crûel hado,
y al rudo viento,
que las almas azota,
da su lamento.

Mientras tu agosto labres,
abre tus comas
a mi voz, como te abres
a tus palomas,
coro de plumas
que retoza y sacude
tus viejas brumas.

Bosque sonoro y verde
tu antro contemplo,
donde mi voz se pierde
como en un templo.
¡Luz de congojas!

Mi alma suspira y tiembla
sobre las hojas.

M. Fernández M. *El hombre en su camino. La
homo sur sia vojo.* Montevideo: 1965. p. 336-337.

* * *

Tie la vivo dormas
fervorajn ondojn,
kiel dormas la bru' sendorma
sub viaj frondoj.
Palpitacias çio
sub ensorcîta arbaro,
kiun logas genio!

Kiam sur viajn frondojn
La vintro blovos
kaj el viaj vestoj detruos
la freŝan verdon,
per ronkoj kaj huloj
diros sian plendon al venta
la nigraj trunkoj.

Tiel ankau la lira,
sanktega ligno,
suferas senfruktan koleron
de l' kuela feo,
kaj al kruda vento,
kiu batas la animojn,
donas sian plendon.

Dum vivan aŭguston plugos,
malferma la dormojn
al mia voço, samkiel
al viaj kolomboj,
ĥoro de plumoj,
kiu petolas kaj akuas
viaj oldajn nebulojn.

Arbar' sonora kaj verda,
obskura kaverno,
kie pergigas la voço
kiel en templo.
Lum' kaj cagrenoj!
Vespiras mia animo
sur viaj folioj...

Tradukis Njanuel Fernández
Menéndez.
M. Fernández M.
*El hombre en su
camino. LA homo sur sia vojo.*
Montevideo: 1965. p. 336-337.

* * *

WASKAR NINA NINA

(Seudónimo de Enrique Alcócer Hurtado)¹

HASTA LA MUERTE

Si mi sonrisa te hace feliz
soriendo viviré toda la vida;
Si mis besos te dan vida
mantendré pura mi boca
hasta la muerte...

Y sólo hasta la muerte,
porque la vida
es indefectible camino hacia la muerte,
a donde todo vuelve...

Si mi pecho es el resguardo
de tu cuerpo,
mis ojos la luz de tu vida,
y mi brazo tu asidero;
si mi espíritu [es] la nube
que te refresca en verano,
y mi corazón el fuego
que te entibia en invierno,
al diablo le pediré
una larga vida,
para que cuando tu cuerpo
[esté] ya vencido,
y agotado por la muerte
devorado por los gusanos
yo todavía sea para tí,
¡oh! amada amante,

lo mismo que soy
durante la vida: buen amante...

Y sólo hasta la muerte,
porque mi vida
es golondrina que vuela
sobre el camino de la muerte...

Traducido del esperanto, por J. R. Arze

VASKAR FAJRO

ĜIS LA MORTO

Se mía rideto cin gajigas
ridetante vivos mi la tutan vivon;
Se miaj kisoj vivon al ci donas
zorgos mi pura la buŝon
ĝis la morto...

Kaj nur ĝis la morto,
car la vivo
estas nepra vojo al la morto,
kien cio tuj sin turnas...

Se mía brusto de cia korpo
la ŝirmilo estas,
miaj okuloj de cia vivo la lumo,
kaj cia premilo, mía brako;
se mía spirito la nubo
kiu someTe cin freŝigas,
kaj mía koro la fajro
kiu dum vintre cin mildehejtas,
al la diablo tuj mi petos
longan vivon,
por ke kiam cia korpo
jam venkita,
lacigita de la morto
kaj manĝita de la vermoj,
mi ankoraŭ estu por ci,
ho, amata amantino,

tia, kio mi estas
dum la vivo: bona amanto...

Kaj nur ĝis la marta
ĉar mia vivo
estas hirundo fluganta
super la vojo de l' morto...

Bolivia revuo. (Oruro). 1, 2 (agosto, 1949): 9.

***

1. *Waskar Nina Nina* (Vaskar Fajro). Seudónimo de Enrique Alcócer Hurtado. *Wáskar*, nombre del penúltimo inca. "Nina" en castellano es *fuego*, y en esperanto *fajro*. Seguramente el poema fue escrito originalmente en esperanto. J. R. A.

1. *Waskar Nina Nina* (Vaskar Fajro). Pseudónimo de Enrique Alcócer Hurtado. *Wáskar* (Vaskar), noma de la antaulasta inkaestro de la Inka Imperio. "Nina" hispane estas *fuego*, kaj esperante, *fajro*. Eble, la poema estis originale verkita en esperanto. J. R. A.

ANTÍFONA

¡Oh mar, tumba naciente! Recógete mi sombra
que se proyecta móvil desde la borda en sombra.

Acuéstame en tu flujo que, en la tiniebla, imanta
madréporas, esporas, tentáculos de planta.

Busqué en tu vientre omníparo la absoluta
respuesta.

Estoy inerme y muda. ¡Recíbeme en tu orqueta!

Nave de madreperla, perdió velamen, quilla,
red, tesoro, arpa eólica ¡y no alcanzó tu orilla!

En el compás final de equilibrada pauta
aún tiembla la aventura de réprobo argonauta.

Se aplacó mi extravío en tu piélagos terco;
al labio de ceniza venció el marino cerco.

—¿La gota insatisfecha puede acaso medirte?—

Voz quemada en la tierra, caeré, mar sin herirte.

Seré la apoyatura de un inaudible punto.
Seré apenas silencio del Todo en contrapunto.

Y. Bedregal. *Antología de la poesía
boliviana*. 3. ed. Cochabamba: 1991.
p. 344-345.

ANTIFONO

iRo mar', tomb' naskiginta! Pluku mian ombron,
kiu move projektigas de la bordo sub la ombro.

Kuŝigu min en vian fluon, tenebra kielloganto
de madreporoj, sporoj, kaj la tentakloj de planto.

Mi serĉis plenan respondan en via ĉiondona
ventro.

Mi estas inerta, muta. Ricevu min en orkestro.

Ŝipo de perlostro (ne atinginta la bordan) perdis
kilon, velaron, reton, trezoron, kaj molan
muzikilon.

En la finala takto de regulo ekvilibrata
ankoraŭ tremas l'aventuro de l'argonaiĵo
damnita.

Mildiĝas en vía obstina marmezo mía vojeraro;
la cindran lipon venkis la mara ĉirkaŭaro.

-Ĉu la guto nesatita povus mezuri vin?-

Voĉo brulanta en la tero, mi falos, mar', sen vundi
vin.

Mi estos la apoĝaturo de neaŭdebla punkto,
apenaŭ estos silento de la Tuto en kontrapunkto.

Tmdukis J. R. Arze.

RODOLFO SALINAS PÉREZ

HORIZONTES HUMANOS

Yo quiero un horizonte
distinto al que miramos
en el camino inmenso
de esta vida que sangra.

No quiero el horizonte
de azules falsedades
que cantan los poetas
en versos sin dolor.

Sin dolor de los hombres
que sufren y que lloran
en las oscuras sendas
de esta vida que sangra.

HOMARAJ HORIZONTOJ

Mi volas horizonton,
malsame kiun ni vidas
sur la longega vojo
de ĉi-vivo kiu gangas.

Kaj ne la horizonton
de bluaj malveraĵoj,
kiun kantas la poetoj
per versoj gen doloro.

Sen doloro de viroj
kiuj suferas kaj ploras
en la mallumaj vojoj
de ĉi-vivo kiu gangas.

Yo quiero un horizonte
de humanas realidades,
un horizonte inmenso
de paz y redención.

Yo quiero un horizonte
con Sol de rubios trigos
que acaben con el hambre
de un mundo de explotados.

Que lleguen nuestros pasos
al humano horizonte
y quién sabe si entonces
no podremos llorar!

Mi volas horizonton
de homaraj realaĵoj
grandegan horizonton
de paco kaj libero.

Mi volas horizonton
kun Sun' de blondaj grenoj
finontaj la malsaton
de mondo da ekspluatataj.

Alvenu niaj paŝoj
la homan horizonton!
Kiu scias ĉu tiam
nijam neniam ploros.

R. Salinas Pérez. *Sinfonía del vivir*.
Oruro: 1985. p. 87-88.

Bolivia revuo. (Oruro). Jaro I, N° 2, aŭgusto 1949. p. 14.-

CARLOS MENDIZABAL CAMACHO

FLORES AL VUELO...

Yo, en vez de llevar mi pluma al tintero, la sumerjo en mi corazón...

El sonido es la última expresión de la longitud. O, si uno quiere, del "cuando"...

Uno no debe esperar la revolución social con los brazos cruzados...

Si el vapor es el suspiro del retiro, los suspiros son la evaporación de la humanidad...

En el fondo del tiempo y en el espacio, quien sabe, una música rosa pide voluntariamente ser tomada por la manos del hombre...

Una vez, la noche es lamento que no termina de salir del precho...

Yo tengo una familia que, de nueve miembros, uno es el gran pueblo. Tengo la esperanza de que mañana sea toda la humanidad...

La tristeza es el reinado melancólico que se pasea por los jardines del espíritu...

Si el aire es para todos; si el agua es para todos; si el fuego es para todos; por qué la tierra no será para todos?...

La muerte es la más fiel amiga de la vida; nunca la olvida...

Tengo como taller para mi trabajo el Día y como casa para mi descanso, la Noche...

Mi corazón ya no pertenece al pasado; pertenece al futuro...

El horizonte es el manto de fiesta de los vivientes...

Traducido del esperanto por J. R. Arze.

CARLOS MENDIZABAL CAMACHO

FLORFLUGECOJ...

Mi, anstataŭ enkonduki mian plumon en la inkujon,
trempas ĝin en mia koro...

La sano estas la lasta esprimo de la longeco. Se oni volas,
de la kiomeco...

Oni ne devas atendi la sacion revolucion kun la brakoj krucigitaj...

Se la vaporo estas la sopiro de la maldono, la sopiroj estas
la elvaporigo de la homaro...

En la fundo de la tempo kaj en la spaco, kiu scias, unu
muzika rozo petigas valonte esti premita per la manoj de
la horno...

Foje, la nokto estas plorego kiu ne finas eliri el la
brusto...

Mi hayas familion kiu, el naŭ membroj, nun estas
popolego. Mi havas la esperon ke morgaŭ estos la tuta
homaro...

La malgajeco estas la melankolika reĝeco kiu promenas
tra la gardenoj de la spirito...

Se la aero estas por ĉiuj; se la akvo estas por ĉiuj; se la
fajro estas por ĉiuj; kial la tero ne estos por ĉiuj? ...

La morta estas la plej fidela amiko de la vivo: neniam ĝin
forzasas...

Mi hayas kiellaborejo por mia laboro la Tagon kaj kiel
domo por mia delacigo, la Nokton...

Mia koro jam ne apartenas al la estinto; apartenas al la
estonto...

La horizonto estas la festma[ntelo] de la viv[u]loj...

Bolivia revuo. (Oruro). 1, 1 (januaro, 1949): 14.

EL PINTOR

Pintó una nube viajera
y dijo: éste es el querer.
Pintó un ave pasajera
y dijo: éste es el placer.

Y luego, en un arrebató
de sentimiento, el pintor
diseñó un bello retrato
de Magdalena: el Dolor.

Quiso pintar el amor,
pero no supo qué hacer.
¿Cómo poder concebir
un sollozo y un suspiro,
unas ganas de llorar
y unas ganas de reír?

Después de mucho pensar,
cómo pintar el amor,
pintó una lágrima ardiente
y unos ojos de mujer...

A. Cáceres Romero. *Poésie bolivienne du
XXe siècle d'expression espagnole*. Génève:
1986. p. 98.

LA PENTRARTISTO

Li pentris nubon pasantan
kaj diris: ĝi estas l' amet'.
Li pentris birdon flugantan
kaj diris: ĝi estas la ĝu'.

Kaj poste, en ekiĝo
de sento, la pentrartisto
desegnis belan porteron
de Magdalen': la Dolor'.

Li volis pentri l' aman,
li ne sciis kion fari.
Kiel povi koncepti
ekĝemon kaj sopiron,
frenezimpulsojn plori
kaj frenezimpulsojn ridi?

Kaj post longe pripensi
kiel pentri la amon,
li pentris larmon ardantan
kaj okulojn de virin'...

Tradukinto ne menciita. Eble estas
Enrique Alcócer Hurtado.
Bolivia revuo, jaro II, n-ro 1/3
(januaro 1950): 21.

* * *

ALCIRA CARDONA TORRICO

HERMANO JUAN MARTÍN

Hermano Juan Martín, eres plebeyo
por la sangre de tiesto y de carbones,
sin traje dominguero.
escobajos los puños, los ojos desteñidos,
la garganta de fuego,
con mancha de rencor en la conciencia,
y el miedo en el cabello.

Alguien vio de tus cuencas pordioseras
escapar erizados gatos negros,
y comerse el riñón de un Cristo largo,
cárdeno de injusticia y cementerio.

Traqueteó una vieja guardia
como trueno,

FRATO JOHAN' MARIIN'

Frato Johan' Martin', vi estas plebano,
pro la sango de florpoto kaj de karboj
senvestaĵo dimanĉa,
balailaĉaj la pugnoj, l'okuloj senkoloritaj,
fajra la gorĝo,
kun la makul' de malumet' en la konscienco
kaj la timo en la harar'.

Iu vidis de viaj okulkavoj almozpetaj
forkuri enuiĝintaj katoj nigraj
kaj manĝi la renon de Kristo longa
asko de maljusto kaj tombejo.

Krevis malnova gardo
kiel tondro,

y tú, Juan Martín, malabarista
de la petaña en hilos y el mal sueño
boca abajo dejando la arrogancia,
llamaste al pan por Juez, casi gimiendo,
mientras cayó sobre tu niño labio,
un negro escupitazo por plebeyo.

A. Cardona Torrico. *Rayo y simiente*.
La Paz: 1960. p. 77-78

kaj vi, Johan' Martin', malabaristo
de l' okulhar' en revo kaj la malbona dormo,
malsuprenbushe lasinta la fierecon,
vi volis la panon, kiel Juĝanton, preskaŭ
ĝemante, dum falis sur via infana lipo,
nigra sangokraĉaĵo, pro plebano...

Tradukinto ne menciita. Eble estas
Enrique Alrocer Hurtado.
Bolivia revuo, jaro II, n-ro 1/3(januario 1950),
p.22.

* * *

GUSTAVO MEDINACELI

LA NIÑA Y EL RÍO

En síntesis, diré:
por la margen izquierda iba el amor
hacia la espalda
del sueño entorpecido.
Por la margen derecha el brazo se alargaba
hacia la solución del sueño.
El río convergía en ella.
Era ella mitad río,
mitad sueño,
la síntesis exacta
del agua
y de la transparencia.
Al despertar
todo era niña,
todo era río,
en declive hacia el sueño,
en declive hacia el río,
hacia la transparencia,
hacia donde los grillos cantan
hacia la perfección del aire,
hacia la mala dirección
de la niña y el río.

G. Medinaceli. *Cuando su voz me
dolía*. La Paz: 1958. p. 115-116.

LA KNABINO KAJ LA RIVERO

Je resumo, mi diru:
sur la maldekstra marĝeno iris la amo
al la dorso
de la mallertigita sonĝo.
Sur la dekstra marĝeno la brako plilongiĝas
al la salvo de la sonĝo.
La rivera konverĝis en sin.
Estis ŝi duone rivera,
duone sonĝo,
la sintezo ĝusta
de la akvo.
kaj de la translumo.
En la ekveko
ĉio estis knabino,
ĉio estis rivera
en deklivo al la sonĝo,
en deklivo al la rivera,
al la translumo,
kie la griloj ĉirpas,
al la perfekteco de la aero,
al la misdirekto misa direkto
de la knabino kaj la rivera.

Tradukis J. R. Arze. 1,

* * *

OSCAR ALFARO

MI PERRO

Tiene unos ojos humanos,
dolorosos y sombríos.
Son los mismos ojos míos,
por algo somos hermanos.

Si un enemigo divisa
grita mil cosas hirientes
y muestra sus blancos dientes
en una feroz sonrisa.

Cuando yo vuelvo del cerro
me espera junto a la fuente
llamándome dulcemente
con su triste voz de perro.

Mi dolor y mi alegría
llenan su espíritu humano.
Dentro de este perro hermano
se ha encerrado el alma mía.

O. Alfaro. *Cien poemas para niños*. 7.
ed. La Paz. 1077. p. 37.

MIA HUNDO

Ĝi havas okulojn homajn
doloremajn kaj ombremajn
kaj similajn al la miaj,
ĉar ni estas veTe fratoj.

Se ĝi vidas malamikon
krias tre vundigajn blekojn
kaj montras la dentojn blankajn
per furioza rideto.

Kiam el monto mi venas
ĝi min atendas en fonto
kaj alvokas dolĉe min
per sia trista hundvoĉo.

Mia dolor', mia ĝojo
plenas ĝian homanimon.
En ĉi tiu frata hundo
loĝas la mia spirito.

Tradukis: J. R. Arze
Bolivia Esperantisto. N-ro 5 (Jan. 1994): p. 6-7.

* * *

FERNANDO ORTIZ SANZ

PRÓLOGO AL ADIÓS

Partir.

Eso es.
Partir
hacia la niebla
la lluvia
y el jamás.

Partir sin regreso
si en usted
o has vuelto
o te esperábamos
sin nada más.

Desvanecer
un día
a la hora del crepúsculo
en medio de la muchedumbre
de una ciudad.

Atrás
el sol
los caminos
el viento
las rompientes azules
de la fatalidad.

ANTAŬPAROLO AL ADIAŬO

Foriri.

Tio estas.
Foriri
al la nebulo
la pluvo
kaj la neniamo.

Foriri
sen reveno
sen estas vi
aŭ vi revenis
aŭ ni vin atendis
sen io plu.

Malaperiĝi
iun tagon
je la krepuska hora
meze de la homamaso
de iu ajn urbo.

Malantaŭe
la suno
la vojoj
la vento
la rompigaj bluaĵoj
de la fataleco.

Atrás la vida
(la pequeña vida)
una marca de cigarrillos
el diario de costumbre
el cinema habitual.

Atrás
los escaparates de las joyerías
y ese empresario de cretinos
el ideal.

Atrás
en fin
cuántas cosas.

Todo lo que fue nuestro
hace tiempo
un modo de vivir
una manera de amar.

Y
(acaso)
un recuerdo entre tantos
al alba
lejos
una mujer dormida
después de las orquestas
los portligas
y el champán.

Todo esto
y todas las sonrisas
y el esplendor del mar
todo esto
yo te digo
debe
quedar atrás.

Tú mismo
(escucha)
el timbre de tu voz
los ojos de tu perro
interrogantes
tu pasaje de vuelta
atrás
atrás
atrás

Después
(ah después)
sólo la niebla de los andenes
la lluvia en el asfalto
y el jamás.

Malantaŭe la vivo
(la malgranda vivo)
iu cigareda marko
la kutima jurnalo
la kutima kinejo.

Malantaŭe
la montrofenestroj de la juvelejoj
kaj tiu entreprenisto de kretenoj
la idealo.

Malantaŭe
finfine
tiom da aĵoj.

Ĉio, kio estis nia
multe antaŭtempe
iu vivmaniero
iu ammaniero.

Kaj
(eble)
unu memoro inter multaj
je la ekmateno
malproksime
unu dormanta virino
post la orkestroj
la selketzono
kaj la ĉampano.

Ĉio ĉi
kaj ĉiuj ridetoj
kaj la splendoro de la maro
ĉio ĉi
mi al vi diras
devas
resti malantaŭe.

Ví mem
(aŭskultu)
la tembro de vía voĉo
la okuloj de vía hundo
demandantaj
vía bileto por revení
malantaŭe
malantaŭe
malantaŭe

Poste
(ha poste)
nur la nebulo en la kajoj
la pluvo sur la terpeĉo
kaj la neníamo.

CANTO AL HOMBRE DE LA SELVA

Yo soy la selva indómita
la tempestad de aroma de la tierra
insurgiendo en galopes de torrentes.
por mis venas sonora
fluye el perfume líquido del sol,
padre de el fuego.
Mi pensamiento fulge en llamaradas
de estrellas.
nacé en parto del oro
de la tormenta verde.
No me falta ni el látigo del rayo
ni las riendas de el viento,
para ser el jinete de la aurora
con mi poncho de nubes
y la guitarra de cristal del río
sobre los hombros anchos del infinito.

Yo soy el que esperaban
los jaguares manchados de luceros,
los toros ígneos de crepúsculos ,
los caimanes de hierro,
las palomas de seda,
para la transfusión de sangres bárbaras.

Yo soy el arquitecto de esta raza salvaje
que quiso limitar el horizonte,
pisar el borde mismo del planeta
con el cigarro entre los labios
dejarse caer,
dejarse arrebatar súbitamente
por la inmensa cachuela del espacio.

Hombre de la llanura
sin fin
más larga que la vista
más amplios que mis brazos extendidos
es una imploración de pueblo.
la extensión se me escapa de las manos
rojas de palmeaar en el vacío
para que nos escuchen los silencios.
tengo los ojos
los diamantes
de nuestras minas de Chiquitos,
la Cólquida oriental,
la que da chota para el arco
y guayacán para la hoguera.

KANTO AL IA HOMO DE L' ARBARO

Mi estas la nedresebla arbaro
la tempesto de aroma de la tero
elmergiĝanta sur rajdegoj de torentoj.
Tra miaj laŭtaj venoj
fluas la likva parfumo de la suno,
patro de l' fajro.
Mia penso lumiĝas per flagroj
de steloj.
Min naskis la akuso de la oro,
de la verda ŝtormo.
Al mi mankas nek la viro de la fulmo
nek la bridoj de la vento,
por esti la rajdisto de la aŭroro
kun mia ponĉo de nuboj
kaj la kristala gitaro de l' rivera
sur la larĝaj ŝultroj de la senfino.

Mi estas tiu, kiun atendadis
la jaguaroj makulitaj de brilastroj,
la fajraj tauroj de krepuskoj,
la kajmanoj el fero,
la kolomboj el silko,
por transfuzo de barbaraj sangoj.

Mi estas la arkitekto de ci tiu sovaga raso,
kiu volis limigi la horizonton,
piedpremi la meman bordan de la planedo
kaj kun la cigaro en la lipoj
lasi sin fali,
lasi sin subite forpreni
de la grandega falaĵo de la spaco.

Homo de la ebenajo
sen fino,
pli longa olla vida,
pli larĝa ol miaj disfalditaj brakoj
petegantaj popolojn.
La vasteco forkuras el miaj manoj
ruĝaj pro la manplatumo de la malpleno
por ke aŭskultu nin la silentoj.
En la okuloj mi havas
la diamantoj
de niaj minoj de *Chiquitos*,
la orienta *Kolkido*,
tiu, kiu donas *ĉontaon* por la pafarko
kaj ĝuajakanon⁴ por la fajrejo.

Mi corazón es la colmena
y mi cerebro el hormiguero.
vibran mis músculos de boa,
se abren cantando mis arterias.
mis labios sangran en el grito de luz y aroma
del clavel.
yo soy el hombre de la selva,
perfume,
cántico
y amor,
pero encendido de relámpagos,
pero rugiendo de huracanes.
Yo soy un río de pie.

M. Baptista Gumucio (ed.). *Bolivia escribe*. La
Paz: 1976. p. 225-226.

Mia koro estas la abelujo
kaj mia cerbo la formikujo.
Vibras miaj muskoloj de boao,
kaj miaj arterioj kantanke malfermiĝas.
Miaj lipoj sangadas en la krio de lumo kaj aroma
de la dianto.
Mi estas la horno de l' arbaro,
parfumo,
kantiko
kaj amo,
sed fajrigita de fulmobriroj,
sed ron rugo de uraganoj.
Mi estas stariganta rivera.

Tradukis J. R. Arze

* * *

FÉLIX LAYME
(*Compilador*)

SAWINAKA

K'arix kunjamats q'upstakipuniwa.

T'aqhisirinawakiw t'aqhisir jaqi
masipat khuyapt'ayasirixa.

Yatisaw kunxats arsuña, jan
yatkasax amüskañawa.

Janiw jaqin kuna yäpas aptañäkiti,
sipitt'iriw siwa.

Jaqitakix p'inqa, anutakix unra.

Lunthat sarnaqipan arumax anux
jaychiri.

Aphallat kuns tukijir manq'atx
jiwakipunispawa.

Imill wawax jaqin jaqipawa.¹

Janiw kuna achus juyras williñati.
Jachiriw siwa, ukat mach'a marankas utjir siwa.

Jan khitin jachayatanakax "ukhampin jachapxir"
siwa.

Chachas warmis jaqiñatakix²
markasankirikipuniw ch'inqhatas laq'utas
waranqaxa.³

REFRANES AYMARAS

La mentira, como sea, siempre sale a la luz.

Sólo los que sufren se compadecen
de otro [*jaqi masi*] que sufre.

Si se sabe, hay que hablar, si no se
sabe, hay que estar callado.

No hay que alzarse bienes de otros.
Son una trampa –dice.

Vergüenza para gente, ponra para
perro.

Si anda ladrón, el perro ladra [*lit.*
"llora"] de noche.

El que gasta sin medida, estará por
morir de hambre.

La hija mujer es gente de otra
gente.¹

No hay que botar los frutos de la
tierra. Estos lloran y después
vienen años de escasez –dice.

"Asi siempre lloran" dicen los que
no saben llorar por nadie.

Para que hombre y mujer sean pareja², ser de
nuestro propio pueblo vale mil veces más que
todo defecto y gusanera.³

Janiw jaqi masisar jachayñati.
Kunas aynikiw siwa.⁴

Janiw awkir taykar kutkatasifati,
kuna lurañas aynikiwa.

Janiw jaqir uñchukiñasa, k'umiñasa.
Wawas mä urux ukhamarakiriw
siwa.

Kun mayipans janiw utjkipans
"janiw" sañati. Jaqix ñanqhiriw siwa.

No hay que discutir con el padre y
[la] madre. Toda obra es *ayni*.²

No debemos espiar ni criticar a la
gente. Nuestro hijo algún día será
igual –dice.

Si piden algo y hay, no digas no. La
gente echa maldición –dice.

Texto original en aymara, recopilado por Félix Layme
y traducido por él mismo al castellano.
Xavier Albó y Félix Layme (eds.). *Literatura aymara:
antología*. La Paz: 1992. p. 198-201.

-
1. La expresión "gente de otra gente" puede lo mismo significar que la hija mujer, por efecto del matrimonio, cambia de "dueño" ("personade otra persona") o que cambia de grupo social (pertenece "a otra gens"). Este el sentido que sustentamos.
  2. *Jaqiña*° "fariği persono". La pleneco de la persono aü *jaqi* implicas geecon.– *Noto de F. Layme*.
  3. Simboliza la selección de pareja con la selección de papas.– *Noto de F. Layme*.
  4. La reciprocidad expresada por la voz aymara **ayni**, significa un retorno con creces.

Oni ne devas plorigi neniun, ĉar ĉio reciprokas.⁴

Oni ne devas diskuti kun la gepatroj, ĉar ĉio reciprokas pligrandigite.

Ni ne spionu nek kritiku al la homoj; kelkfoje nia filo estos simila, -oni diras.

Se oni petas al vi ion, kaj ĝi estas, ne neigu, ĉar la homo
oĵetas malbenon, -oni diras.

Ella hispana teksto tradukis J. R. Arze.

-
1. Laŭ la hispana traduko ("gente de otra gente"), la teksto povas signifi ke la virino, pro la geezdiniĝo, ŝanĝas de mastro ("persono de alia persono") aŭ ŝanĝas de socia grupo (aparten as al "alia gento"). Tiu ĉi estas la senco, kiun ni postulas.
  2. *Jaqiña*Q "hacerse persona". La plenitud de la persona o *jaqi* implica ser pareja.- *Noto de F. Layme*.
  3. Simboliza la selección de pareja con la selección de papas.- *Noto de F. Layme*.
  4. La reciprokeco esprimita de la ajmara vorto ayol (pron. ajni), signifas redono pligrandigita.

* * *

[ANÓNIMO]

CANTO SAGRADO

(Literatura oral guaraní boliviana)

Koo roju rövaë ndeve xeru,
koo aipo tuixa aje rovia,
orëmomae örë momae nde rymba
mixi re.

Koo ore pyte pe öi.

Remeereguë va re xerú, tuixa
rojerovia,
rojerovia tuixa rojerovia xerú.

Ore reri kua mopëti oré
hermano mixi kety
oñe muña guë.

Erëi oré rojapo
jasorópsai xupe.
Oré reru romae nderé.

Maty rëi ndé xerú.

Maty rëi xerú.
Mbombyry katu.

Mbaety mbae mbymba re roju
vaera
ropu kua nde roka pe xeri
Mbaety vaera guë.

Aquí estamos llegando, padre
mío,
aquí estoy muy contento.
Muéstranos a tus animalitos.

Aquí, en medio de nosotros tene-
mos este obsequio
tuyo padre. Grande es nuestra
alegría y felicidad,
inmensa es nuestra alegría, padre.

Nos trajo este
nuestro hermanito
que se crió en algún lugar.

Por eso nosotros
le damos las gracias.
Nos trajo para verte.

Tú estás muy lejos de nosotros,
padre.

Lejos te encuentras, padre mío.
Verdaderamente lejos.

No tenemos animales para que
vengamos
aquí a tu patrio, mi padre.
No deberíamos (estar aquí).

A. Cáceres Romero. *Nueva historia
de la literatura boliviana. Tomo I:
Literaturas aborígenes.* La Paz: 1987.
p. 348-350.

[ANONIMO]

SANKTEGA KANTO

(El gvarania perparola literatura)

Ĉi tien ni estas ekvenantaj, patro nia,
ĉi tie mi estas tre kontenta.
Montru al ni viajn bestetojn.

Ĉi tie meze de ni ni hayas ĉi tiun vian ajon,
patro nia. Granda estas nia ĝojo kaj feliĉo,
grandega nia ĝojo, patro.

Tion alportis por ni
nia besteto,
kiu ie kreskiĝis. ..

Pro tio, ni
donas dankojn al ĝi.
Ĉi alportis ĝin, por ke ni vin vidu.

Vi estas tre malproksime de ni, patro.
Vi troviĝas malproksime, patro nia:
Vere malproksime.

Ni ne hayas bestojn por ke ni venu
ĉi tien, al via korto, patro mia.
Ni de devu esti ĉi tie.

El la hispana versio tradukis J.R.Arze.

II

RAKONTOJ

(NARRACIONES)

NATANIEL AGUIRRE

UNA FAMILIA CRIOLLA EN LOS BUENOS TIEMPOS DEL REY NUESTRO SEÑOR

Pedro de Alcántara Altamira nació de humildes padres, labradores, pero cristianos viejos, sin gota de judío ni de moro, en un cortijo a orillas del Tirón, cerca de Logroño. Le enseñaron a rezar, le contaron ejemplos de aparecidos y condenados, y vio flajelar públicamente a los últimos sectarios de los famosos frujos y quemar a un hereje *molinosista*. A esto se redujo su educación moral. Cuando niño apacentaba las ovejas; un poco más tarde, cuidó de los bueyes del cortijo, y ya mozo, le dieron a empuñar unas veces la azada y otras la mancera del arado.

Labraba cierto día el terruño de sus padres, cuando un su vecino, más leído que éstos, se detuvo al pasar por el sendero, y exclamó:

—Ya es un hombre... ¡y qué guapo chico! Yo que él, me iría en derechura, de cualquier modo, a las Indias del rey nuestro señor, que Dios guarde!

Pensó entonces que realmente haría un disparate en vivir siempre y morir de gañán y de pechero, y se dijo:

—¡No, señor! ¡allá me voy!

Y se vino en derechura, como pudo, en el séquito de un Oidor, a Santa María de Buenos Aires.

Proveyóse allí, merced a una liberalidad de su amo, de un quintal de añil y una caja de lentejuelas, para comerciar en las provincias del Alto Perú, donde vio con sus propios ojos el maravilloso cerro de Potosí; habitó en sus faldas, y tuvo que dejarlo atrás, no sé por qué pendencia entre *vicuñas* y *vascongados*,¹ con mil trabajos y pocos maravedises, llegando al fin a los amenos valles de Cochabamba, en los que le esperaba mejor suerte de la que él mismo se prometía.

Como "guapo chico" averiguó en Oropesa cuál era la muchacha más rica de las criollas casaderas, y le contestaron que doña *Chabelita* Zagardua. La vio una sola vez en la iglesia, muy recatada, envuelta en su manto; no supo de qué color eran sus ojos, ni oyó el timbre de su voz, y la pidió y obtuvo en matrimonio de sus padres. Esto, que ahora sorprenderá a mis lectores, era muy sencillo en aquellos tiempos para un español peninsular; porque había muchos padres que decían: *marido, vino y bretaña, de la España* y de este número eran los de doña Isabel, con el aditamento de que habiendo pedido de Vizcaya algún sobrino Zagardua para casarlo con su hija, y no llegando el novio, a pesar de que recibieron noticia de su venida hacía dos años, creían ya que naufragó en el charco o fue preso en el galeón, por los herejes, que hacían constante guerra al rey de las Españas por católico.

II

Don Pedro —era ya *don* desde que pisó las playas del Nuevo Mundo— pudo haber tenido en doña Isabel una tierna y amantísima compañera, como lo son hasta ahora de sus maridos las ejemplares señoras de mi país; pero su orgullo peninsular no lo permitía, y quiso él que fuese solamente su más solícita y sumisa esclava, sin derecho a hacerle la más mínima observación, ni a merecer ninguna confianza.

Vivió en el ocio y la abundancia, retirado casi siempre en la más hermosa y cercada de las haciendas de su mujer, con respetable provisión, incesantemente renovada, de los mejores cigarrillos y el más exquisito chocolate que podría mandar torcer y labrar expresamente para él y a su presencia la humilde y resignada doña Isabel.

Tuvo de ella cuatro hijos, que voy a nombrar por el orden de su nacimiento: Pedro de Alcántara, Enrique, Teresa y Carlos.

Estos crecieron mimados por su buena madre, venerando de lejos, después de Dios, al autor de sus días, sin molestarle con sus lloros, ni gritos, ni travesuras, en frecuente trato con los criados. Solamente los domingos y fiestas de guardar los lavaban y vestían de gala, para que se acercasen a besar las manos del "caballero grande", quien se sonreía a veces, y se dice que algunas los acarició con una palmadita en la mejilla. Cuando por acaso llegaba a sus oídos alguna travesura de marca mayor, se limitaba a encogerse de hombros, y decía:

—Son criollos... ¿qué hay que esperar?

Estaba íntimamente persuadido de la inferioridad física, moral e intelectual de sus hijos; creíalos condenados sin remedio a ser enclenques, depravados y tontos por haber tenido la desgracia de nacer tan lejos de Logroño, en otro mundo. No os sorprendáis, lectores míos: esto era lo que, como don Pedro, sentía y pensaba la generalidad de nuestros abuelos españoles. Cada uno de los personajes de esta historia de mi vida no es más que un tipo de las especies de hombres de mis tiempos.

III

Pero con todo lo que don Pedro tuvo, por solo ser español, en el Nuevo Mundo, no estaba satisfecho. ¡No había nacido noble *fijodalgo*! ¡El *don* se lo había dado aquí la costumbre, pero lo prodigaba a todos, y el oía dárselo corrientemente entre sí a sus criados y hasta a sus esclavos negros y mulatos, llamándose *don* Clemente, *doña* Feliciano! ¡Nunca podría poner legítimamente un *de* antes de su apellido! ¡Y qué bien hubiera sonado éste entonces! ¡*De Altamira!!!*

Un mayorazgo su vecino le suscitó un día cierto pleito sobre linderos, por fortuna, y hasta esta ligera nube de su cielo quedó despejada.

He aquí de qué manera.

El perito nombrado por don Pedro, para una vista de ojos, fue un joven licenciado, cuyo nombre resonaba en toda Oropesa, por la notable circunstancia de que en la Universidad de San Javier de Chuquisaca había hecho tan prodigiosos estudios, que ya no le era posible hablar más que en latín, hasta para dar los buenos días, o pedir agua caliente para hacerse la barba, a sus criados. Decíase que era tanto su ingenio, que a su novia doña *Goyita*, rica heredera de los *Cuscurritas*, la había pedido en versos latinos, que nadie pudo comprender, sospechando únicamente el confesor lo que era aquello, por hallarse entre los versos palabras sacramentales.

Terminada la inspección de los lugares materia del litigio, tomando don Pedro su taza de chocolate en el corredor de su hacienda, que daba a un extenso huerto, el sabio licenciado le dijo poco más o menos:

—Mi noble amigo, si yo viviese aquí, diría como el Flaco: *cur valle permutem Sabina?*

Don Pedro se sonrió, para darle a entender que comprendía.

—Y a propósito —continuó su interlocutor— ¿no ha pensado vuestra merced en fundar, también, un mayorazgo?

—¿Eh? —preguntó don Pedro, poniéndose en pie como impelido por un resorte y dejando caer la taza al suelo—. Sí, ciertamente... ya lo tuve pensado —agregó; pero en realidad la luminosa idea, que despejaba su cielo, acabada de entrar en su cerebro.

Dos años después estaba fundado el gran mayorazgo de Altamira. El dinero —¿qué no conseguía un español acaudalado de la metrópoli?—, el dinero demostró que un antecesor de don Pedro acompañaba al mismo Cid Campeador en sus empresas contra los moros, y allanó toda dificultad con poco más o menos de sus perentorios alegatos. El mayorazgo debía ser regular, conforme a las leyes de Toro, la línea de sucesión quedaba establecida como la de la corona del reino, teniendo derecho a ella las mujeres, a falta de varones solamente.

Desde entonces la suerte de los hijos del fundador del mayorazgo quedó irremisiblemente fijada por él, como si fuera el mismísimo Destino. El mayor Pedro de Alcántara recibiría todos los bienes, con el glorioso encargo de transmitir a la posteridad más remota el noble apellido de la familia; Enrique serviría al rey nuestro señor en las milicias; Teresa se casaría con quien quisiera tomarla por sus buenas prendas, o se la dotaría para ser monja carmelita descalza, en el convento *aristocrático* de Oropesa, pues el de clarisas era el de la gente de poco más o menos; Carlos tenía el perfecto derecho de elegir, entre los seis conventos de frailes, el que más le acomodase. Todo esto se hacía sin que doña Isabel interviniese de ningún modo; porque ¡por Santiago! ¿qué entienden de estas cosas, ni de lo que conviene a sus hijos las mujeres? La pobre señora, que languidecía de enfermedad desconocida, desde que dio a luz a un último hijo, murió poco después, por otra parte. Había cargado heroicamente su cruz, sin murmurar, como una santa. Sus hijos la lloraron inconsolables al principio, pero tiempo, que hace crecer lentamente la yerba sobre los sepulcros,, extiende, también, el velo del olvido en la memoria de los que sobreviven. Lloróla asimismo alguno que pudo hacerla más dichosa, aunque era igualmente peninsular. Hablo de aquel sobrino Zagardua, que se creía perdido en los abismos del océano o en manos de los herejes. Este, que se llamaba don Anselmo, había llegado precisamente el día en que se celebraban las bodas de su novia; pero, acostumbrado a amarla antes de verla, por encargo de sus padres, la adoró sin esperanza después de conocerla. Don Pedro... dicen que no tomó su chocolate a la hora acostumbrada el día de la muerte de su esposa, y que no ocurrió lo mismo al siguiente.

IV

Dios dispuso las cosas de otra manera que don Pedro. El hijo mayor que había nacido enfermizo y languidecía como su madre, debía morir sin llenar su gloriosa misión. Enrique no deseaba consagrarse al servicio de las armas; quería instruirse, devoraba todos los libros que podían llegar a sus manos; su primera lectura sería haber sido por desgracia "La vida y hechos del Almirante Cristóbal Colón", por el hijo de éste don Fernando; obtuvo a fuerza de ruegos y de lágrimas, el permiso de estudiar en Chuquisaca. Teresa no encontraba novio por sus buenas prendas, que eran nulas, y no sentía afición a ser esposa de

Jesucristo. Carlos tenía aficiones artísticas y ardiente imaginación; aprendía fácilmente la música, pintaba, esculpía, sin maestros, procurándose difícilmente modelos de escaso mérito.

A estas dificultades, que oponían la constitución física y el carácter personal, agregó otra insuperable, un sentimiento que todo lo domina y que sólo dejan de comprender rarísimas almas, como la de don Pedro, por ejemplo.

Una niña huérfana, criada bajo el amparo de la santa mártir doña Isabel, casi al igual de sus hijos, resultó ser un portento de bondad y de hermosura, admirable, increíble fenómeno, según el noble señor de Altamira; porque la chica tenía sangre de Calatayud² en sus venas y era hija de su mayordomo. Amábanla cuantos la veían, hasta las mujeres que siempre tienen su poquito de envidiosas; pero Teresa, que tenía más que nadie de esa pasión en el alma, odiaba de un modo que ya no es posible explicar. Veía pálida, mordiéndose sus delgados labios, saludar afectuosamente, antes que a ella, a esa miserable *botada*; las personas que las veían por primera vez, tomaban a la una por la otra; creían que la bella joven era la hija de Altamira y "la poco agraciada" la huerfanita. ¡Figuraos lo que esto haría sufrir a la hija de don Pedro, idéntica en el orgullo a su padre!

Carlos amó con delirio a la huérfana. Lo mismo sucedió con Enrique, cuando volvió de haber hecho sus estudios en la Universidad. ¡Teresa se encargó de hacer saber a sus hermanos que eran rivales! Voy únicamente a referiros dos episodios.

Un día los cuatro jóvenes se refugiaron de la tormenta en el hueco tronco del ceibo de que en otra parte os he hablado y al que ellos daban el nombre de Patriarca. Teresa y Rosa —ya se me escapó su adorado nombre— se habían sentado a descansar en el suelo, cuando dieron un grito de espanto y volvieron a levantarse pálidas y temblorosas. Una víbora negra asomaba entre dos piedras. Enrique se lanzó sobre ella, la cogió y despedazó con sus manos, no sin ser cruelmente mordido por el reptil. Teresa se acercó y le dijo al oído:

—Míralos, tonto!

Rosa se había colgado del cuello de Carlos, y éste la sostenía entre sus brazos.

Otro día, un día de fiesta en que don Pedro celebraba con sus amigos, en la mesa, el de su cumpleaños, Teresa se aproximó al asiento de Carlos, y le dijo:

—Ven, sígueme.

Y lo condujo de la mano al corredor que daba frente al huerto, y le señaló con la mano un banco de mirto que rodeaba un hermoso nogal. Rosa y Enrique estaban sentados en el banco, y el segundo deshojaba una flor del campo entre sus dedos.

—"Si me quieres, no me quieres", —murmuró Teresa a los oídos de Carlos, y se escapó en seguida, riendo como una loca.

Los dos hermanos tuvieron después una explicación.

—Me ama, —dijo Carlos.

—Yo la amo sin esperanza, —contestó el otro.

He aquí por qué el hijo de don Pedro, que debía servir al rey en las milicias, fue más bien el que eligió un convento entre los seis de frailes, y eligió precisamente el de San Agustín por auxiliar con sus esfuerzos al Guardián Escalera en la reedificación de su templo, lo que se consiguió, y en la reforma de los hermanos, lo que siempre fue imposible. Don Pedro no consintió en el cambio, sino después de haber visto a Carlos próximo a atentar contra su propia vida, para salvarse de la cogulla.

V

Cuando el inexorable padre supo al fin el amor de su hijo Carlos por la nieta de Calatayud, estuvo a punto de perder el juicio de cólera y de indignación. ¡Sí aquello era imposible! ¡su hijo no podía amar a esa mujer, que tenía algo de india! ¡menos hacerla su esposa! Probablemente era hechicera esa muchacha... ¿y cómo no? Era natural que hubiese en esta tierra más brujos que en Logroño! En vano su hijo se arrastró a su pies inundándolos de lágrimas. ¿Qué significan esas locuras, esos extremos? La cosa pasaría metiendo a Rosa en el beaterio de San Alberto, mientras se pudiese hacerla monja en Santa Clara.

La pobre Rosa aceptó resignada su suerte. Amaba a Carlos; pero comprendió que éste jamás podría unirse con ella, y que no le quedaba a ella en el mundo más que enterrarse viva en un convento. Pero el impetuoso Carlos no pensaba de ese modo. Lo arrostró todo, la cólera de su padre y la misma indignación de Rosa, y la arrebató de su provisorio encierro.

Don Pedro perdió realmente el juicio con esto, hasta que obtuvo separar para siempre a los amantes.

Quejóse a la autoridad, —no estaba por desgracia don Francisco de Viedma en la ciudad y le reemplazaba un personero,— quejose, digo, de las "malas artes y maleficios con que la hechicera perdía el alma de su hijo", y consiguió sin dificultad el auxilio de los sabuesos de la policía. Excitado el celo de éstos, aguzado su instinto por largas dádivas de dinero, los amantes fueron conducidos pocos días después a su presencia. Dispuso inmediatamente enviar a Carlos a Buenos Aires, con carta al Oidor su antiguo patrono, en que le decía "que casase allí al joven, con hija de buenos padres, sea quien fuese", y en cuanto a Rosa, quiso hacerla monja el mismo día.

Don Carlos conducido a viva fuerza, maniatado, hasta la primera jornada, se escapó durante la noche. Al día siguiente lo hallaron sobre un cerro, sentado en una piedra. No hizo ningún ademán de huir de sus perseguidores, cuando éstos se pusieron al alcance de sus ojos. Miraba él absorto al sol naciente sin pestañear, hablaba con los cactus que crecían entre los peñascos, reía a carcajadas... ¡estaba loco!

No fue posible, tampoco, encerrar a Rosa en el convento. Un nuevo ser palpitaba en sus entrañas... Entonces, —¡oh!, no vais a creerme!, ¡ojalá no fuera cierto, Dios mío!—, entonces don Pedro pensó en hacerla morir de vergüenza en la miseria. Mandó que Teresa cortase con sus propias manos los cabellos de la hechicera, y que sus criados expulsasen a ésta de la casa a medio día, con esa marca infamante que entonces daba a conocer a las mujeres perdidas. ¡Y Teresa se complació en cortar las hermosas trenzas que ella había envidiado, así como envidiaba todos los demás encantos de la bruja! ¡y los criados la arrastraron hasta la puerta y la empujaron brutalmente a la calle, gritando que era digna de morir apedreada!

Enrique, es decir Fray Justo, le proporcionó un asilo en la casita del cerrajero Alejo, y la protegió como a una hermana.

VI

El mismo día en que volvieron a traerle privado de razón a don Carlos, el orgulloso don Pedro perdió al hijo de su propio nombre, el mayorazgo.

Seis meses después, consintió en casar a su hija doña Teresa con don Fernando Márquez, del modo que ya hemos visto al principio de mis memorias.

Al año siguiente, cuando Dios le llamó a comparecer a su presencia, recibió todos los auxilios de la religión y bendijo a su nieto, el que debía ser *don Pedro de Alcántara Marqués de Altamira*.³

Había dispuesto en su testamento que su hija y el esposo de ésta entrasen en posesión de sus bienes, como curadores de don Carlos, después de cuya muerte correspondería a aquella el mayorazgo. Don Fernando tenía, según ya dije, un bondadoso corazón, y quiso cuidar personalmente, en casa, del pobre

loco, socorriendo además a Rosa y su hijo; pero su esposa, perpetuamente atormentada del flato y la jaqueca, dolencias imaginarias con las que se disfrazaba su feroz egoísmo, no consintió que se le hablase de "cosas tan tristes que más valiera olvidar", y como el pobre hombre temblaba ante una mirada de los duros ojos y se moría de susto a un grito de su mujer, permitió que ésta arreglase el asunto a su manera, para consultar mejor su tranquilidad. Don Carlos fue entregado, en consecuencia, a los cuidados del tío don Anselmo Zagardua y su esposa doña Genoveva, concediendo a éstos el usufructo de una de las haciendas, que resultó ser la más pequeña y abandonada. En cuanto a Rosa y su hijo, sabemos ya hasta qué punto llegó con ellos la generosidad de la noble señora Marquesa.

Esta "historia de una familia criolla en los buenos tiempos del rey nuestro señor" se hallaba escrita sin orden, una veces en forma de diario, otras en fragmentos sueltos, sin ilación, en el cuaderno de donde la he compendiado. Hay páginas que una pluma ejercitada y más diestra que la mía explotaría con ventaja, para hacer una novela. Yo me contento con lo dicho, que basta y sobra para la inteligencia del sencillo relato de mi prosaica vida. Sin embargo, como deseo hacerlos conocer mejor las ideas y tremendos dolores del personaje principal que hasta ahora ha figurado en estas memorias, voy a copiar en seguida dos fragmentos.

"El Padre Arredondo, que engorda como un cerdo, díjome ayer, en la puerta de su templo:

—Sorprende la piedad de las mujeres cristianas, tales como sabemos educarlas nosotros.

Y me refirió una cosa atroz, inerosímil hasta de parte de una fiera, si las fieras supieran hablar y pudieran comprometer hablando la vida de sus cachorros. ¡Una madre ha denunciado en Méjico a su hijo, ante el Santo Oficio, como a hereje filosofante; porque le había visto leer el *Contrato Social* y el *Cándido*! El infeliz encerrado en una prisión, ha conseguido evadirse por milagro; pero lo persiguen en las selvas donde ha huído, como a una bestia feroz, más temible que un *mixtli*.

¿Qué sería de mí, si una mano curiosa removiese los colchones de mi cama? ¡Un fraile que lee y comenta Rousseau!... ¿Podría yo explicarles que en esta filosofía nueva encuentro verdades hijas del evangelio, aun cuando los filósofos combaten el evangelio mismo? ¿Comprenderían ellos que la religión de Cristo puede hermanarse con la revolución? ¿Es posible separar este monstruoso consorcio del altar y del trono?...

¡No, Dios mío! ¡Ellos men condenarían por hereje!

Pro ¿qué importa? Morir quemado, a fuego lento, en las hogueras de la inquisición ¿no sería para mí un martirio más dulce que este fuego que me abrasa y penetra hasta la médula de mis huesos?..."

En vano he querido cansar mi cuerpo en la fatiga, para encontrar un momento de olvido en el sueño.

He corrido como un loco por los hermosos campos en que trascurrió mi infancia. Vi una azada en un terruño medio labrado, y trabajé con ardor, todo el día, como nunca ha podido hacerlo el pobre indio que espera de él su propio sustento y el de sus hijos.

Volví de noche al convento. He recorrido sin descanso los silenciosos claustros, hasta que la luz del alba dibujó mi sombra en las blancas paredes, y la campana llamó a la oración a mis hermanos.

Vine a orar solo en mi celda... ¡No he podido! ¡Yo creo que he dudado de tu misma justicia, Dios eterno!

Pero, ¿quién ha sufrido lo que yo en ese valle de lágrimas? ¿cuál de las pruebas se puede comparar a la que estoy condenado?...

¡Ah! yo *la* he visto afrentada públicamente como una vil ramera! Cuando la turba veía al pobre fraile recoger en sus brazos a la mujer desamparada, para conducirla a la humilde casita del cerrajero ¿qué decía? ¿qué pensaba, Dios mío?

Hay inmensos desiertos más allá de esta cordillera del norte, cuyas crestas he hollado mil veces. Un día me detuve a contemplar de allí un océano de blancas nubes, cuyo confín no alcanzan mis ansiosas miradas. El velo desgarrado por el viento, disipado al calor de los rayos de un sol esplendoroso que se levataba en el espacio, descubrió a mis ojos la selva más grande e impenetrable de la tierra, con extensas sabanas y caudalosos ríos... ¿No podríamos huir allí, para vivir en medio de las tribus salvajes, o de las mismas fieras que no son tan despiadadas como estos hombres?

Hay más allá, muy lejos, en el norte de este continente, pueblos que ha educado para la libertad la doctrina evangélica de Jesús; que han combatido gloriosamente por sus fueros; en los que el hombre se llama ciudadano... Yo sería allí uno de esos altivos republicanos; podría levantar la cabeza con el sentimiento de mi propia estimación, para merecer la de todos los demás! Soy joven todavía... ¡cómo arde la sangre en mis venas! ¡qué fuerzas siento en mis brazos! ¡cómo alienta mi pecho la sola idea de abandonar esta mazmorra! Yo me haría desgastador de los bosques; yo tendría mi hogar en un claro desmontado por mis brazos con el hacha; yo... ¡Delirio! ¡ella no lo consentiría jamás! ¡He olvidado mis juramentos! ¡El cadáver del hombre del siglo se ha agitado, a una llamarada del infierno, en el sudario de la cogulla, como si pudiese volver a la vida!"

N. Aguirre, *Juan de la Rosa. París: 1909. p. 349-364. Cap. XXV.*

-
1. *Vicuñas y vascongados*. Facciones nacionales de Potosí, que sostuvieron una larga guerra civil (principalmente en el siglo XVII). Ver en el glosario la palabra *vikuno(j)*.
  2. *Alejo Calatayud*: líder de una sublevación popular en Cochabamba en 1730.
  3. *Marqués de Altamira*: el apellido original de don Pedro era Márquez, transformado en el nobiliario *marqués*. El autor juega con los valores fonéticos de estas palabras españolas.

NATANIEL AGUIRRE

KREOLA FAMILIO EN LA BONAJ TEMPOJ DE NIA REĜA MOŜTO

I

Pedro de Alcántara Altamira naskiĝis de humilaj gepatroj plugistoj, sed antikvaj kristanoj, sen guto de juda aŭ maŭra [sango], en farmodomo sur la bordo de Tirón, proksime al Logroño. Oni instruis lin pri la preĝo, rakontis al li pri ekzemploj de aperantoj kaj damnitaj, kaj vidis flageli la lastajn sektanojn de la famaj sorĉistoj kaj ŝtiparumi herezan *molinosiston*. Al tio redukiĝis lia morala edukado. Kiam estis infano, li paŝtis ŝafinojn; iom poste, prizorgis la bovojn de la farmodomo; jam knabo, oni komisiis al li kelkfoje la funkciigon de la fosilo, kaj alie la tenilon de la plugo.

Kelkan tagon, kiam li estis pluganta la bieneton de siaj gepatroj, najbaro ilia, pli klera ol ili, preterpasanta sur la vojeto haltiĝis kaj ekkriis:

—Li jam estas vera homo... kaj kiel svelta knabo! Se mi estus li, mi rekte irus ĉiel ajn al la Indujoj de nia reĝa moŝto, kiun Dio konservu!

Tiam li pensis ke li vere farus sensencaĵo ĉu li vivus ĉiam kaj mortiĝus kiel stalisto kaj plebano.

—Ne, sinjoro! Tien mi iros!

Kaj li rekte venis, laŭ sia maniero, en la sekvantaro de *oidoro* al Sankta Maria de Boneaero.

Tie, li proviziis sin, dank' al malavareco de sia mastro, per kvintalo de ingo kaj skatolo de lentetoj, por komercii en la provincoj de Alta Peruo, kie vidis per siaj propraj okuloj, la mirinda monteto Potosí; loĝadis en ĝiaj deklivoj, kaj devis lasi poste, pro kelka kverelo de *vikunoj kaj vaskoj*¹, kun miloj de pen(laboroj) kaj malmulto de maravedoj, kaj kiu finfine alvenis al la agrablaj valoj de Cochabamba, kie atendis lin supera ŝanco ol tiu, kiun li mem promesis al si.

Kiel "svelta knabo", li enketis en *Oropesa* pri kiu estas la knabino plej riĉa de la kreolinoj edziniĝontaj, kan oni respondis ke ŝi estas *doña Chabelita* Zagardua. Li vidis ŝin per unu sola fojo en la preĝejo, tre singardema, envolvita en sia mantelo; li ne sciis pri la koloro de ŝiaj okuloj, nek aŭdis ŝian voĉan tembron, sed li ŝin petis al ŝiaj gepatroj kaj akiris ŝin por geezdiĝo. Ĉi tiu, kiu nun ekmirigus miajn legantoj, tie estis tre simpla por hispano de la duoninsulo; ĉar estis multaj gepatroj, kiuj diris: *edzo, vino kaj bretonio, [venas] el Hispanio*, kaj el ili estis *doña* Isabel, kun la aldono de ke iu nevo Zagardua alvokita de Vizcaya por edzigi al la filino ankoraŭ ne alvenis, malgraŭ ke oni ricevis sciigoj pri lia veno du jaroj antaŭe; oni kredis ke li jam alfundiĝis en la flakon aŭ ke en la galerego estis kaptita de la herezoj, kiu senĉese militis kontraŭ la reĝo de Hispanioj, pro lia katolikeco.

II

Don Pedro –li jam estis *don* de kiam li piedpremis la strandojn de Nova Mondo– povis esti havanta en S-ino. Isabel kormolan kaj amantegan kunulinon, kiel estas ĝis nun de siaj edzoj la edifaj sinjorinoj de mia lando; sed lia duoninsula fiero ne permesis tion al li, kaj li volis ke ŝi estu nur lia plej komplezema kaj obeema sklavino, sen rajto al fari eĉ la minimuman rimarkon, eĉ meriti nenian konfidon.

Li vivadis meze de la senceleco kaj la abundego, apartigita preskaŭ ĉiam en iu el la bienoj de sia edzino, kun respektinda provizio, senĉese denovigita, de la plej bonaj cigaredoj kaj la plej bongustega ĉokolado, kiun li povis turnigi kaj plugigi eksklusive por si mem, kaj [kun] la ĉeesto de sia humila kaj rezignaciita S-ino. Isabel.

Li naskigis en ŝi kvar gefilojn, kiujn mi nomos laŭ ilia naskiĝordo: Pedro de Alcántara, *Enrique*, *Teresa* kaj *Carlos*.

Ili kreskis dorlotataj de sia bona patrino, respektigante defore, post Dio, la aŭtoron de siaj tagoj, neĝenante lin per siaj proroj, aŭ krioj, aŭ petolaĵoj, kun ofta trakto kun la geservistoj. Nur dum la dimanĉoj kaj gardofestaj tagoj, oni lavis ilin por ke ili proksimiĝu por kisi la manojn de la "granda kavaliro", kiu kelkajn fojojn ridetis kaj –laŭ oni diras– aliajn karesis ilin per manplata frapeto sur iliaj vangoj. Kiam hazarde atingis lian oreilon [sciigo] pri iu ilia petolaĵo, li nur ŝrumpis siajn ŝultrojn kaj diris:

–Ili estas kreolaj... Kion oni povas esperi?

Li estis intime konvinkita pri la fizika, morala kaj intelekta malsupereco de siaj gefiloj; prikredis ilin nepre kondamnitaj al esti malfortikaj, koruptegaj kaj stultaj, pro havi la malfeliĉon de ilia naskiĝo tiel fore de Logroño, en alia mondo. Ne surpriziĝu gelegantoj miaj: tio estis kion pensadis, simile al S-ro. Pedro, la plej granda parto de niaj hispanaj geavoj. Ĉiu persono de tiu ĉi historio ne estas pli ol unu tipo el la specoj de homoj de miaj tempoj.

III

Sed malgraŭ ĉio, kion havis S-ro. Pedro, pro esti hispana en la Nova Mondo, li ne kontentiĝis. Li ne naskiĝis nobela *fijodalgo*! La *don-on* donis al li ĉi tie la kutimo, sed ĝi estis al ĉiu prodigita, kaj li aŭdis ofte doni reciproke al siaj geservistoj kaj eĉ al nigraj gesklavoj kaj gemulatoj, nomiĝante *don* Clemente, *doña* Feliciano! Li neniam povus meti [vorton] de antaŭ sia familnomo! Kiel ĝi bone sonos tiam! *¡De Altamira!!!*

Plejaĝulo, najbaro, lia estigis al li iufoje kelkan proceson pri limoj, sed bonŝance eĉ ĉi tiu movlerta nuboj de lia ĉielo malaperis.

Jen kiel.

La faksperto nomigita de S-ro. Pedro, por perokula vidaĵo, estis juna licenciato, kies nomo resonadis en tuta Oropesa, pro la fama cirkonstanco, ke, ĉe la Universitato de Sankta Xavier de Chuquisaca li faris tiel mirindajn studojn, kiel ne estus eble al li paroli sed latine eĉ por doni la "bonajn tagojn", aŭ peti al viaj geservistoj varman akvon por razi sin. Oni diris ke estis tiel granda lia sprito, ke li petis sian fianĉinon *doña Goyita*, riĉa heredantino de *Cuscurrita-oj*, per latinaj versoj, kiujn neniu povis kompreni, suspekante nur la konfesperanto kion estis tio, pro esti inter la versoj [kelkaj sakramentaj vortoj].

Finigite la inspekton de la lokoj [kiuj estis] afero de la pledo, kiam S-ro. Pedro trinkis sian ĉokoladan tason en la koridoro de sia bieno, antaŭ vasta fruktoĝardeno, la saĝa licenciato pli-malpli diris al li:

—Mia amika moŝto: se mi loĝus ĉi tie, dirus kiel Flako: *cur valle permutem Sabina?*

S-ro. Pedro ridetis, kvazaŭ esprimante ke li komprenis.

—Kaj ĝustatempe —daŭris lia interparolanto— ĉu via sinjora moŝto ne pensis ankoraŭ pri la fondaĵo de *majorato*.

—He? —demandis S-ro. Pedro, stariĝante kvazaŭ pelita de risorto kaj faligante sian tason sur la plankon—. Jes, ja... mi jam pensis tion —aldonis; sed fakte ja, vere la klara ideo, kiu klarigis sian ĉielon, tuj eniris en lian cerbon.

Du jaroj poste estis fondita la granda majorato de Altamira. La mono —kion ne ne povis atingi riĉega hispano de la metropolo?—, la mono demonstris ke antaŭulo de S-ro. Pedro akompanadis mem Cid-Campeador-on, en liaj entreprenoj kontraŭ la maŭroj, kaj glatigis ĉian ajn malfacilecon per iom pli-malpli de siaj decidigaj peremptoraj pruvadoj. La majorato devis esti regula, laŭ la leĝoj de Toro, la hereda linio restis establita kiel tiu de la reĝa krono, havante rajton sur ĝi la virinoj nur mankis viroj.

De tiam la sorto de la gefiloj de la fondisto de la majorato restis nepre fiksita de li, [kiu agadis] li estus la memega Destino. Pedro, la plej maljuna, ricevis la tutan posedaron, kun la glorema komisio transdoni al la plej malproksima estonteco la nobelan familnomo; Enrique servus al nia reĝa moŝto en la milico; Teresa edziniĝus al iu, kiu prenis ŝin pro ŝiaj bonaj enamigoj, aŭ estus dotita por esti nudpieda monaĥino de karmelaninoj, en la *aristokrata* monaĥinejo de Oropesa, ĉar la [alia] de klaraninoj estis por la pli-malpli popolo; Carlos havis perfektan rajton elekti, el la ses frat-monaĥejoj, tiun kiu ŝatu al li. Ĉio ĉi fariĝis sen ke S-ino. Isabel partoprenis iel ajn; ĉar, ho Sankta Jakobo, kion komprenas la virinoj pri ĉi tiaj aferoj, nek pri kio taŭgas al iliaj gefiloj? Krome, la kompatinda sinjorino, kiu langvoris pro nekonita malsano de kiam akuŝis sian lastan filon, mortiĝis iom poste. Ŝi heroe ŝarĝis sian krucon nemurmurante, kvazaŭ sanktulino. Ŝiaj gefiloj ploradis pro ŝi, komence senkonsole; sed la tempo, kiu malrapide kreskigas la greson sur la tomboj, ankaŭ sternis forgesigan vualon sur la memoron de la postvivantoj. Ankaŭ ploris pro ŝi, iu kiu povis pli feliĉigi ŝin kvankam estis ankaŭ el la duoninsulo. Mi temas pri tiu nevo Zagardua, kiun oni supozis malaperita en la profundo de la oceano aŭ en la manoj de la herozoj. Li, nomita S-ro. Anselmo, estis alveninta ĵus je la tago de la edziniĝa festo de sia fianĉino; sed, kutimigita ŝin ami, antaŭ ol ŝin vidi, laŭ ordono de siaj gepatroj, post koni ŝin li ŝin amegis senespere. S-ro. Pedro..., laŭ oni diras. Ne trinkis sian ĉokoladon en la kutima horo la tagon de la morto de sia edzino, kaj la samo okazis la sekvantan.

IV

Dio disponis la aferojn laŭ alia maniero al tiu de S-ro. Pedro. La plej maljuna filo estis naskiĝinta malsanema kaj langvoradis kiel sia patrino; li estis mortonta sen plenumi sian gloran mision. Enrique ne deziris konsekriĝi al la servo de la armeo; li volis instruiĝi, manĝegis ĉiujn librojn, kiuj atingis liajn manojn; lia unua serioza legaĵo bedaŭrinde estis "La vivo kaj faktoj de Admiralo Kristoforo Kolumbo", [verkita] de lia filo S-ro. Fernando; pere de petegoj kaj larmoj, akiris permeson por studi en Chuquisaca. Teresa ne

povadis trovi fianĉon pro ŝiaj bonaj trajtoj, kiuj estas nulaj, kaj ne havis inklinon esti edzino de Jesuo-Kristo. Carlos havis artajn emojn kaj varmegan imagecon; lernis facile muzikon, pentris, skulptis, sen mastroj, provizante malfacile al si modelojn de malalta merito.

Al ĉi tiuj malfacilaĵoj, kontraŭigitaj de la fizika konstitucio kaj la persona mieno, estis aldonita alia de nesuperebla sento, kiu ĉion regadas kaj kiun ne komprenas nur malmutegaj animoj, kiel ekzemple la de S-ro. Pedro.

Orfa knabino, kreskita sub la protekto de sankta kaj martira S-ino. Isabel, preskaŭ kvazaŭ ŝiaj propraj infanoj, devenis en mirinda de beleco kaj belegeco, mirinda, nekredebla fenomeno, laŭ diris nobela sinjoro de Altamira; ĉar la knabino havis sangon de Calatayudas² en siaj vejnoj kaj estis filino de ŝia intendanto. Ekamis ŝin ĉiuj, kiuj ŝin vidis, eĉ la virinoj, kiuj ĉiam havas iometon da envio; sed Teresa, kiu havis de tiu pasio en sia animo plu ol neniun, malamikis ŝin laŭ maniero neklarigebla. Pale kaj mordante siajn maldikajn lipojn, ŝi vidis afable saluti, antaŭ ol ŝi, tiun malŝateblan *forpelinon*; la personoj kiuj ŝin vidis unuafoje, prenis la unuan anstataŭ la alian; ili kredis ke la bela junulino estis la filino de Altamira kaj la "malmulte graciita", la orfineto. Imagu kiel ĉi tio suferigis la filinon de S-ro. Pedro, identa kun sia patro en fiereco!

Carlos delire amis la orfinon. Same okazis al Enrique, kiam li revenis post la fino de siaj studoj en la Universitato. Teresa priokupiĝis sciigi siajn fratojn pri ilia rivaleco! Mi rakontu nur du epizodojn.

Unun tagon, la kvar gejunuloj rifuĝis kontraŭ la ŝtormo en la kava trunko de la bombakso pri kiu mi jam parolis kun vi en alia parto, [bombakso] kiun ili nomigis Patriarko. Teresa kaj Rosa –jam foriris de mi ŝia amatega nomo– estis sidintaj sur la planko, kiam terure ekkriis kaj stariĝis tute palaj kaj tremulaj. Nigra vipuro ekaperis meze de du ŝtonoj. Enrique jetis sin kontraŭ ĝi, prenis ĝin kaj dispecigis ĝin per siaj manoj, sed ne sen esti kruele mordita de la rampulo. Teresa proksimiĝis al li kaj diris en lia orelo:

–Rigardu ilin, stultulo!

Rosa pendiĝis de la kolo de Carlos, kaj li subtenadis ŝin en siaj brakoj.

Alian tagon, je festotago kiam S-ro. Pedro celebris kun siaj amikoj, je la tablo, sian naskotagon, Teresa proksimiĝis al la seĝo de Carlos, kaj al li diris:

–Venu, sekvu min.

Kaj kondukis lin de la mano al la koridoro kiu antaŭiĝas al la fruktoĝardeno, kaj signis per sia mano benkon de mirto kiu ĉirkaŭis belan *junglandarbon*. Rosa kaj Enrique sidiĝis sur la benko, kaj la dua disfoliis kampanan floron en siaj fingroj.

–"Vi min amas, ne amas min", –murmuris Teresa al la oreloj de Carlos, kaj tuj foriris, ridante kvazaŭ freneze.

La du fratoj poste klarigis sin reciproke.

–Ŝi min amas, –diris Carlos.

–Mi amas ŝin senespere, –respondis la alia.

Jen pro kio la filo de S-ro. Pedro, kiu devis servi la reĝon en la milico, estis kiu elektis unun monaĥejon el la ses de fratoj, kaj ĵuste elektis tiu de Sankta Aŭgusteno, por helpi per sia laborego la Gvardisto Escalera en la rekonstruado de sia templo, kio estis atingita, kaj en la reformo de la fratoj, kio ĉiam estis malebla. S-ro. Pedro akceptis la ŝanĝon nur post vidi [sian filon] preskaŭ memmortiganta, por liberi sin de la froko.

V

Kiam la severa patro finfine sciis pri la amo de sia filo Carlos al la nepino de Calatayud, preskaŭ perdis la saĝecon, pro la kolero kaj la indigneco. Tio estus neebla!, lia filo ne povus ami tiun virinon, kiu havis iom da indiĝena!, malpli povus edziĝi al ŝi! Eble tiu knabino estus sorĉistino... Kial ne? Estis laŭnature, ke estus en tiu ĉi lando pli sorĉistoj ol [en] Logroño. Lia filo vane treniĝis antaŭ liaj piedoj, inundante ilin per larmoj.

Kio signifas tiujn frenazaĵoj, tiuj eksecoj? La afero pasiĝos internigante Rosa-n en beatejo de Sankta Alberto, ĝis ke ŝi fariĝos monaĥino en Sankta Klara.

La malfeliĉa Rosa rezignacie akceptis sian destinon. Ŝi amadis Carlos-on; sed komprenis ke li neniam povos unuiĝi al ŝi, kaj ke ne restis por ŝi pli alia vojo en la mondo ol enteriĝi en iu monaĥinejo. Sed, la impetema Carlos ne pensadis tiamaniere. Li spitis ĉion, koleron de sia patro, kaj la meman indignecon de Rosa, kaj forprenis ŝin el ŝia provizora enfermo.

S-ro. Pedro ja perdis la saĝon per tio, ĝis sukcesi disigi la geamantojn.

Li plendis ĉe la autoritato, –bedaŭrinde *don* Francisko de Viedma ne estis en la urbo kaj anstataŭidis lin funkciisto, – li plendis, mi diras, pri la "malbonaj artoj kaj envultaĵoj, per kiuj la sorĉistino perdis la animon de lia filo", kaj, sen malfacileco, atingis la helpon de la policaj spuhundoj. Ekscitita la fervoro de ĉi tiuj, stimulita ilia instinkto per longaj donacoj de mono, la geamantoj estis kondukita kelkajn tagojn poste antaŭ lia ĉeesto. Li tuj disponis ke Carlos estu sendita al Bonaero, kun letero al *oidoro*, sia antikva mastro, en kiu li diris "ke li edzigu la junulon al filino de bonaj gepatroj, estu kiu estu", kaj, rilate al Rosa, li volis fari ĝin monaĥino la saman tagon.

S-ro. Carlos, perforte kondukita, mankatenita, ĝis la unua tagvojado, forkuris dum la nokto. La sekvantan tagon, oni trovis lin sur monteto, sidiĝanta sur roko. Li faris nenian geston por forkuri de siaj persekutantoj, kiam ili aperis antaŭ liaj okuloj. Li absorbate, sen palpebrumo, rigardadis la leviĝantan sunon, interparolis kun la kaktaj, kiuj kreskiĝis meze de la ŝtonmasoj, ege ridegis..., li estis freneza!

Ankaŭ ne eblis enfermigi Rosa-n en la monaĥinejo. Nova vivaĵo palpitaciis en ŝiaj visceroj. Tiam, –ĥo!, vi ne kredus min!, ne estu vera tio, Dio mia!–, tiam S-ro. Pedro ekpensis mortigi ŝin per la honto, en la mizero. Li ordonis ke Teresa tondu per siaj propraj manoj la hararon de la envultino, kaj ke siaj geservistoj forĵetu ŝin el la domo, je la tagmezo, kun tia malhonora marko, kiu tiam konigas la perdiĝintajn virinojn. Kaj Teresa plaĉigis sin tondrante la belegajn harplektaĵojn, kiun forte enviis, laŭ la sama maniero kiel enviis la restantaj ĉarmojn de la sorĉistinoj kaj la geservistoj trenis ŝin ĝis la pordo kaj malmidege puŝis ŝin al la strato, kriante ke ŝi estis mortinda per ŝtonumoj!

Enrique, tiu estas *Frato Justo*, havigis ŝin per azilo en la dometo de seruristo Alejo, kaj protektis ŝin kiel fratinnon.

VI

La saman tagon kiam oni reportis, senigita de racio S-ron. Carlos, la fiera S-ro. Pedro perdis la filon de sia propra nomo, la majoratulo.

Ses monatojn poste, li konsentis pri la edziniĝo de lia filino, S-ino. Teresa, al S-ro. Fernando Márquez, laŭ la maniero kiun ni vidis en la komenco de miaj memoraĵoj.

Je la sekvanta jaro, kiam li estis alvokita por prezenti sin antaŭ Dio, li ricevis ĉiujn sanktajn religiajn helpojn, kaj li benis sian nepon, la estontan *Don Pedro de Alcántara Marqués de Altamira*³.

Li estis disponinta per sia testamento, ke sia filino kaj la edzo de ŝi ekposedu lian apartenaron, kiel kuratoro de S-ro. Carlos, [kaj ke] post lia morto la majorato korespondu al ŝi. S-ro. Fernando havis, laŭ jam mi diris, boneman koron, kaj volis persone prizorgi, en la domo, la malfeliĉan frenezulon, kaj ankaŭ helpi Rosa-n kaj ŝian filon; sed lia edzino, ĉiam turmentigata de la flatulenco kaj la hemikranio, imagaj malsanaĵoj per kiuj ŝi maskigis sian kruelengan egoismon, ne konsentis ke oni parolu pri "aferoj tiel malfeliĉaj, kiujn pli bone, oni devu forgesi", kaj, laŭ la malfeliĉa homo tremulis antaŭ rigardo de la malmolaj okuloj kaj ektime estis mortiĝonta pro krio de sia edzino, permesis ke ŝi aranĝu la aferon laŭ sia maniero, por pli bone konsulti ŝian trunkvilecon. Do, S-ro. Carlos estis liverita al la prizorgoj de onklo S-ro. Anselmo Zagardua kaj lia edzino S-ino. Genoveva, kiuj prenis laŭ fruktuzo unun el bienoj, kiu fakte estis la plej malgranda kaj malzorgata. Rilate al Rosa kaj ŝia filo, ni jam scias ĝis kie atingis al ili la malavareco de la nobela sinjorina *Marquesa* moŝto.

Ĉi tiu "historio de kreola familio en la bonaj tempoj de nia reĝa moŝto" troviĝis verkita senorde, kelkfoje laŭ la formo de taglibro, alie en malligitaj fragmentoj, senrilate, sur la kajero, el kiu mi resumis. Estas paĝoj, kiujn plumo pli ekzercigita kaj pli lerta ol la mia, eksplodis avantaĝe, por fari romanon. Mi kontentiĝas per tio dirita, kiu sufiĉas kaj troas por la kompreno de la simpla rakonto de mia prozeska vivo. Tamen, tiel kiel mi deziras sciigi vin pri la ideoj kaj grandegaj doloroj de la ĉefa persono, kiu ĝis nun aperas en tiu ĉi memoraĵoj, mi jene kopiu du fragmentojn.

"Pastro Arredondo, kiu grasiĝas kvazaŭ porko, diris al mi hieraŭ, en la pordo de sia templo:

—Mirigas la pieco de la kristanaj virinoj, laŭ ni edukitaj.

Kaj rakontis al mi pri sovaĝa afero, nekredibla eĉ ferocbestoj, ĉu ili povus parolante kompromiti la vivon de siaj idoj. Patrino, en Meksikio, denunciis sian filon antaŭ la Invizicia Tribunalo, kiel filozofanta herezulo, ĉar ŝi vidis lin legantan la *Socialan Kontrakton* kaj la *Kandidon*! La malfeliĉulo, enfermita en malliberejo, atingis mirakle fuĝi; sed oni persekutis lin en la arbaroj kien li forkuris, kiel ferocan beston, pli timebla *mixtlio*.

Kio okazus al mi, ĉu ekzamena mano removus la matracojn de mia lito? Ĉu monaĥo, kiu legas kaj komentas pri Rousseau! Ĉu mi povus klarigi ilin, ke en tiu ĉi nova filozofio mi trovas veraĵojn idajn el la mema evangelio? Ĉu ili komprenus ke la religio de Kristo povas fratiĝi al la revolucio? Ĉu eblas disigi tiun ĉi monstran konzernon de la altaro kaj la trono?

Ne, Dio mia! Ili kondamnis min por herezulo!

Sed, kion interesas tio? Mortiĝi per bruligo, per malforta fajro, en la fajrejoj de la inkvizicio, ĉu ne estus por mi pli dolĉan martiron ol ĉi tiu fajro, kiu brulegas min kaj eniras ĝis la mjelo de miaj ostoj?"

"Vane mi klopodis lacigi mian korpon per fizikpeno, por trovimomento de forgeso en la sonĝo.

Mi kuradis kazaŭ frenezulo tra la belegaj kampoj, kie pasis mia infaneco. Mi vidis fosilon en bieneton duonplugitan, kaj varmege laboradis dum la tuta tago, kiel neniam povis fari la malfeliĉa indiano, kiu esperas de ĝi sian propran subteno kaj tiun de siaj gefiloj.

Je la vespero mi revenis al monaĥejo. Mi trairis senĉese la silentajn klastrojn de la monaĥejo, ĝis kiam la aŭrora lumo desegnis mian ombron sur la blankaj muroj, kaj la sonorilo kunvokis miajn fratojn al preĝo.

Mi venis preĝi sole en mia ĉelo... Mi ne povis. Mi kredas ke mi dubis, Dio eterna, mem de via justeco!

Sed, kiu suferis kiel mi en tiu ĉi valo de larmoj? Kia provo <Kia el la provoj> povas kompariĝi al kiu mi estas komdamnita?...

Ha! Mi vidis *ŝin* publiki hontigita, kiel malnobla prostitutino! Kiam la amaso vidis la malfeliĉan monaĥon levantan sur siajn brakojn la senhelpas(it)an virinon, por konduki ŝin al la malriĉa dometo de la seruristo, kion ĝi diris? kion ĝi pensis, Dio mia?

Estas grandegaj dezertoj trans tiu ĉi norda montaro, kies neĝajn krestojn milfoje mi piedpremis. Kelkan tagon mi haltiĝis por rigardadi oceanon el blankaj nuboj, kies limfinon ne povas atingi miaj sopiraj ridardoj. La vualo, ŝirita de la vento, disigita de la varmo de radioj de splendoro suno, kiu leviĝas sur la spaco, vekgis antaŭ miaj okuloj la plej grandan kaj nealireblan arbaron de la tero, kun etendaj *savanoj* kaj akvabundaj riveroj... Ĉu ni ne povus forkuri tien, por vivi inter la sovaĝaj triboj aŭ eĉ la sovaĝaj bestoj, kiuj ne estas tiel malpiaj kiel ĉi tiuj homoj?

Estas pli tie, tre fore, en el nordo de tiu ĉi kontinento, popoloj edukitaj de la evangelia doktrino de Jesuo por la libereco, popoloj kiuj glorie batalis por siaj (leĝ)rajtoj; [lando] kie homo nomiĝas civitano... Mi estus unu el tiuj fieraj respublikanoj; mi povus kapleviĝi, kun la sento de mia memestimo, por indi tiu de la aliuloj!

Mi ankoraŭ estas juna... kiel brulas la sango en miaj vejnoj! kian fortecon sentis en miaj brakoj! vigligas mian bruston la ideo forlasi tiun ĉi (subter)karceron! Mi faris min erodanto de la arbaroj; mi havus mian hejmon sur ebeneto senarbigita de miaj brakoj per la hakilo; mi... Deliro! Ŝi neniam konsentus pri tio! Mi forgesis miajn ĵurojn! La kadavro de la homo de la sekulo skuiĝis pro fulmo de la infero, en el mortotuko de la kapuĉo, tiel kiel ĝi povus reveni al la vivo!"

El la hispana tradukis J. R. Arze

-
1. *Vikunoj kaj vaskoj*: nacietaj grupoj, kiuj ĉefroligis enlandan militon en Potosí, precipe en la XVII^a jarcento. V. en glosario la vorton *vikuno(j)*.
  2. *Alejo Calatayud*: kondukinto de popola ribelo en Cochabamba en 1730.
  3. *Marquesa*. La familnomo *Márquez* estis transformita en la hispana vorto *Marqués*, kiu signifas markizo. La aŭtoro ludas per tiu ĉi duse signifaj valoroj.

OSVALDO MOLINA

PENITENCIA Y ABSOLUCIÓN

El Reverendo Padre confesor de la Orden de San Francisco sufría en el fondo de su confesionario la angustia que sienten todas las almas buenas, al ver que ese mundo está contaminado del mal.

El pecado, que todo lo mancha, que se infiltra en todos los corazones y que todo lo pinta de negro, lo entristecía enormemente.

Ese demonio del pecado que no duerme un minuto, que turba el sueño de las más castas doncellas y tienta a cada minuto lo mismo a las viudas compungidas que aquellas a quienes la voz sagrada de la religión llama al dulce arrepentimiento que todo lo borra y lo dignifica...

El reverendo Padre Confesor de la Orden de San Francisco sentía en el alma la tristeza de su impotencia para santificar, para morigerar siquiera la disolución de las costumbres, para refrenar las pasiones de la violencia de las pasiones y hacer que caiga sobre todas las almas el rocío bienhechor y apacible de la tranquilidad que traen la fe y el amor al prójimo, tan olvidados en esos tiempos inmisericordiosos y el olvido de la desgracia de los demás.

Después de toda confesión, el Reverendo Padre de la Orden de San Francisco, levantaba los ojos y con las manos juntas exclamaba:

—*Agnus Dei qui tollis peccata mundi*.¹

Cuando escuchó el nombre de su antigua confesada, Beatriz, la encantadora casadita a quien él había dado las bendiciones, uniéndola mediante indisolubles lazos, con el modelo de los hombres, creyendo haber formado el más feliz de los hogares:

—Beatriz, mi hija espiritual predilecta, ¡la chiquilla virtuosa por excelencia! —se dijo el Padre—. Gracias, Dios mío, que mandas un ángel, para consolar mi espíritu de estas tribulaciones. Oiré, al fin la voz de la virtud y de la felicidad.

Porque, en realidad, las confesiones de Beatriz no eran tales: eran confidencias cándidas empapadas de la más inocente bondad, en las que sólo pedía consejos acerca de su próximo matrimonio con el único hombre al cual había amado.

Desde que se casó no fue ya al confesionario y el Reverendo Padre de la Orden de San Francisco pensaba que a veces la felicidad ahuyenta la devoción. “Ya vendrá, –se decía– ya vendrá a contarme sus ternezas”.

–Beatriz, hija mía, agradezco te hayas acordado de cumplir de la iglesia, aun cuando tú no tienes pecados: quizá consejos necesitas de un viejo padre espiritual. ¿Qué tenemos, hija mía?

El confesor se puso a temblar al oír que Beatriz sollazaba amargamente, y cuando le dijo:

–Padre, soy muy desgraciada.

Una descarga eléctrica le había causado menos efecto. El, que había concertado aquel matrimonio... ¿se había equivocado? ¿Fue víctima de un engaño, de parte de aquel hombre a quien creía intachable?

La responsabilidad de aquella desgracia le cayó en el corazón como una enorme mole, y cogiéndose la cabeza, pensó: –Dios mío, ¿qué he hecho?

–¿Desgraciada, tú, hija mía?... Dilo, ¿por qué rendija ha podido el mal entrar en tu hogar tan puro y bueno?

–No lo sé, padre, a punto fijo: mi marido ya no me quiere.

–Tu marido ... ¡Y sólo pasa un año que os casásteis!

–Sí, padre, mi marido me aborrece. Todo le disgusta en casa; los más insignificantes detalles... ¡pero son tantos! En la mesa, todo lo halla crudo o quemado; nada está en su lugar, siempre falta algo. Hoy es la lavandera, mañana el mozo, la cocinera todos los días, el cochero casi siempre, en fin, padre, nadie hace lo que debía hacer, y yo, como ustedes sabe, ¡lo quiero tanto!...

–Hija mía, no llores más; tus sollozos son míos, porque soy yo el que ha abierto el camino de abrojos por el que andas.

–No, padre; yo quiero sufrir una penitencia... ¡que sea muy grande!... Yo quiero llorar, llorar mucho; el llanto consuela, padre... Yo cumplo mis deberes como usted me ha enseñado, no hay nada que en mi conciencia pese. Cumplo mis deberes religiosos estrictamente. Mi primera misa la oigo en la Recolecta a las cinco de la mañana; después en Santa Catalina, a las seis, a las siete en Salesianos; en la capilla a las ocho; a las nueve en San Francisco; a las diez en San Felipe; a las once en San Miguel y los días de fiesta, a las doce, en Santo Domingo...

–Ah, hija mía, ¡muchas culpas tienes! Ve y haz la felicidad de tu marido. No vuelvas a oír misa nunca, hija mía.

*Ego te absolvo, in nomine patre, et filio et spiritu. Amen.*²

C. Medinaceli. *Escoge*. La Paz: 1968. p. 183-186.

Este cuento, uno de los mejores de nuestra literaturas, fue escogido por Carlos Medinaceli para su antología de la prosa modernista boliviana y dignamente comentada por él, por "su ironía y su tipismo", expresados a través de la sutil crítica del tartuferismo religioso.– J. R. A.

1. Cordero de Dios, que quitas el pecado del mundo. (Cf. Juan: 1, 29).

2. Yo te absuelvo en el nombre del Padre, del Hijo y del Espíritu. Amén.

OSVALDO MOLINA

PENTO KAJ ABSOLVO

La pastra konfesprenanta moŝto de la ordeno de Sankta Francisko suferis, en la fundo de sia konfesejo, pro la korpremo, kiun sentas ĉiuj bonaj animoj, kiam vidas la mondon infektitan de la malbono.

La peko, kiu ĉion makulas, kiu eniras en ĉiujn korojn kaj ĉion nigre prentigas, fortege malfeliĉigis lin.

Tiu pekiga demono, kiu ne dormas eĉ minuton, kiu perturbas eĉ la sonĝojn de la plej ĉasta virgulino kaj ĉiuminute tentas kaj la vidvinojn afliktiĝintajn, kaj tiujn, kiujn silencas la sankta religia voĉo, alvokante al pento, kiu ĉion forviŝas kaj indigas.

La pastra konfesprenanta moŝto de la ordeno de Sankta Francisko, sentadis en sia animo la malfeliĉon de sia senpoveco por sanktigi, por almenaŭ malgrandigi la malligadon de kutumoj, por bridi la perforton de la pasioj, kaj faligi sur ĉiujn animojn la bonigan kaj mildan aspergon de la trankvileco, kiun alportas la fido kaj la amo al similuloj, kiuj estas tute forgesitan en ĉi tiun senmizerikordaj tempoj, kaj la forgeso de la aliula malfeliĉo.

Post ĉiu konfeso, la pastra moŝto de la ordono de Sankta Francisko levigis siajn okulojn kaj kun la kunigitaj manoj eksklamaciis:

—*Agnus Dei, qui tollis peccata mundi.*¹

Kiam li aŭskultis la nomon de sia antikva konfesantino Beatrica, la ĉarma edziniĝinto, kiun li bende kunigis per edzaj nefineblaj unuigoj al la modelo de homo, kredante formi la plej feliĉan hejmon:

—Beatrica, mia perspirita kaj plejamata filino, la perekscelence virta junulino! —diris al si la pastro... Dank' al mia Dio, kiu sendas al mi anĝelinon, por konsoli mian animon kontraŭ ĉi tiuj ĉagrenoj. Finfine, mi aŭdos la voĉon de la virto kaj la feliĉo.

Ĉar fakte la konfesoj de Beatrica ne estis [ĝuste] tiaj; ili estis naivaj konfidoj ŝmiritaj de simpla boneco, per kiuj ŝi petis konsilojn por sia proksima edziniĝo al la sola homo, kiun ŝi amadis.

De kiam ŝi edziniĝis, ŝi neniam revenis al konfesejo kaj la pastra moŝto de la ordono de Sankta Francisko pensadis, ke iam la feliĉo forpelas la piecon. "Nu, jam ŝi venos —li diris al si—, jam venos por rakonti siajn tererojn".

—Beatrica, filino mia, mi multe dankas al vi, pro via rememoro pri via aleklesia plenumeco; kvankam vi ne havas pekojn, eble vi bezonus konsilojn de via olda perspirita patro. Kion ni havas, filino mia?

La konfesprenanto ektremis aŭdante la maldolĉajn plorĝemojn de Beatrica, kaj kiam ŝi diris al li:

—Pastro, mi estas tre malfeliĉa.

la ajn elektra deŝarĝo kauzŭs al li pli malgrandan efikon. Ĉu li, kiu farigis tiun geedzecon..., eraris? Ĉu li estis viktimo de trompo de tiu homo, kiun li kredis neriproĉebla?

La respondeco de tia malfeliĉo falis en lian koron, kvazaŭ ega grandaĵo, kaj prenante sian kapon li pensis: —Dio mia, kion mi faris?

—Ĉu vi malfeliĉa, filino mia?... Diru, tra kia fendeto povis eniri la malbono en vian puran kaj bonan hejmon?

—Mi ne scias tutcerte, mia edzo jam ne amas min.

—Via edzo... Sed nek unu jaro pasis de via geedziniĝo...

—Jes, pastro, mia edzo min malamas,,. Ĉio hejme malplaĉas al li; la plej malgrandaj detaloj... sed estas tiel multaj! Je la manĝotablo, ĉion li trovas aŭ krudan aŭ brulitan; nenio estas sialoke; ĉiam mankas io. Hodiaŭ estas la lavastino; morgaŭ, la kelnero; ĉiutage la kuiristino; la koĉero preskaŭ ĉiam; finfine, pastro, neniuj faras, kion devas fari; kaj mi, kiel vi scias, amas lin tiel...

—Filino mia, ne ploru plu; viaj proĝemoj estas miaj, ĉar mi estas tiu, kiu malfermis la vojon de rubusoj, sur kiu vi iras.

—Ne, pastro; mi volas suferi pro pento... kiu estu tre granda! Mi volas plori, multe plori; la ploro konsolas, pastro... Mi plenumas miajn devojn tiel, kiel vi instruis al mi; estas nenio, kio pezis en mia konscio. Mi plenumas miajn religiajn devojn. Mian unuan meson mi aŭdas ĉe la *Rekoletoj*, je la kvina horo; poste, en la preĝejo de Sankta Katerina, je la sesa; je la sepa en la de *Salesanoj*; en la Kapelo, je la oka; je la naŭa en la de Sankta Francisko; je la deka en la de Sankta Filipo; je la dek-unua en la de Sankta Mikaelo, kaj festotage je la dek-dua en la de Sankta Dominiko.

—Ha, filino mia, multajn kulpojn vi havas! Iru kaj faru la feliĉon de via edzo. Reaŭdu meson neniam, filino mia.

*Ego te absolvo, in nomine patre, et filio et spiritu. Amen.*²

Tradukis J. R. Arze.

Tiu ĉi rakonto, uno en la plej belaj de nia literaturo, estis elektita de Carlos Medinaceli por sia antologio de la bolivia modernisma prozo, kaj inde komentita de li, pro "ĝia ironio kaj tipismo", esprimitaj per la subtila kritiko de la religia *tartufismo*.— J. R. A.

-
1. Ŝafido de Dio, kiu forprenas la pekon de la mondo. (Kp. Johano: 1, 29).
  2. Mi absolvos vin, je la nomo de la Patro, kaj la Filo, kaj la Spirito. Amen.

ALCIDES ARGUEDAS

MALLKU CÓNDROR

—¿Cómo te llamas? —le preguntó Agiali, ofreciéndole su bolsa para que tomara algunas hojas de coca.

—¡Mallku! —repuso con énfasis el idiota. Y su rostro se iluminó con una sonrisa de soberbia y orgullo.

Porque, en verdad, el solo sentimiento que animaba con su divina chispa esa alma dormida era el orgullo.

Estaba oguloso de su nombre, o más bien, de su apodo, porque cuando algún habitante del otro lado le llamaba Kesphi, su verdadero nombre, se enojaba. Y quien le viera no alcanzaba a explicarse la analogía o relación que podía existir entre Kesphi —tuerto, canijo e idiota— y un mallku, cóndor viejo, lleno de tretas, malgino y rapaz.

Fue un hecho notable en la región lo que le puso el sobrenombre que con tanta fiereza ostentaba. Y sucedió así:¹

Profunda consternación reinaba en la montaña.

De años atrás, eran contados los días que no se notase la desaparición de alguna res entre los ganados que en los montes pastaban, y pronto cundió la noticia de que un cóndor viejo (*mallku*), feroz y ladino, atacaba los rebaños, sin temor al colmillo de los perros ni a los certeros hondazos de los pastores.

Muchos de éstos, haciendo la cruz sobre el escupón, juraron haber visto al mallku vencer las reses viejas y bravas, sirviéndose de una treta diabólica y audaz. Desde la cima del risco virgen e inaccesible a planta de bestia o de hombre, y donde tenía su habitual morada, o de lo alto de las nubes, escrutaba las laderas de los montes y al descubrir una res al borde de un barranco, emprendía el vuelo en descenso, y al llegar a la altura de su víctima, de un fuerte aletazo la precipitaba despeñadero abajo, y luego, soberbiamente, se iba a dormir la siesta a su cubil insoldable para tornar a la noche a regalarse con abundante y fresco festín...

Así había desolado la montaña.

Alarmáronse los indios y en ellos surgió la creencia de que el mismo demonio se ocultaba bajo la piel del mallku. Y fue repetido con tanta insistencia el absurdo, que aun los hacendados concluyeron por participar de esta opinión y a cobrar viva inquietud por la presencia de la feroz ave de rapiña. Para ahuyentarla, organizáronse batidas en regla. Valle y montaña se poblaron con el horrible fragor de descargas de fusilería y el ladrido de los perros incitados a la lucha; se hicieron conjuros, y los burjos (*yatiris*) pusieron las mañas de sus artes mágicas para destruirla, pero todo en vano. Al día siguiente, o al otro, o al tercero, se echaba de menos la presencia de un buey, de una vaquilla o por lo menos de una oveja, porque la muy socarrona ave estaba ya muy envejecida y no quería alimentarse sino de carne fresca y tierna.

Un día ... ¡Oh, fue el gran día!... Un día un pastor joven y aguerrido llevó al patrón de una hacienda la noticia de que el mallku merodeaba en torno a una majada, instalada en una loma vecina al caserío. Armóse el patrón de una carabina, llamó en su ayuda a varios colonos, los colonos llamaron a sus perros y todos fueron al encuentro del audaz mallku, que volaba con el ojo pegado a la majada aterrorizada. Volaba lentamente, describiendo fantásticas parábolas sobre el fondo luminoso y purísimo de los cielos, y su plumaje negro era como un punto en la vasta planicie rutilante del dombo azul.

El patrón, perito en el manejo de las armas, echóse la carabina a la cara, hizo fuego, y el ave, en línea oblicua, abatióse pesadamente en tierra.

Hombres y perros se lanzaron sobre el caído.

El primer perro que llegó, anheloso de hacer presa, rodó a los pies del mallku con el cráneo hendido de un picotazo. Los hombres, medrosos, hicieron llover pedradas descomunales sobre el duro plumón del herido, que se defendía de unos y otros repartiendo aletazos, que hacían crujir su vasta armazón y abatía al ser que tocaban.

El patrón, entusiasmado por el plumaje del bicho y sabiendo que se habituaba pronto a la esclavitud ordenó se respetase la vida del cóndor, al que cogieron tras porfiada lucha y lo llevaron a la casa de hacienda, donde lo encerraron en un vasto granero, a la sazón del desocupado.

No fue larga la convalecencia del cautivo, Cuando acudió el curandero (*kolliri*) para examinar la herida, constató con sorpresa que tenía el buche vacío y coligió que su caída, fue más efecto de la vigilia, que de la avería leve.

El hacendado, gozoso de su presa, ciñó el desnudo y arrugado cuello del ave, encima de su albo collar de plumas tiernas y sedosas, con otro artificial de lana, hecho con los colores de la patria enseña, y dispuso que se le mirase con gran acatamiento. Y no había títere que pasase por sus dominios, que no oyese de sus labios la fantástica relación de la captura del cóndor, ni fuese invitado a admirar las dos bestias que más halagaban su vanidad; primero, un magnífico marrano de raza inglesa expresamente traído para progenitor y mejora de la menguada raza porcuna, y luego el temible mallku, cautivo merced a su coraje y la invencible firmeza de su pulso.

Humillada la dignidad del cóndor con la oportuna y la necesaria mutilación de las guías de sus alas, se le dejó en libertad, y pronto parecieron establecerse cordiales relaciones, entre el monarca cautivo y los demás ordinarios y vulgarísimos bichos del corral. Terneros, ovejas, gallos, patos y gansos pasaban

orondamente a su vera sin experimentar temor ni respeto alguno por el destronado rey de los aires y como burlándose más bien de la esclavitud del solitario, quien los miraba discurrir, indiferente y desdeñoso a sus ademanes confiados y altaneros, que sólo revbelaban su índole plebeya y su bajo instinto de servidumbre.

Desde lo alto de una pared que había elegido por morada, quizá porque era el sitio más culminante de toda la vivienda, pasaba horas y horas contemplando la vasta extensión rutilante de los cielos, tranquilo y resignado al parecer, pero en realidad nostálgico de espacio.

Y distraía su nostalgia siguiendo los pesados andares del puerco, señor y vil, por el que parecía sentir particular afección, pero que no era sino pura codicia, porque un día, fuertes ya sus alas y sin que nadie sospechara siquiera tamaño desaguizado, lanzóse sobre la pesada bestia, hincó las fuertes garras en su lomo graso, y sin arredrarse por los horrendos gruñidos del marrano ni las desoladas blasfemias del burlado dueño, testigo impotente del asalto, escaló los aires con su presa y desapareció raudo en el azul para recomenzar, días después, sus rapiñas, pero más feroces, más arriesgadas, pues ya conocía a los hombres y había llegado a adquirir idea de su falsa bondad...

Volvió a cundir el abatimiento entre los moradores de la montaña; pero fue de corta duración, porque a los pocos días sucedió la catástrofe definitiva.

Era una tarde hibernal, clara y vibrante de luz. Ni una nube, ni la menor sombra en los cielos. Arriba, fulgurando las cumbres eternamente nevadas del Illimani; abajo, las cimas de los montes, y en lo hondo de la vega, el verde de los trópicos en las huertas de sabrosos frutos y flores de turbador perfume. Ningún ruido humano en la quieta extensión de las alturas, y sólo el golpear de las cascadas, que descienden, espumosas, por el granito de su angosto alfoz, y el gemir del viento, en los ralos pajonales, donde pastan pobres y ariscos rebaños de llamas y alpacas.

Kesphi vigilaba aquella tarde su majada.

De bruces sobre el plano de una roca, cuyas hendiduras² ennegrecía el musgo, soplaban en su zampoña los aires melancólicos de la sierra.

De pronto oyó zumbido de alas y una sombra colosal se proyectó en el suelo. Las ovejas, juntando las cabezas, hicieron un montón de carne, palpitante por la angustia. El perrillo buscó refugio al lado del pastor y se puso a ladrar medrosamente, con el hocico husmeando el cielo. Kesphi levantó la cabeza y vio cernirse al bravío mallku en lo alto, a unos treinta metros del suelo. Traía las patas extendidas y abiertas las acerradas garras, listas a hacer presa. Su plateado lomo brillaba al sol en sus raudos vuelos, y sobre el cuello se veían lucir los colores de la bandera nacional, paseados por las luminosas alturas...

Lento, lento, a cada parábola de su enorme vuelo, se aproximaba con desfachatez y sangre fría al montón gimiente de las bestias; cuando hubo hecho su elección, precipitóse en medio, enredó las garras en el vellón de una *maltona* y, dando un fuerte aletazo, cargó con su presa sin tomar en serio el ladrar desesperado del menguado can, ni las pedradas inútiles de Kesphi, que parecía más espantado todavía por la sin par audacia del mallku, quien, en brusco impulso, trepó a un lugar vecino al del pastoreo y depositó sobre la roca su presa, yerta por el feroz picotazo que le había hendido y abierto el cráneo.

Kesphi, atolondrado de estupor, de cólera bravía pero impotente, al verle posar tan junto a la majada, supuso que, no satisfecho aún con su víctima, tomaría al ataque para cargar con otra, y entonces su despecho tocó las lindes de la desesperación.

Cogió su cayado, y deslizándose y trepando por entre las quiebras del barranquerío, llegó a unos veinte pasos del glotón, puso un afilado guijo en su honda y, dándole dos vueltas silbantes sobre la cabeza, lanzó el proyectil en dirección al ave, con todas sus fuerzas, y al mismo tiempo prorrumpió en tremendo alarido, deseoso de que, sorprendida el ave por la insólita acometida, huyese, dejando por lo

menos la presa... Pero ¡cómo fue de enorme su consternación, cuando vio que el mallku se lanzó barranca abajo, no al impulso y abandono de sus fuertes alas, sino rodando con estrépito en franco sacudón de su plumaje, hasta dar en el fondo, con las alas rotas, las patas al aire y bañado en lodo y sangre el blanco plumón de su collar intocado!...

Kesphi, aturdido, sin saber aún fijamente lo que había hecho, pero presintiendo la catástrofe, se lanzó barranca abajo también, y tuvo que emplear no pocos minutos hasta llegar a la sima del despeñadero y encontrar allí el tibio cadáver del aguerrido *mallku*, que se agitaba aún en leves convulsiones, con el cráneo magullado por el fenomenal hondazo.

Aquella tarde, contra su costumbre, llegó temprano al caserío, conduciendo sobre sus hombros, orgullosamente, los despojos del ave y de la bestia.

Al verle llegar así, acudió la indiada al establo, consternada de veras por la inaudita proeza del canijo pastor, y todos reconocieron tener delante los despojos del audaz *mallku*.

Las mujeres se precipitaron sobre el cadáver y se pusieron a arrancar el plumón para ahuyentar de sus casas las aves de mal agüero; los hombres le arrancaron los hígados y los pulmones y se los comieron para adquirir la fortaleza y la perspicacia del ave simbólica.

—¿Y cómo fue? —preguntó el *hilakata*, haciendo uso de su autoridad.

Kesphi abrió la boca y enseñó su fuerte dentadura de lobezno, pero no articuló palabra. No sabía razonar y era impotente para coordinar algunas frases con lógica ilación.

—¿A palo? ¿A piedra?

Kesphi comprendió y mostró su honda anudada alrededor del talle.

—Eres un valiente: has matado al *mallku*. Eres más que el *mallku*.

A estas palabras volvió a sonreír Kesphi, pero ahora había orgullo y vanidad en su sonrisa.

Y articuló, apoyando la mano sobre el pecho:

—Sí; yo, Mallku.

A.Arguedas. "Raza de bronce". Sus: *Obras completas*. México: 1959. t. I, p. 251-254. Libro I, cap. IV.

-
1. Los fragmentos de esta narración publicados hasta ahora, omiten el texto hasta aquí.
  2. En una versión anterior dice: *yendas*.

ALCIDES ARGUEDAS

KONDORO "MALLKU"

—Kiel vi nomiĝas? —demandis al li *Agiali*, oferante sian saketon, por ke li prenu kelkajn *kokaajn* foliojn.

—*Mallku!* —respondis la idioto. Kaj lia vizaĝo lumiĝis per orgojla kaj fiera rideto.

Ĉar, vere, la sola sentemo, kiu animigis per sia dia fajrero tiun dormeman animon estis la fiereco.

Li fieriĝis pro sia nomo, aŭ pli bone dirite, sia kromnomo, ĉar, kiam iu loĝanto de alia lando nomigis lin per *Kesphi* lia vera nomo, li enkoleriĝis. Kiu lin povis vidi ne povis klarigi sin pri la simileco aŭ rilato, kiu povis ekzisti inter *kesphi* –unuokula, malforta kaj idiota– kaj *mallku*, maljuna kondoro, plenruza, malica kaj raba.

Estis rimarkinda fakto en la regiono tio, kio donis al li la kromnomon, pro kiu li vidigis tian fierecon.

Okazis tiele:¹

Profunda konsternacio regadis en la monto.

De kelkaj jaroj antaŭe, estis malmultaj tagoj je kiuj oni ne avertis la malaperiĝo de iu animalo el la brutaroj, kiuj paŝtis en la montetoj, kaj baldaŭ disvastiĝis la novaĵo, ke kruelega kaj ruza *mallku* (kondoro) atakadis la brutarojn, sentimante la pinkdenton de la hundoj nek la ŝtonĵetojn de la paŝtistoj.

Multaj el ili, farante krucon sur la kraĉon, ĵuris ke ili vidis la kondoron venki la maljunajn kaj bravajn bestojn, uzante diabolajn kaj kuraĝajn ruzojn. De la verto de la krutroko, virga kaj ne atingebla de la plando de besto aŭ homo. kaj kie estis ĝia kutima loĝejo, aŭ de la supraĵo de la nuboj, ĝi observis la montflankojn kaj eltrovinte bruton sur la bordo de krutejo, ekflugis malsupren kaj, alveninte apud sian viktimon, per forta flugilfrapo faligis ĝin malsupren tra la krutego, kaj poste, fiereze, iris dormi la sieston al sia nesondebla kuŝejo, por reveni je la nokto por regali sin per freŝa festeno...

Tiel ĝi dezertigis la monton.

La indiĝenoj alarmiĝis kaj ili ekkredis ke la demono mem kaŝiĝis sub la haŭto de la kondoro. Tiel insiste oni ripetis la legendon, ke eĉ la bienistoj finiĝis partopreni de tiu opinio kaj senti vivan malkvieton pro la ĉeesto de la kruelega rabbirdo. Por forigi ĝin, oni organizis laŭregulajn bataĵojn. Valo kaj montaro loĝantaris de la horora bruego de kunpafejoj de fusilaro kaj la bojado de hundoj incititaj al la lukto. Oni faris ekzorcojn, kaj la sorĉistoj (*ĵatirioj*) metis la ruzecojn de siaj magiaj artoj por detrui ĝin; sed tute vane. Je la sekvanta tago, aŭ la alia, aŭ la tria, oni trovis ke bovo estis malaperinta, aŭ bovineto, aŭ almenaŭ ŝafino, ĉar la ruza birdo jam estis malviriĝinta kaj volis nutri sin nur per freŝa kaj blonda viando.

Je kelka tago... Ho, estis la granda tago...! Je kelka tago, juna kaj batalema paŝtisto sciigis bieniston pri tio ke la kondoro marodis ĉirkaŭ ŝafaro, lokita sur longmonteto proksima al la vilaĝo. La majstro armigis sin per karabeno, alvokis helpon de kelkaj lufarmistoj, la lufarmistoj alvokis siajn hundojn kaj ĉiuj iris kontraŭ la aŭdaĉa birdo, kiu flugadis, la okulon fiksitan al la mola ŝafaro. Ĝi malrapide flugadis, farante fantaziajn parabolojn sur la lumigita kaj pura fundo de la ĉieloj, kaj ĝia nigra plumaro ŝajnis punkto en la vasta ruĝbrila ebena de la blua volbo.

La mastro, faksperta en armilfunkcio, autaŭmetis la karabenon al la vizaĝo, pafigis, kaj la birdo, per oblikva linio, falis sur la teron.

Homoj kaj hundoj ĵetiĝis sur la falinton.

La unua alveninta hundo, kiu deziregis fari kaptajojn, ruliĝis al la piedo de la kondoro kun la kapo fendita de bekbataĵo. La homoj, timigitaj, pluvigis ŝtonegojn sur la malmolan plumaron de la vundito, kiu defendis sin de unuj kaj aliaj, disdonante flugilbatojn, kiuj krakigis ĝian vastan framon kaj faligis la estulon, kiun ili trafis.

La mastro, entuziasmigita de la belecon de la plumaro de la besto kaj scianta ke ili baldaŭ kutimiĝas al la sklaveco, ordonis ke estu respektita la vivo de la kondoro, kiun oni superregis post insistega lukto; kaj poste oni portis ĝin al la bona domo, kie estis enfermita en vasta kaj tiam malokupita grenejo.

Ne estis longa la refortikigo de la kaptito. Kiam alkuris la kuracisto por ekzameni la vundon, li surprize konstatis ke la birdo havis malplena la kropon kaj supozis ke ĝia falo okazis pli pro la maldormo ol la malforta difekto.

La bienisto, ĝojema pro sia kaptaĵo, ĉirkaŭligis la kolon de la birdo, super ĝia alba kolringo el molaj kaj silkaj plumoj, per alia artefarita el lano, kun la koloroj de la patria flago, kaj instruis ke oni rigardu ĝin per granda submetiĝo. Kaj ne estis marioneto kiu pasis tra liaj dominoj, kiu ne aŭdis de liaj lipoj la fantastan rakonton de la kapto de la kondoro, kaj kiu ne estis invitita por miri la du bestojn, kiuj plej flatis la vantemon de la mastro: unue, la grandiozan anglarasan porkon, intence alportita kiel virporko por la plibonigo de la malpliĝinta porka raso, kaj poste, la timindan kondoron, kaptitan dank' al lia kuraĝo kaj la malvenkebla firmeco de lia pulso.

Humiligita la altrangeco de la kondoro per la oportuna kaj necesa stumpigo de la flugilgvidoj, oni lasis ĝin libera, kaj baldaŭ ŝajnis establiĝi kordialaj rilatoj inter la kaptita monarĥo kaj la ceteraj ordinaraj kaj vulgaregaj bestaĉoj de la korto. Bovidoj, ŝafinojn, kokoj, anasoj kaj anseroj, konfie preterpasis ĝin, sen sperti timon nek ian respekton al la detronigita reĝo de la aeroj, [pasis] kvazaŭ mokante pro la sklaveco de la izolulo, kiu rigardis indiferece kaj malŝate iliajn konfiemajn kaj malhumilajn gestojn, kiuj nur montrigis ilian plebejan karakteron kaj malaltan servilan instinkton.

De la alteco de muro, kiun ĝi elektis kiel loĝejo, eble pro tio, ke ĝi estis la plej kulminacia loko de la tuta vilao, ĝi restiĝis dum horoj kaj horoj rigardante la vastan etendon ruĝbrilan de la ĉieloj, laŭŝajne trankvila kaj rezignacia, sed kun la nostalgiao de la spaco.

Ĝi distris sian nostalgion sekvante la pezajn pasaĵojn de la porko, sinjora kaj malnobla, por kiu ŝajnis senti specialan afekcion; sed tio estis nur pura avideco, ĉar je iu tago, kiam ĝiaj flugiloj estis jam fortaj kaj neniu eĉ suspektis tian bedaŭrindaĵon, ĝi ĵetiĝis kontraŭ la peza besto, enigis la fortajn ungegojn en ĝian grasan dorson kaj ne timante la hororajn gruntojn de la porko nek la senkonsolajn blasfemojn de la mokita mastro, senpova atestanto de la asalto, skalis tra la aero kun sia kaptaĵo kaj haste malaperis en la bluo, por rekomenci, post kelkaj tagoj, siajn rabaĵojn, sed pli kruelegajn, pli riskajn, ĉar ĝi jam konis la homojn kaj jam akiris ideon de ilia malvera boneco.

Redisvastiĝis la malvigleco de la loĝantoj de la monto; sed ĝi estis de mallonga daŭro, ĉar poste malmultajn tagojn okazis la definitiva katastrofo.

Estis postagmezo vintra, hela kaj vibranta pro la lumo. Nenia nubo aŭ ombro en la ĉieloj. Supre, la fulmantaj eternaneĝaj vertoj de *Illimani*; malsupre, la karstaputoj de la montoj, kaj en la fundo de la valo, la verdaj tropikoj de la fruktoĝardenoj kun bongustaj fruktoj kaj floroj de konfuziganta parfumo. Estis nenia homa bruoj en la kvietaj etendo de la altaĵoj, kaj nur la frapado de la akvofaloj, kiuj malsupreniras ŝaŭmemaj tra ilia granita kaj mallarĝa ĉirkaŭaĵo, kaj la ĝemado de la vento, en la maldensaj pajlaroj, kie paŝtas malnombraj kaj malafablaj brutaroj de lamoj kaj alpakoj.

Tiu-postagmeze, Kesphi prizorgadis sian ŝafaron.

Ventrokuŝata sur la ebena de roko, kies fendaĵojn² nigrigis la musko, li blovis per sia panfluto, melankoliajn kanzonojn de la montaro.

Subite, li aŭdis zumaĵon de flugiloj kaj kolosa ombro projekciĝis sur la planko. La ŝafinoj, unuiginte siajn kapojn, faris amason de karno, batante pro la korpremo. La hundeto rifuĝiĝis apud la paŝtisto kaj time ekplorbojis, kun la muzelo snufanta la ĉielon. Kesphi levigis la kapon kaj vidis la ferocan kondoron alte ŝvebanta, preskaŭ tridek metrojn sur la planko. Ĝi havis la piedojn etenditaj kaj malfermitaj la ŝtalaj ungegoj, pretaj por fari kaptaĵon. Ĝia arĝenta dorso brilis sub la suno laŭ siaj hastaj flugoj, kaj ĉirkaŭ la kolo oni povis vidi la malbrilantajn kolorojn de la nacia flago, promenantaj tra la lumaj altecoj...

Malrapide, malrapide, per ĉiu parabolo de sia grandega flugo, ĝi proksimiĝis senhonte kun trankvila animo al la ĝemanta aro de la bestoj; kaj, kiam ĝi jam faris sian elekton, rapide malsuprenflugis ĝis la mezo, enretigis la ungegojn en lanflokon de ŝafineto kaj, per forta flugbataĵo, ŝarĝis sian kaptaĵon, sen atenti la senkonsolan bojadon de la malpliigita hundo, nek la senutilajn ŝtonĵetojn de Kesphi, kiu ŝajnis eĉ pli timigita de la sensimila kuraĝo de la kondoro, kiu, per abrupta impulso, grimpis ĝis lokon najbaran al paŝtejo kaj metis sur rokon sian kaptaĵon, jam rigida, kun la enfundita kaj malfermita kranio, pro la feroca bekpikigo.

Kesphi, kapturita proe stuporo, feroce kolera, sed senpotenca, kiam li vidis ĝin halti tiel proksime al la ŝafaro, supozis ke ĝi, ankoraŭ nesatita de sia viktimo, denove atakos por ŝarĝi alian, kaj tiam lia spito atingis la limojn de la malespero.

Li prenis sian hokbastonon, glitis kaj grimpis inter la longefendoj de la krutaro, alvenis dudek pasojn proksime al la gululo, metis akran rulŝtonon en sian ĵetilon kaj, post du silbantaj turnigoj sur sia kapo, ĵetis la kuglon kontraŭ la birdo, per sia tuta forto kaj samtempe ekkriegis kaj pledkriegis, volante ke la birdo, surprizita de la stranga atako, forkurus, lasante almenaŭ sian kaptaĵon... Sed, kiel grandega estis sia konsterno, kiam li vidis ke la kondoro faliĝis malsupren per la krutejo, ne pro la impulso kaj forlaso de siaj fortaj flugilos, sed ruliĝante bruege kun klara skuego de sia plumaro, ĝis la fundo, kun la flugiloj rompitaĵ, la piedojn supren, kaj banitaj siaj blankaj kaj netuŝitaj kolringaj plumoj de la koto kaj la sango...!

Kesphi, konfuzita, sen scii kion ĝuste li faris, sed kun la antaŭsendo de la katastrofo, ekdescendis ankaŭ al la ravino, kaj prenis al li kelkaj minutoj alveni ĝis la profunjdeco de la krutegaĵo por trovi tie la ankoraŭ varmetan kadavron de la batalema mallku, iomete agitiĝanta per malfortaj konvulsioj, kun la kranio kontuzita de la fenomenaj ŝtonĵeton.

Tiun postagmezon, kontraŭe al sia kutimo, li alvenis frue al la domareto, alportante sur siaj ŝultroj, fierege, la postrestaĵojn de la birdo kaj la besto.

Kiam oni vidis lin tiel alvenantan, la indiĝenaro alkuris al la stalo, ja konsternita de la neaŭdita heroaĵo de la malsaneta paŝtisto, kaj ĉiuj rekonis havi antaŭ si la postrestaĵojn de la kuraĝa *mallku*.

La virinoj kuregis sur la kadavron kaj eltiris la plumaron por forkurigi de siaj domoj la malaŭgurajn birdojn; la viroj forŝiris la hepatojn kaj pulmojn kaj manĝis ilin, por akiri la fortecon kaj sagacon de la simbola birdo.

—Kaj kiele okazis tio? —demandis la *hilakato*, uzante sian aŭtoritatan rajton.

Kesphi malfermis sian buŝon, montris sian fortan lupetan dentaron, sed artikigis neniun vorton. Li ne sciis rezoni kaj ne povis kunordigi frazojn per logika kunigo.

—Ĉu per bastono? Ĉu per ŝtono?

Kesphi ekkomprenis kaj montris sian ŝtonĵetilon nodita ĉirkaŭ la talio.

—Vi estas kuraĝulo; vi mortigis la *mallku-n*. Vi estas pli ol la *mallku*.

Antaŭ tiuj ĉi vortoj, reriditis Kesphi, sed nun estis fiereco, orgojlo, en lia rideto.

Kaj artikigis, apogante la manon sur la brusto:

—Jes; mi, *Mallku*.

Tradukis: J. R. Arze.

-
1. La fragmentoj ĝisnune publikitaj preterlasis la tekston ĝis ĉi tie.
  2. En unu el la versioj en hispana lingvo, la aŭtoro uzas *yenda*.
-

DEMETRIO CANELAS

HISTORIA DE UN BESO

Cuenta una tradición antigua que cuando Judas entregó a Maestro al furor de la muchedumbre judaica, besándole en la mejilla, este beso traidor, se convirtió en una mariposa de fuego, voló por el espacio y desapareció, sin dejar huella.

Desde entonces, no hubo más traidores en la tierra y los hombres vivieron en paz, practicando la ley del amor.

La maldita mariposa estaba condenada a peligrar por los siglos de los siglos, sin reposo. En su eterna carrera de condenación por el espacio infinito, buscó el descanso de estrella a estrella, sin encontrar acogida. Truenos y tormentas se desencadenaban sobre ella expulsándola lejos de todos los mundos habitados e inhabitados. Toda la naturaleza se defendía contra la invasión de esta simiente funesta. Entonces ella pensó en el Infierno, nidal de todas las infamias, y se dijo:

—Allá me recibirán.

Dirigió su fatigado vuelo por el camino que conduce a esa morada de dolor y avanzo millares de millones de leguas, recorriendo los espacios con la rapidez del pensamiento. Pero con la misma rapidez de ella, se alejaba de sus ojos el Infierno. ¡Jamás entraría en el Infierno!

Así estaría aún, volando eternamente, la mariposa maldita, a no haber sido tú, ángel hermoso, en cuyos labios de coral, ha encontrado el bello nido que inútilmente buscó...

C. Medinaceli, *Escoge*. La Paz: 1968. p. 277-278.

DEMETRIO CANELAS

HISTORIO PRI KISO

Rakontas antikva legendo, ke kiam Judas per survanga kiso, liveris sian Majstron al furiozeco de la juda homamaso, tiu ĉi perfida kiso, ŝanĝiĝinta en papilio, traflugis la spacon kaj senspure malaperis.

De tiam jam ne estis perfiduloj sur la tero kaj la homoj pace vivadis, sekvante la leĝon de l' amo.

La malbenita papilio estis kondamnita al sekule-sekula kaj senripoza pilgrimado. Dum sia eterna flugkurado tra la senlimita spaco, de stelo en stelon ĝi serĉis ripozejon, sed nenie trovis hostecon. Tondroj kaj turmentoj subite falis sur ĝi por forigi ĝin malproksimen de ĉiuj loĝitaj kaj neloĝitaj mondoj. La tuta naturo defendadis sin kontraŭ tiu ĉi pereiga semo.

Tiam ĝi pensis pri l' infero, nestejo de ĉiaj malhonoraĵoj, kaj diris al si mem:

—Tie oni akceptos min.

Do, ĝi direktis sian fatigitan flugon tra la vojo al tiu loĝejo de la doloro kaj antaŭenveturis tra milionoj kaj milionoj de leŭgoj, trakurante la spacojn per laŭpensa rapideco. Sed per simila rapideco, la infero malproksimiĝis de ĝiaj okuloj. Neniām eniros ĝi en la inferon!

Eble nun flugadus ĉiame la malbenita papilio, se ne estus pro vi, bela anĝelino, en kies korallipoj, ĝi trovis la neston, kiun sensukcese serĉadis...

Tradukis: J. R. Arze
Correveydile. (La Paz). 10 (ene./mar. 1999): 7.

AUGUSTO CÉSPEDES

LA PARAGUAYA

Aquella fotografía de mujer pertenecía a un paraguayo muerto. El Teniente Paucara la había obtenido una tarde, después del ataque sorpresivo con que los "pilas" ocuparon un sector de 400 metros de las trincheras bolivianas en el Oeste de Nanawa y llegaron hasta la picada que conducía al fortín Aguarrica, siendo ametrallados en ese punto por una sección de refuerzo boliviana, oportunamente llegada al comando de Paucara. Él había manejado personalmente la ametralladora, disparando contra unos bultos azulencos que divisó a 200 metros, entre las ramas, debajo de las cuales quedó uno.

Desaparecieron los "pilas", pero desde más lejos durante toda la mañana y el principio de la tarde maullidos de disparos siguieron aguzándose entre las hojas.

A un centenar de metros se vislumbraba un bulto inmóvil como una mancha de pintura azuloza sobre la tierra amarillenta, aprisionada por la áspera malla de ramas y hojas cenicientas que hacían un conjunto plumizo. Con un antejo de artillero lo observaron en la tarde: negrura de cabellera y uniforme de soldado, pero lo particular eran los pies y las piernas, calzados. Calzados, cosa extraña en un soldado raso paraguayo, e indicio infalible, más bien, de un grado militar.

—Es un oficial.

—Sí, mi Teniente, oficial es.

Un oficial muerto era presa valiosa para incorporarla al parte de bajas enemigas. Calmado el tiroteo ordenó que trajesen el cadáver. Dos soldados, arrastrándose por debajo de los arbustos, aplastándose contra el suelo cada vez que la casualidad llevaba las ráfagas de fuego en su dirección, llegaron hasta el muerto y atándolos a una correa lo arrastraron, abriendo un surco de la arena candente, hasta arrojarlo a un ancho hoyo al pie del observatorio.

Era un oficial. Tenía la cara refregada de tierra y los ojos abiertos velados de polvo. La piel de la mejilla derecha había sido arrancada por los espinos en el arrastre. Semejando innumerables lunares peludos le cubrían las moscas negras, atraída por su sangre. Se le registró, hallando en los bolsillos del colán cartas dirigidas al "Señor Teniente 1° Silvio Esquirol" y en el bolsillo abotonado de la blusa, un sobre doblado del que extrajeron una libretita, un pequeño envoltorio de papel de seda con un mechón de cabellos negros, y una fotografía de mujer.

"A mi amor, recuerdo de su amor" y una inicial "A", estaban escritas en el dorso.

—Que lo lleven más atrás y lo entierren —ordenó.

En una frazada dos soldados se lo llevaron, con su cortejo de moscas, al atardecer.

El Teniente Paucara guardó las cartas en una caja, pero la fotografía y el paquetito de seda los puso en su billetera.

Ni en aquel día ni en los siguientes lo volvió a mirar, pero al descenso de la temperatura bélica regresó a su puesto, un "buraco" abierto a la sombra de un inmenso palobobo, un kilómetro detrás de las

trincheras que en un arco de más de 20 kilómetros se insertaban en el seno del bosque, intentando abrazar a Nanawa.

Allí extrajo la fotografía y la contempló detenidamente: una hermosa mujer joven, con un troyel de cabellos densos, negros y sueltos que daban la impresión de caer con estrépito sobre sus hombros. El contorno del pálido rostro ligeramente redondeado le daba una expresión infantil, abrochada en el punto negro de los labios. Pero lo ojos inmensos, rodeados de sombra, desmentían esa infatibilidad, mirando de frente con una cálida y brillante obscuridad de uvas.

Le encantó la figura. La monotonía de la guerra de posiciones, en el bosque al que se pegaba el polvo de una lenta y tenaz asenci3n de entierro, dejaba pasar las horas remachadas una tras otra por el periódico martilleo de ráfagas de ametralladoras y disparos de fusil. Tendido en su lecho de campaña, con la cabeza hacia la luz que penetraba por la abertura del techo del "buraco" formado de gruesos troncos de quebracho, aburrido de leer las mismas revistas o de dormir, contemplaba la fotografía de cuya tersa superficie se evaporaba su pensamiento como el agua de un lago. Así contemplaba en épocas distantes caer la lluvia, en las tardes grises de La Paz, por una ventana del aula del Colegio Militar próxima a su pupitre, hasta que el profesor alemán cortaba su éxtasis con un:

—¡Qué migga ese cadete!

Olvidó al muerto lleno de lunares. No recordaba su nombre, pero la foto se asomaba a sus tardes como a una ventana.

"A"... ¿Alicia? ¿Agar? ¿Antonia?... Alrededor de la pálida inc3gnita despertaba una vida misteriosa, perdida para él como para el muerto. De la foto que tenía ante sus ojos semicerrados, otenía una película cinematográfica, desprendiendo idealmente la composición de movimientos diversos Y no sólo idealmente: a veces la desconocida misma proyectaba una sonrisa imperceptible, de sus cabellos una brisa insensible arracaba nuevos resplandores y los ojos serenos se hacían acariciadores, penetrando en la penumbra mental donde atraían nostalgias indefinidas y recuerdos raros.

Recuerdos que habían perdido su forma para fundirse en una sensación oscura e indistinta, despertaban al reflejo de la figura presente. La vida del Teniente Paucara no contaba sino con superficiales remolinos amorosos. Casi adolescente, había saltado de la práctica militar en las quebradas pafeñas de Calacoto o en las frías pampas de Viacha, a la calcinada planicie del Chaco cálido, cubierto de infinitos árboles taciturnos y tristes como un entierro bajo el sol.

Aquellas figuras se iban precisando, aproximadas al ángulo óptico de la fotografía misteriosa. Y era Chela, que tenía melena negra y corta, pegada a las mejillas y una risa imprudente en la obscuridad del cine vespertino. O era Julia, la morena, vestida con un traje de malla imponderable que se precipitaba en la curva vertiginosa de sus caderas. O Lola, que desde su balcón enfarolado de una esquina de Churubamba le hacía un difícil alfabeto de seales usando la cabeza para las afirmaciones, la melena para las negaciones y los dedos para los números, a él que erecto dentro de su uniforme de paño azul pizarra, atléticamente erguido, hacía de centinela en la esquina, como un faro entre un mar de indios.

Y era, finalmente, la más alta y deseada: Toñita, la ingrata novia de sus vacaciones en Punata, de donde era nativo, que le decía:

No me gusta que seas militar, pero es raro... tu uniforme me gusta, y tu también, por separado.

.....

[Continúa el relato con recuerdos de otras mujeres, de experiencias sexuales de Paucara, de su vida en la región del Chaco, de sus éxitos en la guerra, etc.]

En junio las olas de asalto paraguayo se estrellaron frente a su sector. En Cierta ocasión, una granada de stoke, caída a cinco metro de él, casi lo enterró, sin hacerle más daños que la incrustación de partículas de arena en la piel y más tarde, al atravesar a la carrera un inmenso sector batido por el fuero,

fueron muertos los estafetas que le acompañaban y desviada por la hebilla del cinturón una bala que se aplastó sin herirlo.

A su prestigio de valiente, esos hechos añadieron la fama de hombre de buena suerte. Pero él, dentro de sí, atribuyó su fortuna más bien a una virtud mágica del retrato misterioso.

Así lo declaró una noche de 1934 en el fortín Guachalla, cuando reunido en un pahuichi con algunos camaradas, a la luz de un lampiÓN de gasolina en cuyo cristal chocaban los insectos voladores, charlaba y bebía una composición tóxica con nombre cóctel, haciendo circular de mano en mano un jarro de aluminio. Al extraer unas notas de su billetera dejó caer la foto, que la levantó uno de los presentes, incorporándose para apreciarla a la luz de la lámpara.

—¡Bien recia, che!

—A ver, a ver... ¡Macanuda! "A mi amor, recuerdo de su amor". No debe ser para tí. ¿A qué desgraciado le has quitado?

—Es una paraguaya —informó Paucara.

—¿Paraguaya?... Me la regalas. La pongo en mi álbum —dijo uno, haciendo ademán de guardar la foto en un bolsillo.

—No, no. Devolvémela.

—¡No! ¡He dicho que no! No friegues. ¡no!

Y Paucara subrayó la negativa aproximándose al camarada con actitud tan airada que éste sacó la fotografía del bolsillo y la arrojó sobre la mesa diciendo despectivamente:

—Ahí la tienes. Caray, ni que fuera tu chola...

—Déjenlo, hombre. Le puede servir cuando lo lleven prisionero a Asunción. Con la foto ha de estar consiguiendo cama y rancho gratis.

—Yo —dijo enérgicamente Paucara— no soy tan desgraciado. Antes acabo siete "pilas" con mi pistola.

Y luego, bajando el tono:

—No, compañeros. Les juro, aunque se rían, no quiero separarme de esa foto. La quiero mucho. Es mi buena suerte. Es mi mascota.

Una tarde de noviembre, en los días del cerco de El Carmen, los patrulleros paraguayos que recorrían el bosque entre ese lugar y Cañada Cochabamba, sorprendieron a tres bultos amarillentos de combatientes bolivianos que atravesaban cautelosamente un sendero. Les intimaron rendición. Dos de ellos saltaron huyendo al monte, mientras el tercero hizo fuego a los paraguayos con su pistola. Con una descarga lo derribaron.

Se le aproximaron lentamente: estaba tendido de bruces sobre un círculo de sangre que crecía debajo su vientre. Tenía aun la pistola en la mano.

Un soldado le dio un golpe con el cañón del fusil.

—Está muerto.

–Es oficial, mi sargento.

Le quitaron la pistola y las botas y con manos ávidas se disputaron los bolsillos.

Un pila le encontró una billetera y la abrió: papeles, un detente, un paquetito de seda y una fotografía de mujer.

–Huú... Linda la mujer del boli.

–Y pero... quedó viuda.

Y siguieron la marcha por el bosque, llevándose el retrato de la "viuda".

A. Céspedes, *Sangre de mestizos*. (15. ed. La Paz: 1997.p. 199-214. Cf.
tb. M. Baptista Gumucio (ed.). *Bolivia escribe*. La Paz: 1976. 147-160.

AUGUSTO CÉSPEDES

LA PARAGVAJANINO

Tiu fotografio de virino apartenis al mortinta paragvajano. Leŭtenanto *Paucara* akiris ĝin je iu posttagmezo, post surpriza atako, per kiu la *pilaoj* okupis regionon de 400 metroj en la boliviaj tranĉeoj, en la Okcidento de *Nanawa* kaj alvenis ĝis la vojeto, kiu kondukadis al la fortikaĵeto *Aguarrica*, kie estis mitrailigitaj de bolivia refortiga sekcio oportune alveninta al la komando de *Paucara*. Li persone funkciigis la mitrajlon, pafante kontraŭ bluetaj volumaĵoj, kiujn li ekvidis ĉirkaŭ 200 metrojn, inter la branĉoj, sub kiuj restis unu.

Malaperis la *pilaoj*, sed de tre fore, dum la tuta mateno kaj la komenco de la posttagmezo, miaŭojn de pafaĵoj daŭriĝis orelakrigante inter la folioj.

Ĉirkaŭ cent metrojn, oni povis antaŭvideti senmovan valumaĵon, malprecizan kiel makulo de bluema farbo sur la flavema tero, ĉenita de la aspra maŝaro de cindremaj branĉoj kaj folioj kiuj faris plumbkoloran aron. Per artileriana lorno, oni observis ĝin dum la posttagmezo: nigreco de hajraro kaj uniformo de soldato, sed la partikulareco estis en la piedoj kaj la kruroj: vestpieditaj. Ŝuoj, stragaj aĵoj en simpla soldato paragvaja, kaj nepra indico de militista rango.

–Li estas oficiro.

–Jes, leŭtenanto mia, oficiro li estas.

Mortinta oficiro estis altvalora predo por enlistigi en la raporto de la malamikaj perdaĵoj. Mildigite la pafado, li ordonis la alporton de la kadavro. Du soldatoj, rampante sub la arbetoj, kvazaŭ subpremanante kontraŭ la tero, kiam la hazardo alportis paffrapojn al ilia direkto, ili alvenis ĉe la mortinton kaj post ligi lin per rimeno, trenis lin, malfermante sableran varmegan sulkon, ĝis forĵeti lin en larĝan kavaĵon, ĉe la rando de la observejo.

Li estis oficiro; havis la vizaĝon refrotitan de la tero, kaj la malfermitajn okulojn vualitajn de la polvo. La haŭto de la dekstra vango estis disigita de la dornoj dum la trenado. Kvazaŭ nenombreblaj harozaj nevuzoj, kovris ĝin la nigraj muŝoj, altiritaj de ĝia sango. Oni traserĉis lin kaj trovis en la poŝoj de la pantalono leterojn adresitajn al "Sinjoro leŭtenanto 1.^a Silvio Esquiel", kaj, en la butonita poŝo de la bluzo, falditan koverton, el kiu oni prenis libreton, malgrandan pakumon el el silka papero, kun fasko el nigraj haroj, kaj fotografion de virino.

"Por mia amato, memoraĵo de lia amatino" kaj komenca litero "A", estis verkitaj je la dorso.

—Oni portu lin posten kaj lin enterigu —ordonis li.

Du soldatojn alportis lin en pluŝlitkovrilo, kun lia muŝa sekvantaro, je la ekvespero.

Leŭtenanto *Paucara* gardis la leterojn en kesto, sed la fotografion kaj la silka pakaĵeton li metis en sian biletujon.

Nek tiun tagon, nek la sekvantaj, li rigardis ilin denove; sed je la descendo de la milita temperaturo, li revenis al sia posteno, "*burako*" malfermita je la ombro de grandega *palobobo*, je unu kilometro post la tranĉeoj, kiuj per arko de pli ol 20 kilometroj insertiĝis en la internon de la arbaro, celante ĉirkaŭbraki *Nanawa*-n.

Tie li elprenis la fotografion kaj zorge rigardadis ĝin: bela juna virino, kun svarmo dedensaj, nigraj kaj malligitaj hajroj, kiuj similis fali bruege sur ŝiajn ŝuldrojn. La konturo de ŝia pala vizaĝo iomete rodigita donis al ŝi infanan mienon kaj butonumis ĉe la nigra punkto de ŝiaj lipoj. Sed la grandegaj okuloj, ĉirkaŭitaj de ombro, dementis tian infanecon, rekte rigardantaj per varma kaj birla vidbera malheleco.

La figuro ĉarmis lin. La monotoneco de la pozicia milito, en la arbaro al kiu agluiĝis la polvo de malrapida kaj obstina funebraro, lasis pasi la horojn nitigitajn, unun post alia, de la perioda martelado de pafsinkovoj de mitrajloj kaj pafoj de fusiloj. Etendita sur sia kampanja lito, la kapon al la lumon eniranta tra la malfermaĵo de la plafono de la "*burako*" formita de dikaj trunkoj el kebraĉo, enuigitade la legado de la samaj revuoj aŭ de la dormado, rigardadis la fotografion, el kies polura supraĵo elvapiĝis ĝia penso, kvazaŭ akvo de lago. Tiele en malproksimaj epokoj, je grizaj posttagmezoj, rigardadis la falantan pluvon, tra fenestro de la clasĉambro de la Milita Lernejo, proksime al sia pupitro, ĝis kiam la germana instruisto ektondis lian ekstazon per unu:

—Kion *ggiggaggdas*¹ tiu kadeto!

Li forgesis la mortinton, plenan el nevuzoj. Li ne memoris lian nomon, sed la foto proksimiĝis al liaj posttagmezoj kvazaŭ al fenestro.

"A..." Ĉu Alica, Agar, Antona...? Ĉirkaŭ la pala inkognito, vekigis mistera vivo, perdita kaj por li, kaj por la mortinto. El la foto, kiun li havis antaŭ siaj duonfermitaj okuloj, li akiris kinematografan filmon, ideale ellasantan la komponon de diversaj movoj. Eĉ ne nur ideale: kelkfoje la nekonitino mem projekciis nepercepteblan rideton, el siaj hajroj, nesensebla brizo eltiris novajn brilegojn kaj la serenaj okuloj fariĝis kares(em)aj, penetrante en la mensan duonombon, kie altiradis nediniablajn nostalgiojn kaj strangajn memorojn.

Memoroj, kiuj estis perdintaj sian formon por fandiĝi en malhela kaj nedisting(ebl)a senso, revekiĝis antaŭ la reflektaj de la estanta figuro. La vivo de leŭtenanto *Paucara* enkontis nur surfacajn amemajn turnokirlojn. Preskaŭ ekjuniĝanta, li saltpaŝis el la militista praktiko en la La-Paz-aj malebenaĵoj de *Calacoto* aŭ en la malvarmegaj ebenaĵoj de *Viacha*, al la kalcina ebenaĵo de Ĉako, varma, kovrita de infinitnombraj arboj silentemaj kaj malgajaj kvazaŭ funebraro sub la suno.

Tiuj figuroj preciziĝis, proksimiĝante a la optika angulo de la mistera fotografio. Kaj estis *Chela*, kiu kiu havis migran kaj mallongan harfaskon, apudita al la vangoj kaj nezorgean rideton ĉe la mallumeco de la vespera kinejo. Aŭ estis Julia, la bruna vestita per kostumo de neperceptebla maŝo, kiu falegiĝis sur la vertiĝa kurbo de ŝiaj koksoj. Aŭ *Lola*, kiu de sia lanternforma balkono en iu stratangulo de *Churubamba*, far(ad)is por li malfacilan alfabeton de signaloj, uzante la kapon por la jeso, la harfaskon por la neojn kaj la fingrojn por la numeraloj, al li, kiu erekta en sia uniformo de ardezblua drapo, atlete starigita, sentinelis en la stratangulon, kvazaŭ lumturo meze de maro da indianoj.

Kaj estis, finfine, la plej alta kaj dezirata: *Toñita*, la sendanka fianĉino dum lia ripoztempo en *Punata*, kie li naskiĝis. Ŝi diris al li:

—Ne plaĉas al mi, ke vi estu militisto, sed estas stranga... mi ŝatas vian uniformon, kaj ankaŭ vin [sed] disiĝintaj...

[*Daŭriĝas la rakonto per memoroj de aliaj virinoj, seksaj spertoj de Paucara, lia vivado en la Ĉaka regiono, liaj sukcesoj en la milito, k. c.*].

En junio, la ondoj de la paragvaja sturmo alvenis antaŭ sektoro. Je kelka okazo, grenado de stoko, falinta kvin metroj de li, enterigis lin, sen alia domaĝo ke kelkaj inkustraĵoj el sableroj en lia haŭto; poste, kure transirante landvojon, en grandega sektoro batita de la pafado. estis mortigitaj la stafetoj, kiuj akompanis lin kaj estis deturnita klugo de la buko de lia zono, lugo kiu subpremiĝis nevudinte lin.

Al lia prestiĝo de kuraĝulo, ĉi tiuj faktoj aldonis famon de bonŝanculo. Sed li, en sia interno, pli bone atribuis sian fortunon al ia magia virto de la mistera portreto.

Tiel li deklaris kelkan nokton de oktobro 1934 en la fortikaĵo *Guachalla*, kiam li kunveniĝis en *pahuichi* kun kelkaj kamaradoj, sub la lumo de benzina lampo, kontraŭ kies vitro koliziis la flugantaj insektoj, kaj li babiladis kaj drinkadis toksan drinkaĵon nomigita koktelo, ĉirkaŭiranda de mano en manon en alumina kruĉo. En momento kiam li elteris notojn de sia biletujo, faligis la foton, kiu levis uno el la ĉeestantoj, kiu stariĝis por pli bone ŝati ĝin, kontraŭ la lampa lumo.

—Tre bela, ĉe!

—Alvidi, alvidi... Miriga! "Por mia amato, memoro de lia amatino". Sen dubo, ne estas por vi. Al kiu malfeliĉulo vi forprenis ĝin?

—Estas paragvajano —informis Paucara.

—Ĉu paragvajano---? Donacu al mi. Mi metos ĝin en mian albumon —diris unu, gestante gardi la foton en poŝon.

—Ne, ne. Redonu ĝin.

—Donacu al mi, homo. Mi jam gardis ĝin.

—Ne! Mi diris ne! Ne ĝenu. Ne!

Kaj Paucara substrekis la neon alproksimiĝante al kamarado kun tiel kolerega mieno, ke li malmetis la foton de la poŝo kaj forĵetis ĝin sur la tablon, dirante mallaŭde:

—Jen ĝi. Ve! Kvazaŭ ŝi estus via *ĉolino*.

—Lasu lin, homo! Ĝi povas esti utila por li kiam li estos kaptita kaj alportita al *Asunción*. Per la foto li atingos senkoste linton kaj manĝon...

—Mi —energie diris Paucara— ne estas tiel malŝanculo. Antaŭ tio, mi finigis sep *pilaojn* per mia pistolo.

Kaj poste, per mallaŭta tono:

—Ne, kamaradoj. Mi ĵuras al vi, kvankam vi ridis, mi ne volas disiĝi el tiu foto. Mi multe amas ĝin. Ĝi estas mia bonŝanco. Estas mia amuleto.

Lun posttagmezon de novembro, je la tagojn de la ĉirkaŭigo de *El Carmen*, la paragvajan patrolistoj, kiuj iris en la arbaro inter tiu loko kaj *Cañada Cochabamba*, eltrovis tri flavemajn volumenojn de bolivaj batalantoj, kiuj singardeme transiris la vojeton. Ili ordonis kapitulacion. Du el ili eksaltis kaj foriris en la arbareton, dum la tria pafadis al la paragvajanoj per sia pistolo. Per unu deŝargo oni lin renversis.

Lante ili alproksimiĝis; li restis etendita surventre en sanga cirklo, kiu grandiĝis sub lia ventro. Li ankoraŭ havis la pistolon en la mano.

Soldato frapis lin per la tubo de la fusilo.

—Li estas morta.

—Li estas oficiro, mia serĝento.

Ili forprenis la pistolon kaj la botojn kaj per avidemas manoj disputis la poŝojn.

Unu el *pilaoj* trovis la biletojn kaj malfermis ĝin: paperoj, skapularo, pakaĵeto el silko kaj fotografio de virino.

—Ha... Bela la edzino de la boli²...

—Jes, nu..., ŝi restis vidvino.

Kaj ili daŭris la marŝon tra la arbaro, alportante la portreton de la "vidvino".

Tradukis J. R. Arze.

-
1. *Ggiggaggdi*: rigardi. imitante la vulgaran germanan prononc-maniero. En la hispana texto aperas *migag* anstataŭ *mirar*.
  2. *Boli*: apokopo de *boliviano*.

JOSÉ ANTONIO ARZE

MELSURBO

(Novela futurográfica, en textos español y esperanto)

Este esquema de novela, escrito hacia 1951, se halla entre los materiales inéditos de J. A. Arze, uno de los pioneros del esperantismo en Bolivia. Él se propuso escribir su obra en texto bilingüe (español-esperanto). Creemos que es un testimonio muy valioso de la labor de los pioneros bolivianos, y por tal razón lo incorporamos en esta antología.— J. R. A.

Prólogo.

Parte I. **Infanurbeto** (La Ciudadela¹ de los Niños).

Parte II. **Junulurbeto** (La Ciudadela de los Jóvenes: 15 a 25 años).

Parte III. **Verkisturbeto**² (La Ciudadela de los Trabajadores adultos: 25 a 55 años).

Parte IV. **Maljunulurbeto** (La Ciudadela de los Viejos: 55 años, hasta la muerte).

Reseña de la novela

Es una novela de tipo autobiográfico. TUPAJ KONDOR es el personaje principal de ella. Nació el 1° de enero del año 3.000 en una ciudad del altiplano andino, y a sus dos años fue trasladado a MELSURBO (palabra formada por las iniciales de los nombres Marx, Engels, Lenin y Stalin)³, una ciudad fundada en algún punto de la actual URSS y donde un Ministro de Educación de PANLANDIA⁴ (nombre dado a la Patria Única de la Humanidad, ya organizada bajo el régimen comunista), acometió el experimento de concentrar niños y jóvenes de todas las razas y zonas geográficas, a fin de acelerar la formación de un tipo de Cultura Cosmopolita.

La novela, de principio a fin, es un DIARIO de Kondor, y a través de él se describe el funcionamiento de la Sociedad Comunista en medio de la cual le toca vivir su existencia de 100 años.

En la Parte Iª, Kondor empieza expresando que redacta su DIARIO a partir del 1º de enero de 3.015, es decir cuando ha cumplido sus 15 años, y ha de ser promovido de Infanurbeto (la ciudadela de los niños) , a Junulurbeto (la ciudadela de los jóvenes). Una de las obligaciones de todo habitante de Melsurbo es redactar su autobiografía por lo menos 4 veces: al cumplir los 15, los 25, los 55 y en alguna fecha posterior a los 55.

Kondor describe su propia vida y la de los demás melsurbinos, en su desarrollo a través de las **12 Actividades** que toda persona despliega en el curso de cada día, y a las que corresponden barrios especiales establecidos en las 4 grandes Ciudadelas de que consta Melsurbo. Tales Actividades y Barrios son los siguientes:

1. Sueño y reposo.— **Slipikvartalo**⁵. (Barrio donde están las Casas-Cunas y los Dormitorios individuales). 8 horas diarias.
2. Comida, bebida.— **Manġikvartalo**. (Restoranes públicos). 2 horas diarias.
3. Aseo, indumentaria, deportes.— **Higienikvartalo**. (Centros para la toilette personal y el vestido. Stadiums). 1 hora diaria.
4. Amor.— **Amikvartalo**. (Inexistente en el Barrio Infantil. Reservado para las demás edades). 1 hora diaria.
5. Trabajo material (reducido al manejo de máquinas).— **Verkistokvartalo**⁶. (Barrio de las fábricas, esparcidas en las Ciudades-Parques, que son el nuevo tipo de urbanismo en toda Panlandia). 4 horas diarias.
6. Política.— **Politikkvartalo**. (Barrio de las Oficinas Legislativo-Administrativas. No hay actividades militares, porque la Guerra ha sido abolida). 1 hora diaria.
7. Ciencia. (Estudio, lectura).— **Studikvartalo**.— (Kindergarten, Escuelas, Universidad, Bibliotecas. Museos científicos, laboratorios, etc.). 2 horas diarias.
8. Arte. (Goce de obras estéticas y producción de ellas).— **Artkvartalo**. (Talleres de arte, Museos artísticos, Conservatorios, Teatros, etc.). 1 hora diaria.
9. Comunicación lingüística. (Cartas, Prensa, Radiodifusión).— **Lingvokvartalo**. (Correo, Telégrafo, Prensa, Radio, Cine informativo). 1 hora diaria.
10. Diversión, reuniones sociales, juegos recreativos.— **Amuzikvartalo**. (Club Social, Teatro y Cine recreativos, etc.). 1 hora diaria.
11. Viajes, excursiones.— **Travelkvartalo**⁷. (Lugares y estaciones para los viajes por tierra, agua y aire). 1 hora diaria.
12. Introspección diaria. (Tiempo destinado a redactar el Diario Personal).— **Departamento personal**, asignado a cada melsurbino, desde sus 7 años. 1 hora diaria.

En las Partes II, III y IV, Kondor continúa su Autobiografía, narrando sus experiencias de joven, adulto y anciano. Cuando al llegar a sus 100 años, se siente ya poco apto para seguir viviendo feliz y en forma útil para la Comunidad, se suicida eutanásicamente. Su Autobiografía pasa a ser conservada en la Biblioteca de Autobiografías existente en Melsurbo; sus cenizas son esparcidas en el mar.

Kondor narra, a lo largo de su Diario, sus experiencias de estudiante en la Escuela y la Universidad, sus amores con Rosa Silver, una norteamericana de su misma edad que es el amor principal de su existencia desde sus 15 años y de quien ha tenido dos hijos que se educan bajo el mismo sistema por él vivido. En la Universidad, elige la carrera de ingeniero de transportes y se distingue por haber perfeccionado los aviones de uso personal. Políticamente, llega a ocupar un puesto directivo importante en el Comité Central Administrativo de Panlandia.

Al narrar el modo cómo se le ha enseñado Historia, hace reflexiones sobre las formas de vida de la Edad capitalista de la Humanidad, y, en cada gran etapa de su vida, traza los ideales que lo mueven para ser personalmente cada vez más feliz, en armonía con la felicidad de la Sociedad entera.

Kondor, en lo biológico, es un hombre fuerte, sano, de bella apariencia, como lo son la universalidad de los panlandeses, gracias a los adelantos de la Higiene y de la Medicina en su época. Psicológicamente, es un ser con notables inquietudes científicas, estéticas y morales, pero sin los complejos inherentes a la psicología de los hombres de las Edades Precomunistas. En lo social, Kondor, al igual que todos los panlandeses, no ha conocido ninguna forma de miseria económica, ni de opresión política y ha podido educarse desde su infancia hasta la Universidad con el maximum de facilidades para el desarrollo de sus aptitudes. No ha visto ninguna guerra en el curso de su vida, aunque ha sabido, a través de sus estudios históricos y de los Museos, que hubo épocas en que los hombres recurrían a la violencia material, absolutamente ignorada ya en Panlandia.

Kondor habla el Esperanto perfeccionado que es la lengua universal de la Panlandia del año 3.000, pero ha cultivado también otros idiomas aun supervivientes, y especialmente el español y el quechua que eran las lenguas de sus lejanos antepasados. Su estilo es rico en vocabulario, pero al mismo tiempo preciso sin dejar de ser artístico.

Kondor, usando el derecho asignado a todos los panlandeses, ha recorrido por dos veces por las principales Zonas Geográficas y ciudades de Panlandia, en misiones de estudio y técnicas. De Melsurbo fue trasladado para trabajar en su tierra nativa, cuando concluyó sus estudios universitarios, a fin de dejar su sitio para otro estudiante en esa ciudad. En los tiempos de Kondor, la población total de Panlandia se mantenía en una cifra de 3 mil millones de habitantes, gracias a las técnicas de Control Contraconcepcional. Toda esa población estaba agrupada en Ciudades-Parques de cerca de 20.000 habitantes cada uno. A las Patrias de la Era Capitalista, había reemplazado un sistema de Zonas Administrativas que realizaban sus fines económicos, políticos y culturales con bastante libertad, sin perjuicio de la existencia de un Sistema de Planificación que abarcaba a la humanidad entera. Habían desaparecido las contradicciones entre Ciudad superpoblada y Campo despoblado, entre razas, entre sexos, entre explotadores y explotados. El Gobierno era simplemente un Comité Administrativo, y no ya el Estado clasista de las épocas precomunistas.

La división de Ciudadela por edades, existente en Melsurbo, era un sistema de convivencia que se había generalizado por toda Panlandia, sin ser un sistema enteramente rígido que impidiese cierta convivencia de generaciones. Pero los Panlandenses estudiaron atentamente el medio de hacer a cada generación lo más útil posible al interés colectivo de la Humanidad, garantizando al mismo tiempo el maximum de felicidad para cada gran edad de la vida de los individuos, y por eso los categorizaron en sus 4 grandes Ciudadelas. En la [edad] infantil, el Centro primordial de interés eran los **Juegos Recreativos**; en la Juventud, el **Amor**; en la Edad Madura, el **Trabajo Productivo**, y en la Ancianidad el justo reposo y una consagración más especializada a la **alta política**.

J. A. Arze, *Escritos literarios: (comentarios y semblanzas)*. La Paz: 1981. p. 317-321.

-
1. *Ciudadela*, tomada aquí en el sentido de "pequeña ciudad", en realidad significa en castellano "recinto militar".
  2. *Verkisto* significa "escritor", autor de obras literarias, artísticas o científicas. Lo que quiso expresar el autor es *Laboristo*, que significa "trabajador".
  3. *Melsurbo*: MELS + urbo (ciudad), es decir: la ciudad de Marx, Engels Lenin y Stalin.
  4. *Panlandia*. En Esperanto tendría que ser *Tutlando*, por la palabra *tut'* usada como prefijo con el mismo valor que en castellano **pan'**. Pero hemos preferido mantener la forma original asignada por el autor, ligeramente esperantizada.
  5. *Slipo* (ficha) en vez de *dormo*. Posiblemente Arze tomó la raíz inglesa "sleep" en lugar de "dormi". Utiliza también el afijo "i" en vez del usual "o" en las palabras compuestas.
  6. Cf. supra, nota 2.
  7. *Traveli* es un anglicismo por *vojaĝi*. Por tanto, la palabra tiene que ser *Vojaĝkvartalo*.

JOSÉ ANTONIO ARZE

MELSURBO

(Futurisma romano, en hispana kaj esperanta tekstoj)

Tiu ĉi skemo de romano, verkita ĉ. 1951, troviĝas en la neeldonitaj materialoj de J. A. Arze, unu el la pioniroj de esperantismo en Bolivio. Li celis fari sian verkon en dulingva texto (hispana-esperanta). Ni kredas ke ĝi estas altvalora atesto de la laboro de bolivijaj pioniroj, kaj pro tio ni enkorporis ĝin en tiun ĝi antologion.— J.R.A.

Antaŭparolo.

Parto I^a. **Infanurbeto** (La Ciudadela¹ de los Niños).

Parto II^a. **Junulurbeto** (La Ciudadela de los Jóvenes: 15 a 25 años).

Parto III^a. **Verkisturbeto**² (La Ciudadela de los Trabajadores adultos: 25 a 55 años).

Parto IV^a. **Maljunulurbeto** (La Ciudadela de los Viejos: 55 años, hasta la muerte).

Rezumo de la romano

Ĝi estas romano laŭ membiografia tipo. TUPAJ KONDOR estas la ĉefa persono. Li naskiĝis je la 1^a de januaro, 3.000-jara, en urbo de la anda altebenaĵo; kiam li estis 2-jaraĝa, li estis translokigita al MELSURBO (vorto formita de la inicialoj de la nomoj Marx, Engels, Lenin kaj Stalin)³, urbo fondita en ia loko de la aktuala USSR, kie kelka Ministro de PANLANDO⁴ (nomo donita al la unusola Patrio de la Homaro, jam organizita laŭ la komunisma reĝimo), entreprenis sperton koncentri infanojn kaj gejunulojn de ĉiuj gentoj kaj geografiaj zonoj, por plirapidigi la formadon de ia Kosmopolita Kulturo.

La romano, de komenco ĝis fino, esta TAGKAJERO de Kondor, kaj pere de ĝi, estas priskribita la funkciado de la Komunisma Societo, kie li devas vivi sian 100-jaran ekzistadon.

En la I^a Parto, Kondor komencas esprimante ke li verkas sian TAGKAJERON ekde la 1^a de januaro de 3.015, tio estas kiam li atingis sian 15-jaraĝon kaj estas ŝanĝloĝonta de Infanurbeto (la urbeto de la infanoj), al Junulurbeto (la urbeto de la gejunuloj). Unu el la devoj de ĉiu lo_anto de Melsurbo estas verki sian membiografion almenaŭ kvarfoje: atingante la 15^{an}, la 25^{an}, la 55^{an} jaraĝon, kaj iame post la 55^a.

Kondor priskribas sian propran vivon kaj tiun de la restantaj melsurbanoj, en ĝia disvoligo tra la **12 Agadoj**, kiujn ĉiu persono disfaldas dum ĉiu tago, kaj de la korespondentaj fakaj kvartaloj establitaj en la kvar grandaj urbetoj kiuj formas Melsurbon. Tiaj agadoj kaj kvartaloj estas jenaj:

1. Sonĝo kaj ripozo.— **Slipikvartalo**⁵. (Kvartalo kie estas la Domoj por Infanetoj kaj la individuaj dormejoj). 8 taghoroj.
2. Manĝado, trinkado.— **Manĝikvartalo**. (Publikaj restoracioj). 2 taghoroj.
3. Tualeto, vestado, sportoj.— **Higienikvartalo**. (Centroj por la persona tualeto kaj la vestaĵaro. Stadioj). 1 taghoroj.
4. Amo.— **Amikvartalo**. (Neekzistanta en la Infana Kvartalo. Rezervita por la aliaj aĝoj). 1 taghoroj.
5. Materiala laboro (limigita al funkciigo de maŝinoj).— **Verkistokvartalo**⁶. (Kvartalo de fabrikoj disvastiĝantaj tra la Parko-Urbetoj, kiu estas la nova tipo de urboplanismo en tuta Panlando). 4 taghoroj.
6. Politiko.— **Politikkvartalo**. (Kvartalo de la Leĝo-Administrataj Oficejoj. Ne estas militaj agadoj, ĉar la milito jam estas aboligita). 1 taghoroj.

7. Scienco. (Studo, legado). **Studikvartalo**.– (Infanĝardenoj, Lernejoj, Universitato, Bibliotekoj. Sciencaj Muzeoj, laboratorioj, k. c.). 2 taghoroj.
8. Arto. (Ĝojo per estetikaĵoj kaj ilia produktigo.– **Artkvartalo**. (Artometioj, artaj muzeoj, konservatorioj, teatroj, k. c.). 1 taghor.
9. Lingva komunikado. (Leteroj, Presaro, Radiodissendo).– **Lingvokvartalo**. (Poŝtoŝicejo, Telegrafo, Ĵurnalejoj, Radiostacioj, informo-kinejoj). 1 taghor.
10. Amuzo, socialaj kunvenoj, amuzaj ludoj.– **Amuzikvartalo**. (Sociala Klubo, amuzaj teatroj kaj kinejoj, k. c.). 1 taghor.
11. Vojaĝoj, ekskursoj.– **Travelkvartalo**⁷. (Ejoj kaj statcidomoj por vojaĝoj per tero, akvo kaj aero). 1 taghor.
12. Ĉiutaga instrospekto. (Tempo destinita al la verkado de la Persona Tagkajero).– **Persona apartamento**, destinita al ĉiu melsurbano, ekde sia 7^a jaraĝo. 1 taghor.

En la Partoj II, III kaj IV, Kondor daŭrigas sian membiografion, rakontante siajn spertojn de junulo, plenaĝulo kaj maljunulo. Atinginte sian 100^{-an} jaraĝon, li fartas jam malmulte kapabla por daŭrigi vivadon feliĉan kaj utila por la Komunaro, kaj eŭtanazie memmortigas. Lia Membiografio pasas por konservado al la Biblioteko de Membiografioj de Melsurbo; kaj liaj cindroj estas disĵetitaj sur la maron.

Kondor rakontas, tra sia Tagkajero, siajn spertojn de studanto en la Lernejo kaj la Universitato, sia amaro al Rosa Silver, nordamerikanino de lia mema aĝo, kiu estas lia ĉefa amatino dum lia ekzisto ekde lia 15^{-a} jaraĝo, kaj en kiu li havis du idojn, kiuj edukigas per la sama sistemo laŭ kiu li vivadis. Ĉe la Universitato, li elektas karieron de transporta inĝenierio kaj elstariĝas pro la perfektigo de aviadiloj por persona uzo. Politike, li atingas ĉefan estran postenon ĉe la Centra Administra Komitato de Panlando.

Tra lia rakonto de la instruado pri Historio, kiun li ricevis, li faras pripensojn rilatajn al la vivmanieroj de la Kapitalisma Epoko de la Homaro, kaj, en ĉiu fazo de sia vivo, difinas la idealojn, kiuj lin movas por esti persone pli feliĉa en harmonio kun la feliĉo de la tuta Societo.

Laŭ biologia vidpunkto, Kondor estas forta, sana kaj belaspekta homo, kiel estas la tuteco el la gepanlandanoj, dank' al progresoj de la Higienio kaj la Kuracscienco de lia epoko. Psikologie, estas persono kun elstaraj prisciencaj, estetikaj kaj moralaj aspiroj, sed sen la kompleksoj propraj de la psikologio de la homoj de la antaŭkomunismaj epokoj. Socialfake, Kondor, simile al ĉiuj gepanlandanoj, konkis nenian formon de ekonomia malriĉeco, nek de politika subpreno, kaj li povis edukiĝi ek de sia infaneco ĝis la Universitato, per la plejmulto da faciligoj por la disvolviĝo de siaj taŭgecoj. Li vidis nenian militon dum sia tuta vivado, kvankam li sciis, per siaj historiaj studoj kaj la Muzeoj, ke estis epokoj en kiuj la homoj apelaciis al la materiala perforto, jam tute nesciigita en Panlando.

Kondor parolas la perfektigitan Esperanton, kiu estas la universala lingvo de Panlando je la jaro 3.000, sed kultuadris ankaŭ aliajn lingvojn ankoraŭ postvivantaj kaj speciale la hispanan kaj keĉuan, kiuj estis lingvoj de siaj malproksimaj praavoj. Lia stilo esta vorte riĉa, sed samtempe preciza neĉesante esti belfarita.

Kondor, uzante rajton donitan al ĉiuj gepanlandanoj, dufoje vojaĝis tra la ĉefaj Geografiaj Zonoj kaj Urboj de Panlando, plenumante studajn kaj teknikajn misiojn. Kiam li finigis siajn universitatajn studojn, li estis translokigita de Melsurbo al sia nasklando, por lasi kampon por alia studanto en tiu urbo. En la epoko de Kondor, la tuta loĝantaro de Panlando subteniĝis en 3.000 milionoj da loĝantoj, dank' al teknikoj pri kontraŭkoncipiga kontrolo. Ĉiu tuta loĝantaro estis grupigita en Parko-Urboj de 20.000 loĝantoj por ĉiu unu. Al la Patrioj de la Kapitalisma Epoko sekvis sistemo de Administraj Zonoj, kiu plenumadis siajn ekonomiajn, politikajn kaj kulturajn celojn per sufiĉa libereco, sen ataki la Sistemo de Planado, kiu ĉirkaŭpremis la tutan homaron. Estis malaperiĝintaj la kontraŭaĵoj inter superloĝanta urbo kaj senloĝanta kamparo, inter gentoj, inter seksoj, ekspluatantoj kaj ekspluatatoj. La Estraro estis nur Administriga Komitato kaj jam ne la sociklasa Ŝtato de antaŭkomunismaj epokoj.

La divido de urbeto laŭ aĝoj, ekzistanta en Melsurbo, estis kunvivema sistemo ĝeneraliĝinta en tuta Panlando, neestante ekstreme streĉa, kiu malpermesus ian kunvivadon de generacioj. Sed la gepanlandanoj atente studis la manieron fari ĉiun generacion plej eble utila al la kolektiva intereso de la Homaro, asertante samtempe la maksimumon da feliĉo por ĉiu granda aĝo de la vivo de la individuoj, kaj

por tio ili kategoriigis tiujn aĝulojn en la kvar grandaj urbetoj. En la infana [aĝo], la precipa interesa centro estis la **amuzaj ludoj**; en la juneco, la **Amo**; en la plejaĝa, la **Produktiga Laborado**, kaj en la maljuneco, la ĝusta ripozo kaj pli faka memdediĉo al la **alta politiko**.

Tradukita de J. R. Arze.

-
1. *Ciudadela*, en hispana lingvo signifas milita remparo; sed la aŭtoro uzas ĝin laŭ la signifo de "urbeto".
  2. *Verkisto* signifas aŭtoro de literaturaj, belartaj aŭ sciencaj verkoj. Eble la aŭtoro volis diri *Laboristo*.
  3. *Melsurbo*: MELS + urbo; t. e. la urbo de Marx, Engels, Lenin kaj Stalin.
  4. *Panlando* = *Tutlando*. La aŭtoro uzas la prefikson **pan-**, kiu en kelkaj lingvoj signifas "tut-".
  5. *Slipo* anstataŭ *dormo*. Eble Arze prenis la anglan radikon "sleep" kiu signifas "dormi". Li ankaŭ uzas la afikson "i" **anstataŭ la kutiman "o"** en la kunmetitaj vortoj.
  6. Vidu supre, noton 2.
  7. *Traveli* estas anglismo anstataŭ *vojaĝi*. Do, la vorto devas esti *Vojaĝkvartalo*.

NÉSTOR TABOADA TERÁN

EL CAÑÓN DE PUNTA GRANDE

*Altiplano sin fronteras
desplegado y violento como el fuego*

OSCAR CERRUTO

—Cuando los patrones reaccionen y quieran recuperar sus tierras ¿con qué armas se van a defender ustedes? —les preguntó el sastre dejando de costurar y los indios respondieron al unísono:

—Con los fusiles que nos ha dado el gobierno.

Desde la *Sastrería Chic de Melitón Mercado*, así rezaba el cartel con letras doradas, se veía la plaza principal de Punta Grande (Achacachi en aymara)¹ con sus árboles raquíuticos y su portentoso monumento en memoria de Andrés Santa Cruz Calahumana, hijo pródigo de la provincia, mestizo de india e hispano, propulsor de la unidad Perú y Bolivia y distinguido como el Gran Mariscal de Zepita. En medio de las rústicas casitas de techo de paja que albergaba a veintidós mil habitantes sobresalían los edificios de la Alcaldía (al fondo la torre de la Iglesia Matriz), la Subprefectura y, como no podía ser de otra manera, La gallarda Casa Cural. Sus calles estrechas conservaban el trazo típico español. Los vecinos del pueblo y la indiada, andícolas altiplánicos y ribereños lacustres, paseaban libremente por la plaza y reuníanse los domingos en la feria franca. Los terratenientes feudales desde 1953 habían abandonado Achacachi y radicaban el La Paz.

—¿Con los fusiles?

—Sí, los fusiles —reiteraron los indios.

—Pero si los fusiles son poca cosa —expresó volviendo su atención a la costura—, sí, poca cosa.

Los indios quedaron perplejos. El maestro Melitón abrumado de compromisos trabajaba día y noche. El pantalón para el dirigente agrario Sócrates Wanka lo tenía dormido seis meses. Y justamente tres días, desde el lunes, su oficial (que terminaba su aprendizaje y no era maestro todavía) había desaparecido raptándose a una birlochita bien parecida, quinceañera, y el intendente policial, por mediación de la afligida madre, tenía un mandamiento de apremio firmado nada menos que por el *Santo de la Cachiporra*² para trasladarlo al Control Político de La Paz por abuso de confianza, rapto, violación y concomitancias

con la rosca oligárquica. No quería contratar otro oficial porque decía que los cesantes que deambulaban en el pueblo no eran de obra fina. Hasta mañana concluiría el pantalón del cabecilla campesino y después comenzaría el traje de el Chullpa Talavera, primera autoridad municipal. En el día que le entregó el corte inglés adquirido en el Mercado Naylor de La Paz para que le confeccione el traje estilo mexicano tembló. El Chullpa era insolvente con las deudas que contraía, pues eternas eran las quejas del Marcelino en el billar, de la Rosenda en la fricasería, del León Vargas en la cantina y hasta de la Honoria en el hotel-alojamiento. Y el defecto muy propio y negativo de él era finiquitar sus problemas a bofetada limpia; con imperio en la Alcaldía movimientista el que lo componía todo era el tesorero Huallata Berríos.

—El fusil no tiene la efectividad ni la agresividad e inhumanidad de otras armas. En primer lugar les diré por qué. Después de cada tiro hay que maniobrar la manivela para botar la vaina y mientras tanto la rosca no está durmiendo, compañeros. En segundo lugar, para tirar bien hay que apuntar mejor, eso es de lógica elemental. No se ha hecho puntería y la bala se ha perdido sin remedio. En tercer lugar, el peligro que significa apuntarle al enemigo de frente. ¿eh?

El maestro Melitón se privó, no obstante sus deseos, de decirles [que] porque no se apuntó con precisión el arma contra el enemigo en las candentes arenas del Chaco, Bolivia perdió la guerra con el Paraguay. En el billar del Marcelino, donde se discriminaba a los indios, lo decía francamente entre las risotadas de los cholos que le acompañaban. En las trincheras los aborígenes no descubrían sus cabezas y disparaban al cielo y mataban estrellas o agujereaban nubes.

—Hay otras armas mejores.

—¿Y cuáles son, pues?

— Ah, por ejemplo, el cañón.

—¿El cañón?

—Sí, el cañón, compañeros campesinos.

Nunca a los oídos de los indios había llegado esta novedad y escuchar tan grande revelación de labios del sastre fue muy grata. Música celestial. El maestro Melitón sonrió con su sonrisa de colmillo. Extrajo un carretel del hilo blanco mercerizado de las gavetas de la máquina y lo ensartó en la agujita. Los había conducido al terreno que pretendía. Los indios sin perder detalle de lo que hacía y decía en este momento lo conceptuaban hombre de verdaderas luces, equivocado en su vocación artesana.

—El cañón es un arma bien grande, un poquito menos de esta mi Singer, bien pesado, de puro fierro y con dos ruedas. Y les cuento: la boca es del tamaño de aquel cuadro de Santa Lucia y la bala como la cabeza de Wilasaco...³ —se rieron de la referencia porque lo conocían al cacique de la campera roja—. Para el tiro de cañón no hay mano en el mundo —y observando la expectativa que había alimentado trató de producir mayor efecto—. ¡De un cañonazo no hay rosca que aguante en el mundo!

—De un cañonazo —los indios se movieron inquietos y le solicitaron sin abusar de su bondad que tuviera la deferencia de seguir hablando.

—En el mundo moderno los rusos tienen cañones de cincuenta megatonnes, miles de caballos con fuerza bruta.

Pueden mandar desde La Paz un cañonazo y el proyectil después de dar sesenta y dos vueltas alrededor de la tierra en dos días, cae rectito en Villazón y lo hace polvo a Tarija.⁴ Conste que no los estoy *mamando*. Y los yanquis no se quedan atrás, tienen una bomba atómica que es más o menos como el cañón. Con la atómica han hecho talco, penosos escombros, tres o dos ciudades, no recuerdo bien, de los chinos en el Japón. Eso es, pues, en los países modernos, pero en el nuestro, sin desarrollar todavía, las armas efectivas son los cañones de dos ruedas para hacerlos andar por los caminos de el Inca, es decir intransitables. Pulveriza aldeas habitadas por gente importante con una sola bala.

–¿Y el gobierno tiene cañones?

–Que no va ha tener, pues.

–¿No nos podría regalar unito?

–No creo, porque es un arma destinada a ofender y defender, bien peligrosa, como les digo y de gran costo.

–¿Y cuánto costará no?

–Diez millones de pesos.⁵

–¿Cuánto?

–*Tunka pata waranka*.⁶

Tunka pata waranka... No, no era mucho. Los indios se despidieron y al cabo sastre provincial, tanto o mejor charlista que Humberto Palza,⁷ o cualquiera, como ya no tenía con quien conversar (hasta su mujer, la seráfica Gerania, se encontraba fuera), comenzó a silbar un *huayñu* lleno de nostalgia por su destino obrero hilvanando el pantalón de Sócrates Wanka.

Los muchachos del pueblo, badulaques, gualaichos malentretidos, a decir de la vecindad, acostumbran todas las tardes reunirse en la sastrería para deleitarse con los chismes aldeanos, principalmente los referentes al sexo. El maestro Melitón siempre se hallaba risueño, de buen humor, optimista, dispuesto a invitarles sillas cómodas mientras el seguía accionando su pedal sobre los retales hilvanados de blanco. Era listo y lucía un aire bribón.

No es mal sastre el que conoce el paño. Cuando se suscitaban discusiones acaloradas jamás perdía los estribos y menos recurría a la retirada. ¡Jalisco-nunca-pierde-y-si-pierde-lo-arrebata.⁸ Conocía de deportes y química, de seguridad social y matemáticas, de política y ciencias puras como bobinas soltándose el hilo. Era sin duda el artesano más simpático de Achacachi, de cara blanca, buena presencia y pocas huellas de los 47 abriles que llevaba. En los días de fiesta, cuando amanecían embanderadas las casas del vecindario, en particular durante la fiesta de Santa Lucia, vestía con elegante traje oscuro con solapas de terciopelo y sombrero embarquillado que era la envidia de la aristocracia achacachense. Acompañado de varios indios, Sócrates Wanka cruzó la plaza principal y no tardó en llegar al taller. Saludó con solemnidad a los presentes, tenía el aspecto de un zorro al acecho. El maestro Melitón no se extrañó de verlo tan protocolar –¡Este huevo pide sal!– en compañía de los secretarios ejecutivos de la Central Agraria y simuló indiferencia.

–¿Cómo andan esas actividades sindicales, compañero Sócrates? A ver, badulaques, cedan sus asientos a los compañeros.

–No, gracias. Queremos simplemente que nos expliques lo del cañón –le emplazó imperativo.

–Bien, muy bien, no hay inconveniente, pero, primero te probaré el pantalón porque no quiero perder el tiempo que es oro, tú sabes que yo vivo de mi trabajo y además el *Chullpa* Talavera me está exigiendo su traje beis, si ha venido doscientas veces es poco, dice que le urge, va a viajar a La Paz con terno nuevo a hacer tramites de dinero para la Alcaldía.

–Debe ser para el alumbrado de la luz.

–No, quiere instalar orinarios en la plaza.

–Fucha, que cojudo, va cagar la plaza.

Detrás del biombo el indio cambió de pantalón y salió mirándose por un lado y otro. Lo advertía un poco ancho y no menos largo. Los indios y los gualaichos del pueblo se reían irrespetuosos.

—Esta es la moda ahora, compañero Sócrates, ancho el pantalón y largo y angosto por los flancos el saco —dio su palabra autorizada el sastre con lo que acabaron las pullas—, pero no te agaches pues tanto. Ponte firme, así...

—Y ahora hablamos del cañón.

El maestro Melitón antes de recitar como loro todo lo que expresara el día anterior, despidió a los muchachos del pueblo.

—¡Y, hermanos campesinos, de un cañonazo la rosca desaparecería definitivamente del mapa!—.

Uno de los indios, el más viejo, no pudo resistir y le preguntó si el conocía algún almacén en La Paz donde podrían adquirir arma tan valiosa. Y saltó la liebre:

—Si ustedes tienen realmente interés en comprar, yo no tendría inconveniente en venderles.

—¿Tú? ¿Y en cuánto sería?

—Creo que si mal no recuerdo ya les dije el precio. *Tunka pata waranka*, y eso por tratarse de ustedes que son mis amigos y cuyas intimidades amistosas he defendido como toda persona honesta y consiente de sus derechos aquí, allá y en todas partes.

—¿Y podrías rebajarnos un poquito?

—Bueno, con la plata en la mano podemos discutir.

El domingo el maestro Melitón no abrió el taller y, lo que es peor, la Gerania no asistió a la misa, las campanas de la Iglesia Matriz para ella llamaron en vano. ¡Y ahora siempre vendría de visita el padrecito Kennedy, candidato a Cardenal!

Aprovecharon la mañana y la tarde para extraer del rincón del corral (cerca del nido de las gallinas ponedoras que hicieron menudo escándalo al ver invadidos sus predios) un cañón semienterrado en medio de calaminas viejas, hierros oxidados y basuras amontonadas. De rato en rato la Gerania lanzaba grititos de horror al ver arañas negras y peludas que escapan presurosamente.

—¿Pensar que yo me venía a orinar a esos fierros?

—De borracho sería, pues.

—No, de sano.

El cañón era una reliquia de la guerra civil de federales y unionistas. Los unionistas en alianza con los potentados no habían hecho nada frente al coraje de las masas indígenas que invadieron las ciudades a favor de los federales. Don Manuel Mercado derrotado en Segundo Crucero⁹ por culpa del temible Willka¹⁰, dejó a su hijo Melitón, como recuerdo de aquel tiempo perdido, el cañón que ahora trataba de negociar y dos sables de empuñadura nacarada de un metro y medio aproximadamente.

—Pero no sé de cómo se me ha venido a la cabeza vender a esos *jamakes* bolonios, y mira, Gerania, si no nos ha de caer mal el negocito, pues con ese capital nada despreciable de los *tunka pata waranka* nos iríamos a La Paz...

—¿Y la feria de las Virgencita de Santa Lucía?

—Lo dejamos pues por el momento y en La Paz nos dedicamos al contrabando, como ha hecho el hijo del viejo Pizarroso. Ahora está hecho un futre y tiene dos casas sobre la calle en la mejor avenida y es dirigente del sindicato de contrabandistas. La otra vez lo ha condecorado el Alcalde con una medalla de purito oro y un discurso que los hacía llorar a todos los presentes en la ceremonia hablando del sufrimiento oscuro y prisionero de la vida y se habían amanecido hasta el día siguiente con Doble Ve, singani, wisky y orquesta del Barrionuevo¹¹. Su foto ha salido en los diarios. Yo podría ir al Desaguadero en una camioneta oficial y traigo del Perú linda mercadería para el Mercado Naylon. Y nos damos de una vez una gran vida progresista, no como ahora que estamos jodidos en la sastrería. A nuestros hijos, como el Manuelito que ya está grande y un poco puebleño, de corto entendimiento, lo ponemos al colegio del San Calixto que tiene un bonito uniforme, si vieras...

Les costó mucho esfuerzo extraer el cañón, se ayudaron con maderos, caños y cordeles. En el centro del patio vieron que estaba enmohecido y lo lavaron con gasolina y aceite. Y sudor más que todo. El óxido se empeñó por mucho tiempo en no abandonar el hierro. El lunes cuando los dirigentes agrarios asomaron ceremoniosos, el cañón los estaba esperando limpio, erguido, riendo con su tremenda boca. Asentados en las tinieblas cotidianas los indios por fin vieron la luz. El maestro, pensaron en aymara, no nos ha mentido como siempre suelen mentir los cholos. ¡Qué boca que tiene este cañón! El dinero traían en una bolsa de tocuyo blanco marcado con letras rojas "*Cartavio*" y para cerrar el precio y contar el papel moneda fue preciso proveerse de varias botellas de cerveza y poner candado a la puerta. Al atardecer ya todo estaba consumado. Pagaron ocho millones de pesos y veinticuatro cervezas. Como quemaba la tarde todas las frías fueron vaciadas sin novedad.

El maestro Melitón no quiso firmar ningún documento. Hasta la llegada de la noche charlaron excitados del proceso revolucionario, el repertorio del alegre sastre era inagotable. Los indios achispados no se quedaron atrás y le informaron que el dinero había sido colectado por el *sistema de ramas*¹² que acostumbraban hacer cuando alguna necesidad los impelía y, para evitar líos con los descontentos que nunca faltan, los refrendaban en asamblea de delegados. Las ramas daban a veces cierto margen de diferencia en favor, lo que era, obviamente, una compensación merecida a los desvelos agrarios. En la noche oscura, ebrios y sin testigos, porque así los dispusieron el maestro Melitón y la seráfica Gerania, trasladaron su adquisición lentamente, a rastras (ya que no podían levantarlo como a guagua, cual eran sus caros deseos), hacia la secretaría permanente de la Central Agraria donde guardias especiales la custodiarían. Las ruedas dejaron huellas profundas, acanaladas, en las calles del pueblo.

Después de *challarlo*¹³, sin cohetillos ni sacrificios inútiles de seres humanos, multitud de campesinos desfilaron varios días en procesión. Sigilosos los jóvenes y los viejos taciturnos. De súbito cancelaron la exhibición pública susceptibles [de] que los que terratenientes cazurros adviertan el cañón y traten de imitarlos adquiriendo otro, igual o mejor. ¡Y adiós las ideas de libertad e igualdad que alentaban! El maestro Melitón entregó el traje al Alcalde Municipal y la cuenta detallada de la hechura de acuerdo a convenio fue cancelada por Huallata Berríos.

—No hay duda, querida, este último tiempo la suerte nos acompaña, es de no creer, hasta el Chullpa Talavera me ha pagado.

Para festejar su buena estrella se bebió un par de cervezas. Apareció su oficial con la deteriorada y deshonorada birlochita de sus sueños, sedientos y hambrientos hasta la exageración. Después de decirles varias bromas sospechosas y equivocadas ¡Esta golosa ya está encinta! Se conolió de la suerte de todos los seres pobres del mundo, les regaló cinco mil pesos y les invitó cervezas. Él también así había comenzado su vida matrimonial, por arrechera¹⁴ epidémica, robándose a la mejor chola de Punta Grande, ahora su representable mamacuna, la Gerania. Fue bonita en sus épocas no como ahora costal de papas. Y día por día el maestro Melitón no podía saciarse: sediento de cervezas se levantaba y sediento de cervezas se acostaba. Bebía por los muertos y los vivos de Punta Grande. Hasta que un día los campesinos le ayudaron a recuperar el entendimiento.

—¿Y las balas del cañón?

–No ha sido el convenio de facilitarles balas y todo.

–Nosotros necesitamos las balas también.

–Las balas las tiene el gobierno.

–¿Las balas del cañón las tiene el gobierno?

–Sí, pídanle, pues, al gobierno.

Los indios organizaron una comisión que viajó a La Paz. En treinta días entrevistó a casi todas las autoridades nacionales, que se reían de buena gana cuando Sócrates Wanka hacía la solicitud entrañable. El Ministro Camba¹⁵ de Asuntos Campesinos les dijo en tono severo que el gobierno de la revolución ya les había entregado tierras destruyendo los latifundios, y también fusiles. Cañones y proyectiles para cañones eran puras majaderías y pensaban así porque no trabajaban. ¡Lo que ustedes están haciendo en este momento es pura pajarería, masturbarse políticamente!

Retornaron desalentados. Antes de informar a las bases sobre sus frustrados trámites creyeron de buen tino entrevistarse primero con el sastre. El maestro Melitón les invitó un vaso de cerveza y con serenidad que no deja dudas les dijo que no era de extrañar la actitud de las autoridades por tratarse de arma tan poderosa, ahora felizmente el poder de ellos, el gobierno por su seguridad institucional los proyectiles mantiene a buen recaudo.

–Sí, hermanos campesinos, en esas casas monumentales que se llaman arsenales, con cuartos llenitos de balas... de cañón.

–¿Arsenales?

–Sí, arsenales.

–¿Y dónde se encuentran los arsenales?

–En todas partes hay arsenales. Por ejemplo en La Paz en la Plaza Antofagasta, al lado de la Aduana Nacional y frente a la fricasería del Ulupica¹⁶, oriundo de Pacajes.

–¿No es arsenal también lo que hay aquí en Achacachi?

–Sí, es arsenal también.

–Anjá.

–Por si acaso les comunico que están bien resguardados por los soldaditos del Ejército de la Revolución Nacional, no crean que están así no más abandonados.

Los indios concluyeron con el vaso de cerveza y se marcharon sin mayores comentarios. El maestro Melitón enarcó las cejas y se rascó la coronilla, desconfiado y temeroso de sus propias bufonerías. Ah, jamakes...

Convocados por la Central Agraria los campesinos de la provincia se reunieron en asamblea. Delegados de Masaya, Avichaca, Suntia, Coromata Alta, Coromata Media, Coromata Baja, Pajchani, Ancoraimas, Ajlla, Huarina, Apuraya, Sekena, Tunuri, Santiago de Huata, Murumamani, Kaani Walata, Chojña, Kala, Taipipararani, Ajaría, Huatajata, Kokotani y Tiquina.¹⁷ Deliberaron ampliamente sobre el cañón y su inutilidad manifiesta sin proyectiles. Hubo acaloradas protestas de sospechosas proyecciones sobre el injusto trato que les dispensaba el gobierno movimientista impidiéndoles de este modo dar muerte definitiva a la rosca oligárquica que, de acuerdo con las noticias proporcionadas por el Comité

Político, estaba constantemente asechándolos. Cerca a la medianoche los asambleístas conminaron a los mozos de mejores pulmones para escalar los cerros y soliviantar a los campesinos. Resonaron de pututus y los indios de oído fino hicieron a un lado sus cobijas de allpaca donde descansaban al lado de sus mujeres y guaguas, tomaron sus fusiles y abandonaron chozas y chujllas. Noche de tinieblas, sin luna de testigo. El pueblo de Punta Grande, alarmadísimo, no quiso aparecer en escena.

Miles de indios se lanzaron al asalto del arsenal entre gritos y aullidos de rebelión. Los soldados de la guardia no pudieron impedir que sean derribadas las puertas y huyeron despavoridos. Requisaron cuidadosamente habitación por habitación y rincón por rincón. Encontraron muchos cajones y los destrozaron. Había fusiles y solamente fusiles, más fusiles. Munición y mas munición. Piripipís y pistames. ¿Y balas del cañón? Ni rastro. Así tan prolija como infructuosa fue la búsqueda.

El Subprefecto acompañado del Alcalde Municipal que lucía su traje beige telegrafiaron a La Paz informando de lo que acontecía en Achacachi. Con aspecto trasnochado los carabineros y agentes del Control Político llegaron al día siguiente por las tardes en *jeeps* japoneses y caimanes¹⁸ norteamericanos, retrasados porque habían tomado erróneamente la misteriosa ruta de Calamarca¹⁹ que conduce a los minerales de Oruro, y debajo del portentoso monumento al Gran Mariscal de Zepita comprobaron que no habían²⁰ indicios de agitación ni rebelión.

Los indios en el campo estaban detrás de sus yuntas pacíficas abriendo surcos para sembrar o haciendo agujeritos para que sus compañeras arrojen semillas de papas y ocas... Los sabuesos de ceño adusto, después de la inspección ocular que realizaron, no podían explicarse cómo del arsenal asaltado no habían sido sustraídas las armas, pues la masa subversiva había pasado por encima despreciándolas. Todos los cajones se hallaban seriamente averiados, mas no así las armas que se exhibían intactas. Los directivos de la Central Agraria fueron apresados y para hablar Sócrates Wanka no necesitó que lo torturasen, pues mohíno como perro apaleado confesó con insólita espontaneidad que el origen del vandalismo estaba en la adquisición que habían hecho los campesinos de un cañón de ocho millones de pesos y veinticuatro cervezas y el egoísmo del gobierno en no facilitarles balas...

Cuando los sabuesos olisqueando las callejuelas que conservaban un trazo típico español llegaron a la *Sastrería Chic* en busca de Melitón Mercado para hacerle ver su error de jugar con la bondad indulgente del campesinado no lo encontraron. Y una vieja india aymara, portera de la casa, les puso al tanto de sus esfuerzos perdidos en una vana búsqueda:

—Ayer viajaron marido y mujer, con todas sus guaguas, en una camioneta oficial y no sé ni podría decirles adónde se fueron. El caballero wiraqocha²¹ parecía estar muy alegre, aunque siempre así era su carácter...

* * *

N. Taboada Terán. *El cañón de Punta Grande*. La Paz: 1997.

-
1. *Punta Grande*, en aymara *Jach'akachi* o *Achakachi*, población del altiplano boliviano.
  2. *Santo de la Cachiporra*. "Se trata del General Claudio San Román, Jefe de Control Político del MNR, oficina encargada de reprimir a los opositores y que, con el pretexto de aplastar para siempre a la rosca gamonal, implantó campos de concentración y un régimen de terror".— *Nota de Carlos Coello*.
  3. *Wilasaco* (aymara, *Wila*=rojo, y castellano *saco*): literalmente "saco rojo"; *aquí*, apodo de uno de los dirigentes sindicales campesinos que solía llevar una montera roja.
  4. *Villazón* y *Tarija*: ciudades del sur de Bolivia, situadas lejos de La Paz, que se encuadntra en la parte noroeste del país.
  5. Por la inflación que afectaba al país en la época del relato, diez millones de pesos era un precio alto, pero no inmenso ni inconcebible.
  6. *Tunka pata waranqa*, expresión aymara que significa los mismos "diez millones".
  7. *Humberto Palza Soliz* (1901-1975). Ensayista y pensador boliviano.
  8. *¡Jalisco-nunca-pierde...* &."Espresión que se refiere al machismo de los mexicanos de Jalisco en la época de la revolución".— *Nota de Carlos Coello*.
  9. *Segundo Crucero*: batalla en la guerra civil de 1899, donde perdieron los unionistas contra los federalistas.

10. Alusión a Pablo Zárate "Willka" (^a1869-^d1903), líder indígena en la época de la guerra civil de 1899.
11. *Doble Ve...* &. "El Doble Ve era un "wisky" de baja calidad que llegaba a Bolivia de la Argentina; el singani es un destilado de uva muy parecido por su gusto y fragancia; y la orquesta del maestro Enrique Barrionuevo era una de las más populares de La Paz en los tiempos en que se bailaba el mambo".— *Nota de Carlos Coello*.
12. *Sistema de ramas*: "Sistema singular de recolección de monetaria según el cual proveían con dinero para alguna necesidad común los miembros de la comunidad agraria, de acuerdo con normas propias de su cultura".— *Nota de Carlos Coello*.— Por la definición transcrita, parece ser un simple bolivianismo que designa la *derrama*, como sistema especial de reparto de gastos.
13. *Challar* (del ajm. ch'alla): hacer una ch'alla. *Ĉhalla*: ceremonia en que, mediante libaciones y golosinas en honor de las divinidades andinas, se inicia, inaugura o prosigue una construcción o una obra.
14. *Arrechera* (bol.): excitación sexual.
15. *Camba*: habitante u oriundo de los departamentos orientales de Bolivia. Aquí se alude a Ñuño Chávez Ortiz, entonces Ministro de Asuntos Campesinos.
16. *Ulupica*: semilla de locoto, usado como picante.
17. *Masaya, Avichaca, Suntia*, &. "Toponímicos del altiplano paceño".— *Nota de Carlos Coello*.
18. *Caimanes*: camiones militares de cierto tipo.
19. *Calamarca*: loĝantaro en La Paz.
20. [Sic].
21. *Wirakocha* (aymara): personalidad importante en la sociedad rural andina.

NÉSTOR TABOADA TERÁN

LA KANONO DE PUNTA GRANDE

Altebenaĵo sen limoj
disfaldita kaj fortega kiel fajro

OSCAR CERRUTO.

—Kiam la tertenantoj reagiĝos kaj volos reakiri siajn bienojn, per kiuj armiloj vi vin defendos?
—demandis al ili la tajloro, ĉesante kudri, kaj la indianoj respondis unisone:

—Per la fusiloj, kiujn donis al ni la registraro.

De la *Tajlorejo Ŝik' de Melitón Mercado* (tiel diris la afiŝo per orumaj literoj) oni vidis la ĉefplacon de *Punta Grande* (Achacachi en ajmara)¹, kun ĝiaj rakitaj arboj kaj ĝia mirinda monumento al la memoro de Andrés Santa Cruz Calahumana, erarita filo de la provinco, mestizo de indianino kaj hispano, impulsinto de la Peru-Bolivia unuiĝo, starigita kiel Granda Marŝalo de Zepita. Meze de la rustikaj pajlotegmentaj dometoj, kiuj gastigis dudek-du mil loĝantojn, supraleviĝis la konstruaĵoj de la Vilaĝdomo (kaj malantaŭ ĝi, la turoj de la Ĉefpreĝejo), la Subprefektejo kaj (kiel ne povis esti alimaniere) la bravgracia Pastrejo. Ĝiaj mallarĝaj stratoj konservadis la tipan hispanan trajton. La najbaroj de la vilaĝo kaj la indianaro, altebenaj andanoj kaj lakaj bordanoj, libere promenadis tra la placo kaj kunveniĝis je la dimanĉoj en la libera foiro. La feŭdaj tertenantoj ekde 1953 estis forlasintaj Achacachi-on kaj loĝadis en La Paz.

—Ĉu per la fusiloj?

—Jes, per la fusiloj —rediris la indianoj.

—Sed la fusiloj estas malmultaĵo —esprimis la tajloro reprenante la kudron—, jes, malmultaĵo.

La indianoj ekembarasiĝis. Majstro Melitón troŝarĝita de kompromisoj, laboradis tage kaj nokte. La pantalono por la agra kondukisto Sokrato Wanka estis dormanta dum ses monatoj. Kaj ĝuste dum tri tagoj antaŭe, ekde la lundo, la oficiro (kiu jam ellernis, sed ankoraŭ ne estis majstro) malaperis homrabante dekkvin-aĝan bonaspektan *birloĉineton*, kaj la intendanto, pro la peto de la kortuŝita patrino, alportis

kaptordon signitan eĉ de la "*Sanktulo de la Bastono*",² por translokigi lin al la Politika Kontrolejo de La Paz, pro trouzo de konfido, homrabo, perforteco kaj kunkulpeco kun la oligarĥia *roskao*.³

Li ne volis kontrakti alian oficiron, ĉar li diris ke la ĉesuloj, kiuj pasumas en la vilaĝo, ne kudras bongustajn faraĵojn. Morgaŭ li elfinos la pantalonon de la kamparana kondukisto kaj poste komencos la veston de *Chullpa* Talavera, la ĉefa aŭtoritato de la vilaĝo. Li ekstremaĝis kiam oni liveris al li la anglan ŝtofon aĉetatan en la Halo Nylon de La Paz, por la konfekcio de vesto laŭ meksikia stilo. *Chullpa* estis malsolventa rilate al siaj ŝuldoj, ĉar eternaj estis la plendoj de Marcelino en la bilardejo; de Rosenda, en la frikasejo; de Leon Vargas, en la kantino, kaj eĉ Honoria, en la hotelo-gastejo. Kaj la difekto, tre propra kaj nepozitiva de li, estis finigi siajn problemojn per pugnaj vangofrapoj. Pro lia super-regado en la MNR-partia vilaĝdomo, kiu ĉion rearanĝis estis la kasisto Huallata Berríos.

—La fusilo havas nek la efikecon, nek la atakecon, nek la malhomecon de aliaj armiloj. Unue, mi diros al vi kial. Post ĉiu pafo, oni devas manovri la krankon por forĵeti la ingon; dume la *roskao* ne dormadas, kamaradoj. Due, por bone fari pafon oni devas pli bone celi; tio estas laŭlogike elementala. Se oni ne bone celas, do la kuglo senevite perdiĝas. Trie, [estas] la danĝero, kiu implikas celi la malamikon vidavide, ĉu?

Malgraŭ siaj volo, Majstro Melitón seniĝis diri al ili, ke pro tio ke oni ne precize celis kontraŭ la malamikoj en la varmegaj sablaroj de Ĉako, Bolivio perdis la militon kontraŭ Paragvajo. En la bilardejo de Marcelino, kie oni apartigis la indianojn de la aliuloj, li sincere diris tion, meze de la ridegoj de la ĉeloj, kiuj akompanis lin. En la tranĉeoj, la praloĝantoj ne malkovris siajn kapojn kaj pafadis al la ĉielo kaj mortigis stelojn aŭ traboris nubojn.

—Estas aliaj pli bonaj armiloj.

—Do, kiuj estas ili?

—Ha, ekzemple la kanono.

—Ĉu la kanono?

—Jes, la kanono, kamaradoj kamparanoj.

Neniam la oreloj de la indianoj estis atingitaj de ĉi tia novaĵo, kaj tia granda malkaŝo aŭdita el la lipoj de la tajloro estis tre ŝata, kvazaŭ ĉiela muziko. Majstro Melitón ridetis per sia pikdenta rideto. Li demetis el sia stebilo bobeneton de blanka fadeno kaj tredis ĝin en kudrileton. Li estis kondukinta ilin al tereno pretendata de li. La indianoj perdante tiam nek detalon de liaj babilado kaj agado, konceptis lin kvazaŭ kleran homon trompiĝintan pri sia metia alvokiĝo.

—Kanono estas tre granda armilo, iomete malpli ol mia "Singer-o", tre peza, tuta el fero, kun du radoj. Kaj mi rakontas al vi: la buŝo estas tiel granda, kiel tiu bildo de Sankta Lucia, kaj la kuglo, kiel la kapo de *Wilasaco*⁴... —ili ridis pro la referenco, ĉar ili konadis la tribestron je la ruĝa jako—. Kontraŭ la kanona pafo ne estas mano en la mondo —kaj rimarkante la spekon, kiun li nutris, klopodis pligrandigi la efekton—. Per unu kanonpafo, ne estas *roskao* kiu eltenos en la mondo!

—Per unu kanonpafo...! —la indianoj malkviete moviĝis kaj sen trouzi de lian bonecon, petis al la tajloro ke li bonvolu daŭrigi sian babiladon.

—En la moderna mondo, la rusoj havas kanonojn el kvindek "*megatonoj*", miloj da ĉevalfortoj malnetaj. Ili povas pafsendi [kuglon] de La Paz, kaj ĝi post rondi sesdek-du fojon la teron, dum du tagoj, rekte falas sur *Villazón* aŭ polvorigas *Tarija-n*.⁵ Estu klare, ke mi ne estas *mamsuĉanta* vin. Kaj la usonanoj ne restiĝas malantaŭe; ili havas atoman bombon, kiu pli-malpli similas al la kanono. Per la atoma, ili talkigis kaj faris malĝoje rubiĝis, du aŭ tri (mi ne bone memoras) ĉinajn urbojn en Japanio. Nu, tio estas en la modernaj landoj, sed en la nia, ankoraŭ sendisvolvita, la efikaj armiloj estas la kanonoj de du radoj, por irigi ilin tra la vojon de la Inkao, kiuj estas netransiteblaj. Ĝi polvorigas vilaĝojn de gravaj popoloj, per unu sola kuglo.

—Ĉu la registraro havas kanonojn?

–Kiel ĝi ne havus, nu!

–Ĉu ĝi ne povus donaci unun al ni?

–Mi ne kredas, ĉar ĝi estas armilo destinata al ofendo kaj defendo, tro danĝera, laŭ mi diras al vi, kaj tre multekosta.

–Kaj kiom multekosta ĝi estus?

–Dek milionoj da pesoj.⁵

–Kiom?

–*Tunka pata waranqa*.⁷

Tunka pata waranqa... Ne, ne estis troe. La indianoj adiaŭis kaj la majstro, finfine provinca tajloro, pli bona babilisto ol Humberto Palza⁸ aŭ iu ajn aliulo, ne havante iun kun kiu interparoli (eĉ lia edzino, la serafa Gerania, estadis fore), ekfajfis *wayño-n* plenan de nostalgio, por sia labora destino, duonkudrante la pantalonon de Sokrato Wanka.

La knaboj de la vilaĝo, vagoj, petoluloj, miskomportuloj, laŭ la diro de la najbararo, kutimiĝas kunveni ĉiuposttagmeze, en la tajlorejo por amuziĝi per la vilaĝaj klaĉoj, precipe la rilataj al sekso. Majstro Melitón ĉiam troviĝis ridema, bonhumora, optimisma, preta por oferi komfortajn seĝojn, dum li daŭre movadis la pedalon sur siaj ŝtofpecetoj, duonkudritaj per blanka fadeno. Li estis vigla kaj havis friponan ŝajnon.

Ne estas malbona tajloro tiu, kiu konas la genron. Antaŭ la apero de ardaĵaj pridiskutoj, li neniam perdis la piedingojn kaj malpli turnis sin al la retreto. *Ĥalisko-neniam-perdas-kaj-se-perdas-ĝi-nforprenas!*⁹ Li sciadis pri sporto kaj ĥemio, sociala asekuro kaj matematiko; pri politiko kaj puraj sciencoj, kvazaŭ pri bobeno kun malligata fadeno. Sendube li estis la plej simpatia metiisto de Achacachi, blankvizaĝa, bonaspekta, kun malmultaj spuroj de la 47 apriloj, kiujn li alportadis. Je la festotagoj, kiam la domoj de la najbararo mateniĝis flagigitaj, speciale en la festo de Sankta Lucia, li vestis sin per eleganta malhela vesto, kun refaldoj el veluro kaj ŝipforma ĉapelo, kiuj provokis la envion de la aĉakaĉi-a aristokracio. Akompanata de kelkaj indianoj, Sokrato Wanka trairis la ĉefplacon kaj ne malfrue alvenis al metiejo. Li solemne salutis al la ĉeestantoj; ŝajnis gvatanta vulpo. Majstro Melitón surpriziĝis vidante lin tiel protokolon (ĉi tiu ovo petas salon!), akompanatan de la eksekutivaj sekretarioj de la Agra Centralo kaj ŝajniĝis indiferenta.

–Kiel iras la sindikataj agadoj, kamarado Sokrato? He, friponoj, transdonu viajn seĝojn al la kamaradoj!

–Dankojn, ne. Ni simple volas, ke vi klarigu nin pri la kanono –imperative aljudiĝis lin.

–Bone, tre bone, ne estas problemoj; sed, unue, mi provu je vi la pantalonon, ĉar mi ne volas perdi la tempon, kiu estas oro, vi scias ke mi vivas per mia laboro kaj krome *Chullpa* Talavera fortpostulas de mi sian helbrunan veston; se li venis ducent fojojn estas malmulte; li diras ke ĝi urĝas al li, ke li vojaĝos al La Paz kun nova vesto, por fari demarŝon pri mono por la vilaĝestrado.

–Eble estos por la lumilaro de la lumo.

–Ne; li volas instali urinejojn en la placo.

–He. Kiel stulta! Li fekumos la placon.

Post la ekrano, la indiano ŝanĝis la pantalonon kaj eliris rigardante sin de unu al alia flanko. Li rigardis ĝin iom larĝa kaj longa. La indianoj kaj gapuloj de la popolo, ridis malrespekte.

—Ĉi tia estas la modo nun, kamarado Sokrato: larĝa la pantalono kaj mallarĝa en la flankoj la jako —ĵetis sian aŭtoritatan parolon la tajloro, pro kio finiĝis la moko—, sed ne kaŭriĝu; firmiĝu... tiel...

—Kaj nun, ni parolu pri la kanono.

Majstro Melitón, antaŭ deklami kvazaŭ periketo siajn hieraŭan esprimojn, adiaŭis la popolajn knabojn.

—Finfine, per unu kanona pafo, la *roskao* malaperus definitive el la landkarto, kamaradoj kamparanoj!

Unu el la indianoj, la plej maljuna, ne povis toleri plu kaj demandis ĉu li konas iun vendejon en La Paz, kie oni povas akiri tiel valoran armilon. Kaj eksaltis la leporo.

—Se vi vere havas intereson pri la aĉeto de ĝi, mi ne havus problemon vendi ĝin al vi.

—Ĉu vi? Kaj je kioma kosto?

—Se mi ne memoras malbone, mi jam diris la prezon al vi. *Tunka pata waranqa*, kaj tio nur pro vi, kiuj estas amikoj miaj, kies amikemajn intimaĵojn mi defendis, kiel ĉiu ajn perono honesta kaj konscia de siaj rajtoj,¹⁰ tie, ĉi tie kaj ĉie.

—Ĉu vi povus rabati ĝin iomete?

—Nu, kun mono en la mano, ni povus diskuti.

Dimanĉe Majstro Melitón ne malfermis la metiejon; sed pli grave estis, ke Germania ne ĉeestis la meson; la sonoriloj de la ĉefa preĝejo vane sonoris por ŝi. Kaj ĵus nun venus kiel vizitanto pastreto Kennedy, kandidato al Kardinalo.

Ili profitis la matenon kaj postagmezon por eltiri de la fondo de la korto (proksime al kesto de la kokinoj ovmetantaj, kiuj armis tumultegon pro la invado de ĝiaj bienoj) kanonon duonenterigitan meze de malnovaj ondumladoj, rustaj feroj kaj amasoj da ruboj. Iam post iam, Gerania ĵetis mallogegajn kriojn pro la vido de nigraj kaj vilaj araneoj, kiuj rapide forkuris.

—Kaj pensi ke mi venadis pisi sur ĉi tiu feroj!

—Kiam vi trinkiĝis, ĉu?

—Ne, sane.

La kanono estis relikvo de la enlanda milito de federalistoj kaj unuigistoj. La unuigistoj, en alianco kun la potenculoj, nenion povis fari kontraŭ la kuraĝo de la indianaj amasoj, kiuj invadis la urbojn, favore al la federalistoj. Sinjora moŝto Manuel Mercado, venkita en *Segundo Crucero*,¹¹ pro kulpo de la timinda Willka,¹² lasis al sia filo Melitón, kiel memoraĵon de tiu perdita tempo, la kanonon, kiun nun li klopodis negocii, kaj du sabrojn kun perlamota pugnotenilo, longe de unu kaj duono metroj proksimume.

—Mi ne scias kiel aperis en mia kapo la ideo pri vendi ĝin al tiuj malsciantaj vulpoj. Rigardu, Gerania, tiu ĉi negocieto neniel malbone venis al ni, ĉar per tiu neniel malŝatebla kapitalo de *tunka pata waranqa*, ni iros al La Paz.

—Kaj la festtago de la Virgulino de Sankta Lucia, ĉu?

—Ni lasis ĝin ĉimomente; en La Paz, ni dediĉigos al la kontrabando, kiel faris de filo de maljunulo Pizarroso. Nun li prezentiĝas eleganta kaj havas du surstratajn domojn en la ĉefa avenuo kaj estas kondukisto de la sindikato de kontrabandistoj. Je pasinta fojo, lin ordenigis la urbestro per neta ora medalo, kaj paroladis tiel, ke plorigis ĉiujn ĉeestantojn en la ceremonio, parolante pri la malhela kaj mallibera sufero de la vivo; kaj oni ĝismateniĝis al la sekvanta tago kun *Duobla Vo, singanio*, viskio kaj la

orkestro de Barrionuevo. Ilia foto aperis en la ĵurnaloj. Mi povus iri al Desaguadero en oficiala kamiono kaj alporti el Peruo fajnan vararon por la Halo Nylon. Finfine ni ĝuos de progressa vivado, ne kiel nun, kiam ni travivas malĝoje en la tajlorejo. Niajn filojn, precipe Manĉjo, kiu jam estas multaĝa kaj iom vilaĝema, kun mallonga saĝeco, ni enskribos en la Mezlernejo Sankta Kaliksto, kiu havas beletan uniformon; ĉu vi vidus...

Multa penlaboro kostis al ili eltiri la kanonon; ili helpis sin per lignaĵoj, tuboj kaj ŝnuroj. Meze de la korto, ili vidis ĝin ĝimitan kaj viŝis ĝin per bencino kaj oleo, kaj precipe per ŝvito. La rusto persistis longe ne forlasi la feron. Je la lundo, kiam la agraj kondukistoj ceremonie proksimiĝis, la kanono jam estis atendanta ilin pura, stara, ridanta per sia timiga buŝo.

Fiksitaĵ sub la ĉiutaga tenebro, la indianoj finfine vidis la lumon. La majstro –ili pensis en ajmara– ne mensogis al ni, kiel laŭkutime ĉiam faras la *ĉoloj*. Kian buŝaĉon havas ĉi tiu kanono!

La monon ili alportis en blankatola saketo, markita "*Cartavio*" per ruĝaj literoj; kaj, por akordi la prezon kaj rekalkuli la papermoneron, necesis provizi al ili kelkajn bierajn butelojn kaj ŝlosi per pendoseruro la pordon. Je la fino de la posttagmezo, ĉio jam estis plenumita. Oni pagis ok milionoj da pezaj kaj dudek kvar bierojn. Pro la bruliganta posttagmezo, ĉiuj *malvarmaĵoj* estis sennovaĵe verŝitaj.

Majstro Melitón volis signi nenan dokumenton. Ĝis la alveno de la vespero, ili babiladis ekscitite, pri la revolucia proceso; la repertuaro de la tajloro estis neelĉerpebla. La indianoj ebrietaj ne postrestis kaj informis al li, ke la mono estis kolektita laŭ la *kvota sistemo*,¹³ kutime praktikata, kiam ia neceso pelis ilin, kaj por eviti protestojn de la malkontentuloj, kiuj neniam mankas, kaj ili konfirmis la akordon en asembleo de delegitoj. La branĉoj donis kelkfoje iom favoreblan marĝenon, kiu memvideble estis meritita kompenso al la agraj prizorgoj. En la malhela nokto, ebriaj kaj sen atestantoj (ĉar tion decidis majstro Melitón kaj serafa Gerania), ili malrapide translokis sian akiraĵon, rampante ĝin (ĉar oni ne povis levigi ĝin kiel infaneton, kiel estis iliaj karaj voloĵoj) al la Sekretariejo de la Agra Centrejo, kie deĵoros speciala gvardaro. La radoj lasis siajn profundajn spurojn, kanalformajn, sur la stratoj de la vilaĝo.

Post perdrinka omaĝo, sen raketetoj nek senutilaj homaj oferoj, amaso da kamparanoj defilis dum kelkaj tagoj en procesio: zorgemaj la junuloj kaj la maljunuloj silentemaj. Subite, la kondukistoj eknuligis la publikan elmontradon, timantaj ke la kaŝemaj bienuloj ekvidos la kanonon kaj klopodis imiti al ili akirante alian similan aŭ pli bonan. Kaj [tiam] adiaŭ al ideoj de libereco kaj egaleco, kiujn oni postulas.

Majstro Melitón liveris la veston al la vilaĝestro, kaj la detala konto de la kudraĵo laŭ la interkonsento, estis pagita de Huallata Berríos.

–Ne estas dubo, amatino: dum la lasta tempo, la ŝanco favorigas nin; eĉ Chullpa Talavera pagis al mi.

Por festi sian bonan stelon, li drinkis du bierojn. Lia oficiro aperis kun sia difektita kaj malvirgigita ulino de siaj revoj, soifaj kaj malsataj ĝis la troego. Post diri kelkajn suspektajn kaj erarajn ŝercojn (tiu ĉi frandemulino jam estas graveda!), li kundoloris la malriĉulojn de la tuta mondo, kaj disdonis inter ili kvin mil pesojn kaj invitis ilin kun biero. Krome, li mem komencis tiel sian edzan vivon, pro epidemia seksbrulo, rabante la plej belan mestizanon de Punta Grande, nun sia respektinda *patrinumo* Gerania. Ŝi estis beleta en siaj bonaj epokoj; ne kiel nun, sako de terpomoj. Majstro Melitón, tagon post tago, ne povadis sati sin: soifa de bieroj, li ellitiĝis soifa kaj soifa de biero enlitiĝis. Li drinkadis por vivantoj kaj mortintoj de Punta Grande. Ĝis la tago, kiam la kamparanoj helpis lin reakiri sian saĝecon.

–Kaj la kugloj de la kanono, ĉu?

–Ne estis la interakordo faciligi kuglojn kaj ĉion.

–Ni bezonas ankaŭ la kuglojn.

–La kuglojn havas la registraro.

–Ĉu la registraro havas la kuglojn de la kanono?

—Jes, petu al ĝi, al la registraro.

La indianoj organizis grupon kiu vojaĝis al La Paz. Dum tridek tagoj, la grupo intervjuis preskaŭ ĉiujn nacian aŭtoritatojn, kiuj bovole ridis kiam Sokrato Wanka faris la koran peton. Ministro *Kamba*¹⁴ de Kamparanaj Aferoj diris al ili, per severa voĉo, ke la revolucia registraro jam liveris al ili la terojn, detruante la bienegojn, kaj ankaŭ fusilojn. Kanonoj kaj pafiloj por kanonoj estis puraj kapriĉoj, kaj ke ili pensadis tiele, ĉar ili ne laboradis. Tio, kion vi nun faras estas nura pajlemo, politika masturbo!

[La komisiitoj] revenis malviglaj. Antaŭ informi al la basmembroj pri la malsukcesaj procedoj, ili konsideris bonlerte interparoli kun la tajloro. Majstro Melitón po unu vazon de biero kaj per sendubiga sereneco, diris ke ne estis stranga tia aŭtoritata agmaniero; pro la potenco de la armilo (nun feliĉe en iliaj manoj) kaj pro institucia sekureco, la registraro subtenas la pafilojn sub bona singvardo.

—Jes, fratoj kamparanoj, en tiuj monumentaj konstruaĵoj nomiĝintaj armilejoj, kun ĉambroj plenaj de kugloj... kanonaj.

—Ĉu armilejoj?

—Jes, armilejoj.

—Kaj kie troviĝas la armilejoj?

—Armilejoj estas ĉie. Ekzemple, en La Paz, sur la placo Antofagasta, apud la Nacia Doganejo, kontraŭ la frikasejo de *Ulupica*, deveninta el *Pacajes*.

—Ĉu ne estas ankaŭ armilejo, tiu ĉi en Achacachi?

—Jes, ĝi ankaŭ estas armilejo.

—Nnnn... ha!

—Nu, rimarku, ili estas tre ŝirmitaj de soldatetoj de la Armeo de la Nacia Revolucio; vi ne kredu ke tiuj armiloj estas lasitaj ie ajn.

La indianoj eldrinkis la bieron kaj eliris sen pli da komentarioj. Majstro Melitón arkumis la brovojn kaj skrapis sian kapverton, malfidema kaj timema pro siaj propraj histronaĵoj. Ha *jamakes!*

Kunvokitaj de la Agra Centralo, la kamparanoj de la provinco kuvenis en Asembleo. Delegitoj el Masaya, Avichaca, Suntia, Coromata Alta, Coromata Media, Coromata Baja, Pajchani, Ancoraimes, Ajlla, Huarina, Apuraya, Seqena, Tunuri, Santiago de Huata, Murumamani, Kaani Walata, Chojña, Qala, Taipipararani, Ajaría, Huatajata, Qoqotani kaj Tiquina,¹⁵ amplekse konsiliĝis pri la kanono kaj ĝia klara netaŭgeco sen la kugloj. Estis varmaj protestoj de suspektaj projekcioj, pri la maljusta trakto de la registraro, kiu ne permesis al ili definitive mortigi la oligarkian *roskaon*, kiu —laŭ novaĵoj proviziitaj de la Politika Komitato— senĉese gvatadis ilin. Preskaŭ la noktomezo, la asembleistoj perminacis la junulojn de plej bonaj pulmoj skali la montojn kaj ribeligi la kamparanojn. Resonis la *pututoj* kaj la akraŭdemaj indianoj lasis siajn alpakajn litkovrilojn, kie ili ripozadis kun siaj edzinoj kaj infanoj, prenis siajn fusilojn, kaj forlasis siajn kabanajn. Tenebra nokto sen atestanta luno. La popolo de Punta Grande, tre alarmigita, ne volis aperi en sceno.

Miloj da indianoj sin impetis al sturmo de la armilejo, meze de ribelaj kriaĵoj kaj ululoj. La soldatoj de la gvardio ne povis malebligi, ke la pordoj estu renversitaj kaj teruregitaĵoj forkuris.

Ili rekviziis zorge ĉambron post ĉambro kaj angulon post angulo. Ili trovis multajn kestojn kaj detruis ilin. Estis fusiloj kaj pli fusiloj. Municioj kaj pli municioj. Mitraloj kaj mitraloj. Kaj la kugloj por la kanonoj, ĉu? Nek spuroj. Tiel detaluma kiel vana estis la serĉado.

La Subprefekto kaj, kune kun li, la vilaĝestro montranta sian helbrunan veston, sendis telegramon al La Paz, kun informo pri tio, kio okazis en Achacachi. Kun tranokta mieno, la karabenistoj kaj oficistoj de la Politika Polico malfrue alvenis je la sekvanta tago posttagmeze, en japanaj ĵipoj kaj nordamerikaj militkamionoj, ĉar ili erare prenis la misteran vojon de *Calamarca*, kiu kondukas al la minejoj de Oruro, kaj antaŭ la monumento al Granda Marŝalo de Zepita, konstatis ke estis neniam spuroj de agito aŭ ribelo.

La indianoj en la kamparo, restadis post siaj pacemaj bestoparoj, malfermantaj sulkojn por semi aŭ faranta borojn en la tero, por ke iliaj kamaradinojn ĵetu semojn de terpomoj kaj *okaoj*. La spurhundoj¹⁶ de malafabla mieno, post fari lian okulnan inspekton, ne povis kompreni kial la armiloj ne estis demetitaj el la sturmita armejo, ĉar la ribelanta amaso transsaltis malŝatante ilin. Ĉiuj kestoj estis serioze averiitaj, sed ne la armiloj, kiuj montriĝis sendifektaj. La direktantoj de la Agra Centralo estis kaptitaj. Por paroligi Sokrato Wanka ne necesis turmento, ĉar malĝojpremata kvazaŭ bastonita hundo, konfesis per stranga spontaneeco, ke la deveno de la vandaleska ago estis en la akiro de kanono per ok milionoj da peso kaj dudek-kvar bierbuteloj kaj en la egoismo de la registraro, kiu ne faciligis la kuglojn...

La spurhundoj post flaraĉi la stratetojn konservantajn la tipikajn hispanajn liniojn, atingis la tajlorejon *Ŝik'*, serĉante Melitón Mercado por vidigi lin pri la eraro de tio, ke li ludis kun la indulga boneco de la kamparanoj; sed ne trovis lin. Nur indiana ajmara maljunulino, pordistino de la domo, riveligis ilin pri ilia vana serĉeco:

—Hieraŭ la geedzoj kun siaj gefiloj ekvojaĝis per oficiala kamioneto, sed mi ne scias nek povas diri kien ili veturis. La *virakoĉa* moŝto ŝajnis tre ĝoja, kvankam lia karaktero ĉiam estis tia...

* * *

El la hispana esperantigis J. R. Arze.

-
1. *Punta Grande (Achacachi aŭ Jach'akachi)* (pron. Aĉakaĉi, Ĥaĉakaĉi: Granda Pinto): hispana kaj ajmara nomoj de vilaĝo en la bolivia altebenaĵo.
  2. *Sanktulo de la Bastono*. Rilatas al Generalo Claudio San Román, estro de la Politika Polico de MNR, famigita pro la terura sistemo de subpremo al la kontraŭuloj. Kp. noto 2 de la hispana teksto.
  3. *Roskao* (hisp. rosca): homrondo. Ni tradukis per ĉi tiu kunmetita vorto la hispanan *rosca*, per kiu Bolivie oni aludas al socia prarevolucia klaso de terhavantaj kaj minprenantaj riĉeguloj.
  4. *Wilasaco* (pron. Ŭilasako): el ajmara Wila=ruĝa, kaj hispana saco=jako: kromnomo de unu el la kondukistoj de la kamaparana sindikato.
  5. *Villazón* (pron. Viljasón) kaj *Tarija* (pron. Tariña): urboj de la sudo de Bolivio, lokataj sude, kontraŭe al La Paz, kiu lokiĝas en la nordokcidenta parto de la lando.
  6. En la tempo rilata al rakonto, Bolivio trapasis unun el siaj plej grandaj inflacioj; dek milionoj estis alta prezo, sed ne tro grandega nek nekonceptebla.
  7. *Tunka pata waranqa*, ajmare signifas "dek milionoj".
  8. *Humberto Palza Soliz* (1901-1975). Verkisto kaj pensisto bolivia.
  9. *Jalisco* (pron. Ĥalisko): regiono de Meksikio. *Jalisco-neniam-perdas...* &. Esprimo rilata al virismo de meksikianoj de Jalisco, dum la revolucio".— *Noto de Carlos Coello*.
  10. La konfuzo de "rajto" kaj "devo" estas kutima en la popola parolo de Bolivio.
  11. *Segundo Crucero* (pron. krusero): laŭlitere, Dua Krozo, batalo de la enlanda milito de 1899, kie malvekis la unuigistoj antaŭ la federalistoj..
  12. *Willka la timinda*: Aludo al Pablo Zárate "Willka" (^a1869-^d1903), idiana kondukisto dum la enlanda milito de 1899.

13. *Kvota sistemo (sistemo de kvoto)* (hisp. derrama). La esprimo "sistema de ramas" ŝajnas boliviismo deveninta el la fonema simileco. Ĝia senco kaj bolivia ismo konfirmiĝas per la difino de Carlos Coello (vd. noton al la hispana teksto): "Singulara sistemo de monkollekto, laŭ kiu la agra komunaro provizas rimedojn por ia komuna neceso, laŭ propraj kulturaj normoj".
14. *Kamba* (hisp. cambia): loĝanto aŭ, pli bone, deveninto el la orientaj departamentoj de Bolivio. ĉi tie aludas eble al Ĥufo Chávez Ortiz, tiam Ministro de Kamparanaj Aferoj.
15. Loĝantaroj de La Paz.
16. *Spurhundo*: ĉi tie, policano.

PETER LÖWEN

DOS PUÑADOS DE MANÍ¹

Aunque esta pieza no pertenece propiamente a la literatura boliviana, la incorporamos en esta antología por dos razones: primera, por tener como tema un episodio de la guerra del Chaco, donde los personajes son prisioneros bolivianos; y segunda, por pertenecer al grupo de textos pioneros traducidos al esperanto.—

J. R. A.

Ocurrió en la Guerra del Chaco. Nosotros habíamos terminado la cosecha de maní². Las plantas ya habían sido echadas de la mano y se las puso en el carro en el jardín. El padre extendió nuestro gran lienzo engrasados sobre la tierra y entonces toda la familia se puso de pie a su alrededor y cogimos con los dedos el maní.

Ya habíamos llenado algunos sacos, cuando vino por la calle a nuestra puerta un carro militar. Era un "Ford Cuatro" (Ford-4). Inmediatamente vimos que eran prisioneros de guerra bolivianos.

¿Qué final tendría nuestro maní?, fue comprensiblemente el pensamiento de cada uno, porque no habíamos disfrutado de la cosecha.

Un oficial paraguayo vino del carro al jardín.

—¿Podríamos tomar algo de maní?, —preguntó a mi padre—, ellos tienen mucha hambre.

Mi padre asintió con la cabeza y el oficial hizo una señal a los prisioneros. Ellos saltaron del camión y corrieron hacia nuestro lienzo tendido. Sin embargo, sólo una señal del oficial con la mano fue suficiente para que se detuvieran.

—Cada uno tiene derecho a tomar dos puñados de maní, —dijo el oficial—, no más.

Los prisioneros tomaron su maní y lo pusieron en los bolsillos. Todos nosotros estábamos de pie, como embrujados, y mirábamos a los soldados atormentados por el hambre, y ellos nos miraban con expresión de gratitud en los ojos.

Algunos de ellos se quitaron sus collares y los colgaron del cuello de mis hermanistas. Uno se quitó un medallón y los ofreció a mi madre, que estaba sentada sobre el lienzo con su maní. Mi madre no quiso tomarlo. Entonces, el soldado lo puso sobre el lienzo y regresó al camión.

Cuando todos los prisioneros abordaron el camión, el oficial tomó todavía dos puñados de maní, dio las gracias y regresó al carro. Allí lo entregó al herido que estaba sentado en la cabina.

El carro encendió el motor y el Ford-4 desapareció en la polvareda. La madre levantó el medallón y lo miró sin decir nada, y entonces nosotros reemprendimos nuestra labor.

Traducido del esperanto por J. R. Arze.

-----
1. "Escrito por Peter Löwen, Schönwiese, Paraguaj".— *Nota de K. K. Neufeld.*

PETER LÖWEN

DU MANPLENOJ DA TERNUKSOJ¹

Kvankam tiu ĉi peco ne apartenas propre al la bolivia literaturo, ni enkorporigas ĝin en ĉi tiu antologio pro du kialoj: unue, ĝia temo, kiu estas epizodo de la ĉaka milito, kie la roluloj estas boliviaj malliberantoj; kaj due, pro tio, ke ĝi apartenas al la grupo de prioniraj tradukoj al esperanto.— J. R. A.

Okazis dum la Ĉaka Milito. Ni finfaris nian etan ternuksrikolton. La plantojn oni tiam fortiris permane kaj veturigis ilin en la korton. Patro sternis nian grandan ŝirmtolon surtere kaj tiam la tuta familio staris ĉirkaŭ ĝi kaj plukis ternuksojn.

Ni jam plenigis kelkajn sakojn kiam venis armea veturilo ĉe nian pordon en la strato. Estis "Ford Cuatro" (Ford-4). Ni tuj vidis ke estas boliviaj militkaptitoj.

Kian finon havos nun niaj belaj ternuksoj? estis kompreneble la penso de ĉiu, ĉar ni tre ĝojis pri la rikolto.

Paragvaja oficiro venis el la veturilo en la korton.

—Ĉu li povus havi kelkajn ternuksojn?, —li demandis al mia patro—, ili ege malsatas.

Mia patro kapjesis kaj la oficiro signalis al la kaptitoj. Ili eksaltis el la kamiono kaj kuris al nia ŝirmtolo. Tamen, nur unu mansignalo de la oficiro sufiĉis por ke ili haltu.

—Ĉiu rajtas preni du manplenojn da ternuksoj, —diris la oficiro—, ne pli.

La kaptitoj prenis siajn ternuksojn kaj metas ilin en la poŝojn. Ni ĉiuj staras kvazaŭ sorĉitaj kaj rigardis la soldatojn turmentitajn de malsato, kaj ili rigardis nin kun dankemo en la okuloj.

Unuj el ili forprenis siajn kolĉenojn kaj pendigis ilin ĉirkaŭ la kolon de miaj etaj fratinoj. Unu forprenis medalionon kaj prezentis ĝin al mia patrino, kiu sidas sur la tolo kun siaj ternuksoj. Mia patrino ĝin ne volis preni. Tiam la soldato metis ĝin sur la tolon kaj reiris al la kamiono.

Kiam ĉiuj kaptitoj estis enkamioniĝintaj, la oficiro prenis ankoraŭ du manplenojn da ternuksoj, dankis, kaj reiris al la veturilo. Tie li donis ilin al vundito kiu sidis en la kabino.

La veturilo startis la motoron kaj la Ford-4 malaperis en la pulvoron. Panjo levis la medalionon kaj rigardis ĝin senparole, kaj tiam ni reprenis nian laboron.

K. K. Neufeld, *La Ĉaka milito*.
Elgermanigita de Víctor P. Epp. [s.
l.: 1985?]. p. 26-27.

-----
1. "Verkita de Peter Löwen, Schönwiese, Paragvajo".— *Noto de K. K. Neufeld.*

III

PARALODOJ KAJ ESEJOJ

(DISCURSOS Y ENSAYOS)

SIMÓN BOLIVAR

PALABRAS EN LA CIMA DEL POTOSÍ

(26 de octubre de 1825)

Venimos venciendo desde las costas del Atlántico y en quince años de una lucha de gigantes, hemos derrocado el edificio de la tiranía formado tranquilamente en tres siglos de usurpación y de violencia. Las míseras reliquias de los señores de este mundo estaban destinadas a la más degradante esclavitud. ¡Cuánto no debe ser nuestro gozo al ver tantos millones de hombres restituidos a sus derechos por nuestra perseverancia y nuestro esfuerzo! En cuanto a mí, de pie sobre esta mole de plata que se llama Potosí y cuyas venas riquísimas fueron trescientos años el erario de España, yo estimo en nada esta opulencia cuando la comparo con la gloria de haber traído victorioso el estandarte de la libertad, desde las playas ardientes del Orinoco, para fijarlo aquí, en el pico de esta montaña, cuyo seno es el asombro y la envidia del universo.

S. Bolívar, *Obras completas*. Habana:
1947. t. II, p. 1214.

* * *

SIMÓN BOLIVAR

PAROLOJ SUR LA VERTO DE POTOSÍ

(26 de oktobro, 1825)

Ni venas venkante; de la Atlantikaj marbordoj káj post dekkvin jaroj de giganteska lukto <batalado>, ni detruis la tiranan konstruaĵn, trankvile formitan duro tri jarcentoj de uzurpo kaj perforto. La malriĉaj relikvoj de la mas troj de ĉi tiu mondo, estis destinitaj al la plej degradiga sklaveco. Kiel [granda] estu nia ĝojo, kiam ni vidas tiom da milionoj da homoj restituitaj al siaj rajtoj per nia persist (ad)o kaj penado. Rilate al mi, kiu stariĝas sur tiu ĉi argenta grandaĵo nomiganta Potosí, kies riĉegaj vejnoj estis duro tricent jaroj la trezorejo de Hispanio, mi estimas kvazaŭ nenio ĉi tiun abundecon, kiam mi komparas ĝin al la gloro de la venkinta alportado de la liberiga standardo ekde la bruilegaj stardoj de Orinoko, por fiksi ĝin ĉi tie, sur la yerto de tiu ĉi montara, kies sino estas la mirego kaj la envio de la universo.

Tradukis J. R. Arze.

GUSTAVO ADOLFO NAVARRO
("TRISTÁN MAROF")

LA TRAGEDIA DEL ALTIPLANO

Bolivia se mantendrá aún feudal mucho tiempo, hasta que no estallen grandes movimientos de masas que la conmuevan desde sus cimientos. Hoy día, es apenas una desdichada república de cerca de tres millones y medio de habitantes, de los cuales una insignificante minoría sabe leer, y conoce el mundo civilizado, piensa dificultosamente y se baña. Ya hablaremos en otros capítulos de las causas de este atraso y el desnivel que acusan ciertos países sudamericanos donde el feudalismo está más acentuado. Por otra parte, no han existido en Bolivia grandes cerebros que hayan marcado una época o que pudiera considerárseles como precursores de una cultura. Los dirigentes son juristas, políticos o generales de corta visión. Aquellos doctores de la famosa Universidad de Chuquisaca dieron su máximo grito en 1809 y se extinguieron. En otras repúblicas de América el espíritu liberal florece con cierta reciedumbre en las vidas y en las páginas escritas de Sarmiento, Alberdi, Cecilio Acosta, González Prada, Montalvo, Benito Juárez, Lerdo de Tejada, Blanco Fombona. En Bolivia –si exceptuamos a Gabriel René Moreno, que vivió desterrado toda su vida–, los demás escritores apenas sí tienen importancia en su propia localidad. Los de ahora, entre ellos los más preparados, apoyan el feudalismo y lo aplauden, sin dejar de expresar por eso cierta vaga idealidad, un "liberalismo" que se acomoda a su expresión en público. Prácticamente, en su hogar y en sus conciencias, coexisten la metafísica y el sistema feudal, trabazón coordinada de intereses.

Cuando se fundó esta república tenía más o menos un territorio de tres millones de kilómetros cuadrados, que lo fue perdiendo, a pedazos, porque en todo el país jamás hubo unidad material ni supo crearse un interés colectivo. La minoría directora habitaba las montañas; su lema era Dios y Patria. Pero su preocupación inmediata no estaba en las lejanas fronteras sino en someter a sus vasallos indígenas. A pesar de todas las proclamas de independencia, los indios permanecían en el servaje y los grandes hacendados disponían de miles de brazos gratuitos.

.....

Manteniéndose el país así, dentro de las viejas normas feudales y caciquistas, apenas conmovido por el creciente desarrollo de las minas, la explotación de los trabajadores tenía que hacerse sin escrúpulos. La ley y la constitución –lujos de otros países más avanzados democráticamente– se habían hecho en Bolivia para ser violadas. No podía subsistir otra voluntad que la del rico minero o la del señor feudal, dueño y árbitro de sus haciendas. Aquel que se atreviese a impedir la ley y la constitución de las violaciones diarias, se exponía a perder la vida. El libro, considerado como talismán, era un mal consejero y, además, no hacía falta. La "sabiduría" de los doctores –al servicio del sistema feudal– resolvía todos los problemas difíciles, aún aquellos de considerar la injusticia un bien, la explotación de los indios un derecho, y la constitución de la república un simple mamotreto, utilizable según los casos.

La minoría feudal que sabía leer y escribir tenía horror de pensar, y cuando lo hacía, ausente de moralidad –o mejor dicho, con su "moralidad"–, resolvía todos los asuntos a su favor, sintiéndose feliz de haberlos resuelto así, contando siempre con el apoyo de la religión. "En todas las épocas existieron pobres y ricos, estaba escrito en el libro del Señor". ¿Qué tenía de extraño, pues, que en Bolivia una clase íntegra de la sociedad estuviese sometida a los más duros servicios? ¡Estaba escrito en el libro Señor!

Y los que no tenían fortuna –pero pensaban teneral poniendo esfuerzo y voluntad, en realidad la clase media–, se sometían incondicionalmente a los señores feudales, les hacían toda clase de adulaciones, disputándose en servilismo e indignidad.

Como en todo país feudal, en Bolivia la situación de las clases humildes tenía que ser lamentable y desastrosa. Ya analizaremos a su tiempo cuando estudiemos las diferentes clases sociales. Los siervos

del medioevo no lo fueron menos. Sin conocimientos elementales y en las peores condiciones de vida, su mentalidad pobrísima es producto de su raquítica experiencia y en buena parte de su superstición. El feudalismo, para subsistir, remachó en las tinieblas ciertas ideas madres, las cuales, sostenidas por la Iglesia y la sociedad, siguen gravitando con tal prestigio y fuerza, que es preciso una catástrofe para arrumbarlas. Así, por ejemplo, la desgracia y la pobreza las soporta el humilde trabajador, creyendo que es un legado legítimo de su destino fatal e irremediable. Con absoluta buena fe, se imagina que Dios, desde lo alto, ocúpase en establecer rangos, distingos y privilegios entre los hombres, premiando a los mejores y a los buenos. Pero la práctica nos enseña que el Señor del cielo, gran humorista, premia a los peores y a los malos. (El trabajador no puede darse cuenta de esta malicia celestial sino cuando tiene conciencia de clase).

Todo pueblo ingenuo y presa de la superstición, cree mucho más en los misterios, en los filtros de brujas, en los hombres mesiánicos y providenciales que en su propia fuerza. Y como existe un empeño formal de parte de la clase opresora para mantenerlo en el oscurantismo —a pesar de las promesas y discursos—, no es raro sorprenderse [de] que el pueblo boliviano, como otros pueblos sudamericanos, ponga su destino en la suerte, en la lotería y en el milagro.

En el extranjero se tiene una idea confusa de lo que es Bolivia. La mayoría no se equivoca al pensar que el pueblo del altiplano vive aún una vida feudal, aislada entre sus montañas, sin contacto con la ola civilizadora del mar, con el extranjero inquieto y con el libro. Bolivia es un Tibet misterioso donde es posible encontrar todavía los rastros fehacientes de la colonia, del inkanato y de las más antiguas tradiciones americanas. Al lado del arado de palo, está, sin embargo, el motor Diesel. Las minas son la contradicción de la agricultura primitiva. El indio guarda una distancia, socialmente, de tres siglos al mestizo y al blanco. La vida económica, por consiguiente, prosigue un ritmo incoherente en la ciudad y en el campo. El imperialismo se ha incrustado en el feudalismo. En la ciudad y en los villorrios habitan el blanco y el mestizo; en la campiña, íntegramente el indio. El mestizo y el blanco poseen una mentalidad pseudo-republicana; el indio ignora absolutamente la república.

En realidad coexisten tres Bolivias definidas y marcadas por la mentalidad de los habitantes, por sus costumbres y aún por los trajes que usan. El mestizo y el blanco imitan servilmente a Europa, copian sus leyes y sus constituciones, admiran la civilización occidental con todos sus vicios y virtudes; particularmente los vicios. (No puede imponerse la civilización occidental sin el alcohol, la prostitución, el juego y la moda). El indio conserva sus costumbres patriarcales, su amor a la tierra y al trabajo agrícola. Como no frecuenta la escuela, su vida está repleta de supersticiones. Como ignora sus derechos, es simplemente explotado sin misericordia.

Pero el mestizo, que integra el cuarenta por ciento de la población en las ciudades, constituye la gleba electoral, al servicio de los blancos. Son los escuderos y siervos en las mal llamadas luchas democráticas, así como los indios se encuentran entre el salvaje y la esclavitud.

Hacemos esta generalización y nos encontramos con que hay tres ramas de población diferenciadas: los blancos directores, llamados decentes y caballeros; los mestizos calificados despectivamente de cholos, y, finalmente, los indios, o sean los campesinos agricultores. Si bien es cierto que la fortuna nivela en muchas ocasiones las clases sociales, pero con mucha dificultad las jerarquías. Tendrán que pasar una o dos generaciones para que los cholos e indios enriquecidos obtengan una situación de privilegio y figuren en el mismo rango que las "familias aristocratizadas". Esto es pleno feudalismo. Pero al desarrollarse la industria minera, una nueva capa se ha sobrepuesto a los rangos sociales, mezclándose en la vida de los latifundistas hasta dominarlos.

La política caudillista ha sido también la escala oportuna para el encumbramiento de las pandillas triunfantes. El liberalismo que estuvo más de veinte años en el poder, enriqueció y aristocratizó a sus dirigentes más conspicuos. Esta situación de jerarquía social, volumen político, prestigio, han de tomarse muy en cuenta, si se quiere comprender el sentido de las luchas civiles y militares en Bolivia. Sin duda alguna, el blanco jugó durante cien años de vida pseudo-republicana el papel preponderante. Las pugnas fueron entre facciones emergidas de la misma entraña, con el exclusivo objeto de asaltar el poder y beneficiarse largamente de él. No hay ideas en estas luchas ni se lucen programas a realizar, ni a los

hombres les empuja un noble propósito. Son bandas desorbitadas que se combaten con ferocidad y con el más reconcentrado odio para asistir al festín, reconciliándose en la desgracia de la oposición y destrozando al caudillo que les ha defraudado sus pretensiones.

El elemento mestizo ha desempeñado un importante rol en estas luchas a muerte; pero su papel ha sido siempre de secundón, de soldado de los caudillos, de carne barata de motín o de instrumento de cuartelazo. El indio jamás se mezcló en las contiendas de las ciudades, desinteresándose totalmente de ellas hasta ignorar el nombre del caudillo triunfante, aun de los diputados elegidos en su localidad. El campesino, el más humilde de todos, cuya condición en la sociedad boliviana es igual a la de los intocables de la India, sólo fue considerado como un ente mecánico de trabajo, sin sensibilidad ni derechos.

G. A. Navarro ("Tristán Marof"), *La tragedia del altiplano*. Buenos Aires: 1934. p. 13-21.—
Se transcribe según M. Baptista Gumucio (ed.). *Bolivia escribe*. La Paz: 1976. p. 45-54.

* * *

-----
1. En la época en que se escribió este ensayo, la gran masa indígena estaba excluida del sufragio político, a causa de su analfabetismo.

GUSTAVO ADOLFO NAVARRO
("TRISTÁN MAROF")

LA TRAGEDIA DE LA ALTEBENAJO

Bolivio subtenos sin ankoraŭ feŭda dum longa tempo, dum ne krevus grandaj amasmovadoj, kiuj skuu ĝin de ĝia fundamento. Hodiaŭ, ĝi estas apenaŭ malfeliĉa respubliko de ĉirkaŭ tri kaj duono da milionoj da loĝantoj, el kiuj tre signifa malmulteco scias legi kaj konas la civilizitan mondon, kaj malfacile pensas kaj banis sin. Ni jam parolos en aliaj ĉapitroj pri la kialoj de tiu ĉi malavantaĝo, kiun montras kelkaj sudamerikaj landoj, kie la feŭdismo estas pli akcentita. Aliflanke, ne ekzistis en Bolivio grandaj cerboj, kiuj markis epokon aŭ kiujn oni povus konsideri kiel anoncantoj de ia kulturo. La kondukistoj estas juristoj, politikoj aŭ generaloj de malloga videco. La doktoroj de la fama Universitato de Chuquisaca ĵetis sian maksimuman ekkriion je la jaro 1809 kaj estingiĝis. En aliaj respublikoj de Ameriko, la liberala mieno prosperas per ia forteco en la vivoj kaj paĝoj verkitaj de Sarmiento, Alberdi, Cecilio Acosta, González Prada, Montalvo, Benito Juárez, Lerdo de Tejada, Blanco Fombona. En Bolivio —escepte Gabriel René Moreno, kiu loĝis ekziliĝanta dum sia tuta sia vivo—, la ceteraj verkistoj apenaŭ havas iom da graveco en siaj propraj urbetoj. La nunaj, [kaj] inter ili la plej kleraj, apogas la feŭdismon kaj aplaŭdas ĝin, kvankam samtempe esprimas ian malprecizan idealon, ian "liberalismon", kiu adaptiĝas al sia publika esprimo. Fakte, en sia hejmo kaj en siaj konscioj, kunekzistas la metafiziko kaj la feŭda sistemo, en kunordigita interesa ligiteco.

Je sia fondiĝo, ĉi tiu respubliko havis territorion de ĉirkaŭ tri milionojn da kvadrataj kilometroj, kiujn perdis iom post iom, ĉar en la tuta lando neniam estis materiala unuiĝo kaj [la lando] ne atingis krei kolektivon intereson. La kondukanta malmulteco loĝadis en la montaro; ĝia devizo estis Dio kaj Patrio. Sed ĝia tuja priokupado ne estis en la malproksimaj landlimoj, sed en la subpreno de ĝiaj indiĝenaj vasaloj. Malgraŭ ĉiaj sendependigaj proklamoj, la indiĝenoj restadis en la servuto kaj la grandaj bienistoj disponis de miloj da senkostaj brakoj.

Subtenante sin la lando tiele, en la malnovaj feŭdaj kaj tribestraj normoj, apenaŭ skuitaj de la kreskanta disvolviĝo de la minoj, la ekspluatado de la laboristoj devis fariĝi sen skrupuloj. La leĝo kaj la konstitucio —lukso de aliaj landoj pli demokratie antaŭeniĝintaj— fariĝis en Bolivio por esti transpasitaj. Ne

povis transvivi alia volo ol tiu de la riĉa minhavanto aŭ tiu de la feŭda mastro, proprietulo kaj arbitro de liaj bienoj. Tiu, kiu kuraĝis malebligi la leĝon kaj la konstitucion de la ĉiutagaj transpasoj, riskis perdi la vivon. La libro, konsiderata kiel talismano, estis malbona konsilanto kaj, krome, ne necesis. La "saĝeco" de la doktoroj –servantoj de la feŭda sistemo– solvis ĉiujn malfacilajn problemojn, eĉ tiujn rilatajn al konsidero de la maljusteco kiel bono, la ekspluatado de la indiĝenoj kiel rajto, kaj la respublika konstitucio kiel simpla libraĉo, uzebila laŭ la okazoj.

La feŭda malmulteco kiu sciis legi kaj skribi, havis hororon pensadi, kaj kiam ĝi faris tion, sen moraleco –aŭ pli bone dirite, laŭ sia propra "moraleco"–, solvis ĉiujn aferojn favore al ili mem, feliĉigante pro esti solvinta tiele, havante ĉiam la apogon de la religio. "Je ĉiamaj epokoj estis malriĉuloj kaj riĉuloj, estis verkita en la libro de la Sinjoro". Do, kial strangiĝis ke en Bolivio unu tuta socia klaso estis subtenita al la plej malmildaj servoj? Estis verkita en la libro de la Sinjoro!

Kaj tiuj, kiuj ne havis riĉaĵojn –sed deziris havi ilin per sia peno kaj volo; tio estas la meza klaso–, senkondiĉe submetiĝis al la feŭdaj sinjoroj, ĉiamaniere flatis ilin, disputante inter ili pri servileco kaj malindeco.

Simile al ĉiu feŭda lando, en Bolivio la stato de la humilaj klasoj devis esti bedaŭrinda kaj malfeliĉega. Ni jam analizos ĝustatempe tion, kiam ni studos la diversajn sociajn klasojn. La servutuloj de la Mezepoko ne estis malpliaj. Sen elementaj konoj kaj en la plej malbonaj vivkondiĉoj, ilia malriĉega mens(ec)o estas produkto de ilia rakita sperto kaj grandmaniere de ilia superstiĉo. La feŭdismo, por transvivi, konfirmis en la tenebroj kelkajn devenigajn ideojn, kiuj, subtenitaj de la eklezio kaj la socio, daŭras gravitante per tia prestiĝo kaj forto, ke oni bezonas katastrofon por apartigi ilin. Tiele ekzemple la malfeliĉon kaj la malriĉecon subtenas la humila laboristo, kredante ke ili estas legitima heredaĵo de lia fatala kaj nekuracebla destino. Per absoluta bonfido ili imagas ke Dio, de la alteco, priokupiĝas establi rangojn, distingojn kaj privilegiojn inter la homoj, premiante la bonulojn kaj plejbonulojn. Sed la fakto instruas ke la Sinjoro de la ĉielo esta granda humoristo, premias la malbonulojn kaj plejmalbonulojn. (La laboristo ne povas ekscii pri tiu ĉi ĉiela suspekto, sed kiam havas klasan konscion).

Ĉiu popolo naiva kaj kaptita de la superstiĉo, pli multe kredas en la misteroj, en la filtroj de sorĉistinoj, en la mesieskaj kaj providencaj homoj, ol en siaj propraj fortoj. Kaj, ekzistante speciala klopodo de la subpremanta klaso por subteni ĝin en la malklareco –malgraŭ la promesoj kaj paroladoj–, ne estas strange surpriziĝi [pro tio] ke la bolivia popolo, simile al aliaj sudamerikaj popoloj, metu sian destinon en la sorton, la loterion kaj la miraklon.

Fremde, oni havas konfuzan ideon pri kio estas Bolivio. La plejmulto ne eraras pensi ke la popolo de la altebenaĵo ankoraŭ vivas laŭ feŭda vivo, izolita meze de siaj montoj, sen kontakto kun la ondo civiliziga de la maro, kun la malkvieta fremdulo kaj kun la libro. Bolivio estas misteria Tibeto, kie eblas ankoraŭ trovi fidodonajn spurojn de la kolonio, la inkaaro kaj de la plej antikvaj amerikaj tradicioj. Apud la ligna plugilo, tamen estas la dizelo. La minoj estas la kontraŭeco de la praa agrikulturo. Socie, la indiĝeno estas tri jarcentoj malproksime al la mestizo kaj la blankulo. Sekve, la ekonomia vivo daŭras per malkohera ritmo kaj en la urbo kaj en la kamparo. En la urboj kaj en la vilaĝoj loĝas la blankulo kaj la mestizo; en la kamparo, tutnure la indiĝenaro. La mestizo kaj la blankulo havas pseŭdo-respublikan menson; la indiĝeno malkonas la respublikon.

Fakte, kunekzistas tri Bolivioj difinitaj kaj markitaj de la menso de siaj loĝantoj, de liaj kutimoj kaj eĉ de la vestoj kiujn ili uzas. La mestizo kaj la blankulo servile imitas al Eŭropo, kopias ĝiajn leĝojn kaj konstituciojn, miras la okcidentan civilizacion, kun ĉiuj ĝiaj diboĉoj kaj virtoj; precipe la diboĉoj. (Ne povas superregi la okcidenta civilizacion sen la alkoholo, la prostituo, la ludo kaj la modo). La indiĝeno konservas siaj patriarkajn kutimojn, sian amon al la tero kaj al la terkultura laboro. Pro lia nevizitado al la lernejo, lia vivmaniero estas plena de superstiĉoj. Pro la nescio de liaj rajtoj, li estas simple senindulge ekspluatata.

Sed la mestizo, kiu formas la kvardek procentoj de la urba loĝantaro, konstituas la deputiga servutaro¹ al la servo de la blankuloj. Ili estas la armilpaĝioj kaj servutuloj de la malbone nomitaj demokratiaj bataloj, samtempe ke la indiĝenoj troviĝas inter la servuto kaj la sklaveco.

Ni tiel ĝeneraligas kaj ni trovas ke estas tri branĉojn de la loĝantaro diferenciigitajn [inter ili]: la blankuloj, estroj, nomigitaj deculoj kaj kavaliroj; la mestizoj, malestime nomigitaj kiel *ĉoloj*, kaj finfine la

indiĝenoj, kiuj estas la kamparanaj terkulturistoj kamparanoj. Kvankam certas, ke la riĉeco ofte niveligas la sociajn klasojn, tre malfacile [niveligas] la hierarkiojn. Devos pasi unu aŭ du generacioj por ke la riĉiĝintaj *ĉoloj* kaj indiĝenoj atingu privilegian staton kaj aperu en la sama rango de la "aristokataj familioj". Ĉi tio estas tuta feŭdismo. Sed, pro la disvolviĝo de la mineja industrio, nova tavolo surmetiĝis al la sociaj rangoj, intermiksitante en la vivo de la bienegistoj ĝis superregi ilin.

La tribestra politiko estis ankaŭ la ŝtuparo por la survertiĝo de la triumfaj fibandoj. La liberalismo, kiu daŭris pli ol dudek jarojn en la [politik]povo, riĉigis kaj aristokratigis siajn plej rimarkindajn kondukistojn. Ĉi tiun staton de socia hierarkio, politika volumo, prestiĝo, oni devas serioze kunkalkuli, se oni volas kompreni la sencon de la civilaj kaj militaj luktoj en Bolivio. Sen ia dubo, la blankulo ludis dum la cent jaroj de pseŭdo-respublika vivo superregan rolon. La baraktoj estis inter bandoj naskiĝintaj el la sama vicero, kun la sola celo sturmi la [politik]povon kaj longdaŭre profiti de ĝi. Ne estas ideoj en ĉi tiuj luktoj nek oni vidigas programojn por fari, nek la homojn puŝas noblan celon. Estas bandoj disorbitaj kiuj batalis inter si per kruelego kaj rekontrencega malamikeco por ĉeesti la festenon, reakordiĝante je la malfeliĉeco de la opozicio kaj dispecigi la politikestron, kiu malsukcesigis ilin rilate al iliaj pretendoj.

La mestiza elemento ludis gravan rolon en ĉi tiuj luktoj "ĝis morto"; sed ĝia rolo ĉiam estis de sekvantulo, de soldato de la politikestroj, de malkara fiŝlogaĵo por ribelo aŭ de ilo por kazernpuĉoj. La indiĝeno neniam miksiĝis en la bataloj de la urboj, tute sen seninteresa pri ili ĝis ignori la nomon de la triumfinta estro, eĉ de la deputitoj elektitaj en lia loko. La kamparano, la plej humila el ĉiuj, kies kondiĉo en la bolivia socio estas simila al tio de la netuŝeblaj de Hindio, estas nur konsiderata kiel mekanika porlabora ento, sen sentemo nek rajtoj.

Tradukis J. R. Arze

* * *

-----
1. En la epoko de la verkado de tiu ĉi eseo, la granda indiĝenaro estis ekskludita de la politika voĉdono, pro ĝia analfabeteco.

JOSÉ ANTONIO ARZE

DISCURSO EN LA SOCIEDAD ESPERANTISTA CHILENA

(febrero 1938)

Apreciados colegas:

Cumpliendo mi promesa, les hablaré hoy día en Esperanto sobre algunos aspectos de Bolivia, mi patria.

Bolivia es comúnmente conocida como la República del Altiplano, y esto puede hacer pensar equivocadamente, que es un país exclusivamente andino. La verdad es que Bolivia, en su vasta extensión de millón y medio de kilómetros cuadrados, está formada por tres grandes zonas geográficas, suficientemente diferentes: la interandina, la amazónica y la zona de la cuenca del río de La Plata, que poseen, en consecuencia, gran variedad de climas, flora y fauna.

Bolivia tiene aproximadamente tres millones de habitantes. Los indios kechuas y aymaras representan el 60% de la población. La ciudad más importante de Bolivia es La Paz, que es la capital¹; está situada a cuatro mil metros sobre el nivel del mar² y está cerca al Lago Titicaca. Es atractiva para los turistas, por su ondulante aspecto de las calles y porque se extiende junto al Illimani, montaña de nieves eternas.

Sucre, conocida como la "ciudad blanca", está en medio de un pintoresco valle y es denominada como la ciudad más tradicional de Bolivia; fue la sede de la Audiencia de Charcas, en la época de la colonia española. Potosí presenta objetos arquitectónicos dignos de verdadera admiración; fundada junto al cerro del mismo nombre, tuvo en el siglo XVI más de cien mil habitantes; ahora que sus minas no tienen mayor importancia, tiene apenas 30.000 habitantes. Cochabamba se halla en un vasto y fecundo valle, donde se puede gozar de una eterna primavera.

Bolivia fue fundada el 6 de agosto de 1825. Sus 113 años de historia republicana están marcados como la vida de todos estos países, que pasaron del feudalismo colonial al semicolonialismo impuesto por los imperialismos.

Bolivia entregó mucha plata a la metrópoli española. La república continuamente nutrió con sus riquezas, especialmente de estaño, las fortunas de muchos magnates, mientras la mayor parte del pueblo vive siempre en la miseria. Una próxima fuente muy próspera será el petróleo. Ricos pozos de petróleo existen en el Oriente. Y la Guerra del Chaco fue verdaderamente causada por la disputa entre dos imperialismos sobre zona petrolífera boliviana.

A pesar de que Bolivia fue uno de los países que más temprano invocó las luchas sociales, actualmente hay en mi país [pocos] centros de trabajadores e intelectuales izquierdistas. De su acción futura dependerá que Bolivia siga como semicolonia, de la que sólo se aprovechen como esclavos los extranjeros, feudales y burgueses, o que se haga un país, cuyas grandísimas riquezas naturales aseguran felicidad e independencia política y moral a las grandes masas de la Nacionalidad.

Antes de terminar este discurso, deseo también decir a ustedes que, en Bolivia, el movimiento Esperantista, destinado a levantar en el mundo "un gran círculo familiar", según la bella divisa de Zamenhof, el admirable creador de la lengua internacional; que en Bolivia –repito– el movimiento Esperantista no está todavía organizado.

Existen esperantistas aislados –y yo soy uno de ellos–, pero estoy seguro de que el faro de la Sociedad Esperantista Chilena reflejará su acción en Bolivia, donde, a mi regreso, yo prometo colaborar en la organización de la Liga Boliviana de Esperanto.

Queridos colegas:

A pesar de que incompresibles masas miran con escepticismo la perspectiva del Esperanto, el influjo cosmopolita de nuestra lengua crece constatemente.

En la vanguardia de este movimiento de fraternidad universal, se levanta la grandiosa URSS³ que desea hacer de todos los pueblos de la Tierra, no sólo pueblos ligados por una sola lengua neutral, sino un régimen de igualdad económica. Régimen donde el trabajo sea una ley universal, donde no haya explotadores ni explotados. Régimen donde, en resumen, desaparezca la fratricida lucha de clases, inevitable bajo el orden social capitalista. Sólo esa Sociedad futura hará efectiva la fórmula de Marx: "**a cada uno según su capacidad, de cada uno según sus necesidades**".

Traducido del esperanto por J. R. Arze.

* * *

-
1. La Paz es la sede del gobierno. La capital legal es Sucre.
  2. El centro de la ciudad se halla a 3600 m/snv.
  3. Unión de Repúblicas Socialistas Soviéticas = Unión Soviética.

JOSÉ ANTONIO ARZE

PAROLADO ĈE LA ĈILIA ESPERANTISTA SOCIETO

(je februaro 1938)

Estimataj samideanoj:

Plenumante mian promeson, mi parolos al vi hodiaŭ Esperante pri kelkaj aspektoj de Bolivio, mia patrio.

Bolivio estas komune¹ konata kiel Respubliko de la Altebenaĵo, kaj tio ĉi povas pensigi erare ke ĝi estas lando ekskluzive anduja². La vero estas ke Bolivio, en ĝia vasteco de miliono kaj duono de kvadrataj kilometroj, estas formata de tri grandaj zonoj geografiaj, sufiĉe malsimilaj: la interanduja, la amazonuja kaj la zono de la kavaĵo de la rivero La Plata, posedante, sekve, grandan variecon de klimatoj, kreskaĵaro kaj bestaro.

Bolivio havas proksimume tri milionoj da loĝantoj. La Keĉuaj kaj Ajmaraj indiĝenoj reprezentas 60% de la loĝantaro. La plej grava³ urbo de Bolivio estas La Paz (La Paco), kiu estas la ĉefurbo; ĝi situas kvar mil metrojn super la marnivelo kaj estas proksima al la Lago Titikaka. Ĝi estas alloga por turistoj, pro ĝia torda aspekto de la stratoj kaj ĉar ĝi kuŝas apud Illimani, eternneĝa monto.

Sukre, konata kiel la "blanka urbo", estas meze de pentrinda valo kaj ĝi estas nomata pro ĝi la plej tradicia urbo de Bolivio; ĝi estis la sidejo de la Aŭdenco de Ĉarkas, en la tempo de la Hispana Kolonio. Potosi prezentas verajn arkitekturajn mirindaĵojn; fondita apud la altaĵo samnoma, ĝi havis en la XVI-a jarcento pli ol cent mil loĝantojn; nun, ke ĝiaj minejoj ne havas plu gravecon, ĝi havas apenaŭ 30.000 loĝantojn. Koĉabamba troviĝas en vasta kaj fekunda valo, kie oni povas ĝui longdaŭnan printempon.

Bolivio estis fondita la 6-an. de Aŭgusto 1825. Ĝiaj 113 jaroj de respublika historio estis malrodigitaj⁴ kiel la vivo de ĉiuj ĉi landoj, kiuj pasis el la kolonia feŭdismo al la duonkoloniismo truditaj de la Imperialismoj.

Bolivio liveris multon da arĝento al la Hispana ĉeflando. La respubliko daŭre nutradis per ĝiaj riĉaĵoj, speciale de stano, la riĉejoj de malmultaj magnatoj, dum la plej multo de la popolo vivas ĉam mizere. Proksima fonto tre prospera estos la petrolo. Riĉaj petrolputoj ekzistas en Oriento. Kaj la Milito de l' Ĉako estis kaŭzita, vere, pro la disputo inter du imperialismoj pri la Bolivia petrol-zono.

Malgraŭ tio, ke Bolivio esta unu el la landoj, kiu pli frue ekvokis al la sociaj bataloj, estas nuntempe en mia lando [malmultaj]⁵ centrejoj de maldekstraj laboristoj kaj intelektuloj. De ilia estonta agado dependos ke Bolivio sekvos kiel duonkolonio, kiu nur profitos neplenaj fremdaj kaj feŭdisme burĝaj sklavoj aŭ ke ĝi fariĝos lando, kies grandegaj naturaj riĉaĵoj certigus feliĉon kaj sendependecon politikan kaj moralan de la grandaj amasoj de la Nacieco.

Antaŭ ol fini tiun ĉi paroladon, mi deziras ankoraŭ diri al vi, ke en Bolivio la Esperantista movado, destinota starigi en la mondon "unun grandan rondon familion", laŭ la bela devizo de Zamenhof, la admirinda elpensisto de la internacia lingvo; ke en Bolivio –mi ripetas– la Esperantista movado ne estas ankoraŭ organizita.

Ekzistas izolitaj Esperantistoj –kaj mi estas unu el ili– sed mi estas certa, ke la faro de la Ĉilia Esperantista Societo reflektos ĝiajn agojn en Bolivio, kie, kiam mi revenos, mi promesas kunhelpi en la organizo de la Bolivia Esperanto Ligo.

Karaj samideanoj:

Malgraŭ tio, ke nekomprenemaj amasoj sceptikece rigardas la perspektivon de l' Esperanto, la kosmopolita influo de nia lingvo konstante pligrandiĝas.

En la avangardo de tiu ĉi movado de universala frateco, staras la grandioza USSR⁶, kiu volas fari de ĉiuj la popoloj de la Tero, ne nur popoloj ligitaj per unu sola neŭtrala lingvo, sed reĝimo de ekonomia egaleco. Reĝimo kie la laboro estu universala leĝo, kie ne estu ekspluatantoj nek ekspluatitoj. Reĝimo kie, resume, malaperiĝos la fratemigaj klasbataloj, neevitebla sub la kapitalisma sociordo. Nur tia estonta Socio efektivos plenege la formulon de Marx: "ĉiuj laŭ siaj fortoj, al ĉiuj laŭ siaj bezonoj".

Unue publikita en *Bolivia esperantisto*,
6 (januaro, 1994*).— El la originalo.

* * *

-
1. t. e. "ofte".
  2. Anduja = rilata al Anda montaro. (Hispane: Cordillera de los Andes).
  3. t. e. "La ĉefa"
  4. Sic. Eble: markadigitaj.
  5. *Malmultaj*. Sen tiu ĉi adjektivo, la frazo sendube ne havas kompreneblan sencon.
  6. Unuiĝo de Sovetaj Socialismaj Respublikoj = Soveta Unio.

CARLOS MEDINACELI

LA CUESTIÓN DEL INDIANISMO¹

Entre los juicios apresurados, o desacertados, de José Eduardo Guerra, en el libro que examinamos,² nos ha parecido el capital el que emite sobre la cuestión del "indianismo" en literatura. Por eso, empezamos por consagrar al tema este primer análisis.

Dice Guerra:

"El llamado "indianismo" que tiene hoy en América —y en Bolivia— exaltados propagandistas, no pasa, en mi concepto, de ser una simpática ilusión sin aplicación posible en la preciosa realidad que nos impone volver los ojos hacia Europa".

Se explica que Guerra, que vive en Europa, haya vertido ese juicio. Si viviera en Bolivia, si hubiese conocido la Bolivia verdadera, que es la campesina, su opinión sería otra. Para los que vivimos en Bolivia, para los que, desde pequeños, viajando por campos y pueblos, hemos tenido que enfrentarnos ante la realidad de la vida nacional, la primera exigencia que se nos impone, a cada momento, es apartar los ojos de la Europa exótica que desorienta nuestra conducta y volver a la realidad boliviana que es la fundamental, decisiva vida indígena.

A más de reconocer esto, es tiempo ya de arrancar deducciones de nuestra historia. Si ahondamos en ella, forzosamente tendremos que llegar a ver que, desde la Colonia para acá, nuestra existencia ha sido en la *forma* hispánica, pero en la *esencia*, india.

De ello ha provenido el desequilibrio de nuestra existencia *pseudomorfótica*. Queremos vivir a la europea, pero sentimos como indios. En todos los aspectos de nuestra existencia se refleja esta desarmonía: lo mismo en política que en literatura, en lo social como en lo doméstico. Así, en política, hemos adoptado "las formas" de gobierno europeas, pero esas formas, al llevarse a la práctica, han cobrado la modalidad indígena, más concretamente, pseudomorfóticamente, *chola*. Se legisla con leyes occidentales, pero se obra con espíritu de *ayllu*. Igual en literatura: escribimos en castellano, pero pensamos en aymara o keswa.² Y, de hecho, nuestra vida, nuestra conducta, nuestro sentir y gobernar, resultan falsos, deficientes, fragmentarios y vacilantes; no llegamos nunca, plenamente a realizar la totalidad de nuestra espíritu dentro de una forma definida. *Somos naturalezas problemáticas*, en el sentido goethiano de estos términos.

Y, este hecho fractura nuestra existencia, coarta el desarrollo y expansión de la personalidad y, a la larga, ocasiona que todos seamos unos *hombres fracasados*.

¿Cómo hacer frente a este conflicto? Unos, como Guerra, piensan que hay que volver los ojos a Europa, occidentalizarnos. Hace ya cuatro siglos que venimos persiguiendo ese ideal. ¿Lo hemos alcanzado...? El medio telúrico continúa como antes de la conquista, como durante ella y como ahora, sin haber perdido su enorme fuerza plasmadora de hombres y acontecimientos.

Entonces, antes que —como hasta ahora— pretender vivir desligados de nuestro medio, importando y trasplantando lo mismo modos de vestir que sistemas de gobierno, y, hasta emoción y belleza, lo fatalmente imperativo es volver los ojos a la tierra que habitamos, obedeciendo dóciles a los influjos maternos de la tierra nutricia.

Esto no significa el rechazo sistemático de todo cuanto de bueno nos viene de Europa. Sería absurdo. Lo que decimos es que, antes de europeizar hasta lo raigalmente nuestro, como hemos pretendido hacer hasta ahora, debemos esforzarnos por imprimir un sello americano a lo europeo.

Y, si bien, en muchos aspectos de la ciencia y de la técnica eso ya no es posible, en el terreno ideal del Arte, ¿por qué no vamos a tener derecho de ir en busca de nuestra propia expresión, defender la originalidad de nuestro espíritu y dar una emoción autóctona a nuestras letras?

Esto es lo que persigue el Indianismo. ¿Por qué una orientación de tal naturaleza, que no va en pos de lo brillante fascinador de Europa, como fueron el Romanticismo y el Modernismo, sino que, más bien busca sus fuentes de inspiración en los motivos familiares y en lo que a diario convivimos iba a ser "una simple ilusión sin aplicación posible en la realidad" como afirma Guerra?

Al revés: entre el pseudoclasicismo de los Coloniales, el Romanticismo de los Patricios, el Modernismo de los rubendarianos y el "Indigenismo" de hoy, las orientaciones exóticas, desvinculadas del medio y ajenas a la realidad nacional, fueron aquellas y no el Indigenismo que responde no ya solamente a una efímera veleidad de moda literaria, sino a la "premiosa realidad" de nuestra vida, que nos obliga a volver los ojos a lo nuestro, a lo que no es sólo un alarde de erudito o de retórico, como el de nuestros anacrónicos grecologistas como Tamayo o el bizarro versallismo de los Modernistas que cantaban a la Marquesa Pompadour y el clavecín de su abuela, sino que responde a la angustia de todos los días, a lo profundamente trágico de nuestro vivir y a un legítimo sentimiento de reivindicación social y a la expresión sincera de la "humilde verdad", a dar, en arte, lo que es nuestro, aunque sea indio, y no pompadurismos de boudoir y erotismos satánicos aprendidos en Baudelaire y Lorrain.

"En un renacimiento literario —escribe Ganivet— es esencial que el punto de arranque esté en el mismo suelo de la nación y que los tipos iniciales sean tipos del pueblo, vistos como son, no idealizados y falseados al modo de los pastores de idilio y los campesinos de cromó. Sólo cuando en una literatura abundan estos tipos reales se puede confiar en un florecimiento artístico durable".

Precisamente, en el hecho de que empecemos a conceder carta de ciudadanía al indio dentro de la república del arte, hay que ver el síntoma de que nuestra literatura, habiendo vencido ya su período de infancia —que es siempre de imitación indiscriminada—, está alcanzando su vigor de juventud —período que es, tanto en lo psicológico individual como en la evolución cíclica de la actividad estética en los pueblos—, de conquista de la autonomía y conciencia del Yo.

Ideología indianista. El Indianismo como doctrina y creación ha nacido en el Perú serrano y ha trascendido a la Bolivia altiplánica. Cuenta ya con una ideología propia. José Carlos Mariátegui, de prestigio continental, José Uriel García, el rutilante preconizador del "Nuevo Indio", Gamaliel Churata,³ el másculo prosista de **El Gamonal** y, tantos otros, han dicho ya mucho de lo que en fundamentación de la doctrina, había que decir.

El pensamiento de Mariátegui es conocido entre nosotros. Por eso, recomendaríamos a Guerra la lectura de **Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana**, especialmente el ensayo séptimo donde enjuicia la literatura de su patria y llega a valorizaciones críticas de tan luminosa penetración. Uriel García ha difundido, ¡con qué magia del arte de la prosa!, su tesis de la "indianidad" plasmadora de

cultura en **El Nuevo Indio** y en los ensayos que publica en **La Prensa** de Buenos Aires, y Gamaliel Churata, que no ha reunido aún su jugosa producción en volumen, ha publicado estudios de tanta enjundia como **El Gamonal, Ubicación del Pallasiri, Tendencia y filosofía de la ch'ujlla y Temas de religión y de arte americanos**. Un estudio último del mejicano Moisés Saenz, **Sobre el indio peruano**, proporciona la más metódica información sobre los diversos aspectos del problema indígena en Suramérica.⁴

Cuenta, luego, el Indianismo, con una ideología bien cimentada. Lo que falta es la realización de esos ideales en creaciones maestras de arte. Esa obra vendrá. El porvenir de este arte duerme en el seno de los dioses del Ande, *Apus*⁵ tutelares.

Necesario es advertir, empero, que prescindiendo de los precursores de esta tendencia, como el López Albújar de **Cuentos Andinos** y el Arguedas de **Raza de Bronce** —indianistas con técnica europea— en la lírica contamos ya con una realización estética de primer valor: es el poemario **Ande** del puneño Alejandro Peralta. "Con **Ande** —ha dicho Chocano— ha nacido el Impero Incásico de la lírica en América". Hoy, acaba de darnos otro libro, de menor pureza estética que **Ande**, pero de mayor ímpetu revolucionario, **El Kollao**.

Peralta es el poeta del Titikaka y de su espíritu encarnado, el indio balseiro del lago.

Y ahora, con referencia a su obra, se nos ocurre esta idea: los límites de las nacionalidades en América, como obra artificial de la política, no son los mismos para los espíritus. Estos obedecen a otros factores más substanciales, el influjo cósmico y análoga sensibilidad y credo estéticos. En este sentido, más nuestros los sentimos, verbigracia, a Gamaliel Churata, que si nacido en Puno, es tan andino y altiplánico, tan "kollawino" en su espíritu y el másculo empuje de su prosa varonil, o a su hermano Alejandro Peralta, el poeta diáfano del Lago, que a un poeta o escritor de un emperifollado versallismo en una ciudad boliviana con un poco o ningún ambiente andino ya, como Tarija por ejemplo. Más compenetración psíquica hay, por eso, entre un escritor paceño y otro cuzqueño, que entre éste y otro limeño, con el cual, si la nacionalidad política los une, el espíritu de sierra del primero y de llanura del segundo, los separa. Los límites de las literaturas no se van a conformar con los de las nacionalidades, han de obedecer al insurgente influjo telúrico que en esta América agreste imprime tan rotunda modalidad a las conciencias. Ya en Bolivia misma va diferenciándose la literatura del "Ande", que ha de cobrar con la surperuana un mismo carácter, de la del oriente y del sudeste, determinadas por otro paisaje, como que ya ahora mismo, los tímidos asomos de literatura regional que están apareciendo en Tarija, más semejanza presentan con el vernaculismo del norte argentino, al que sigue en el folklorismo gauchesco, el criollismo verbal y el color local, que con la lírica o cuentística de esta región kollawina.

Entonces, y volviendo al caso del autor de **Ande**: ¿por qué no considerarlo como un poeta nuestro? En espíritu y obra está ligado a nuestro paisaje y nuestra sensibilidad como el mejor de los nuestros. *Es el poeta del Lago*. Y el Lago es tan boliviano que no es de creer que el hecho de haber nacido en Puno, sea parte para que dejemos de considerarlo como a uno de nuestros valores representativos, el piloto avizor, precursor profético, vate, de una corriente por hoy literaria —el indigenismo— pero llamada en el futuro a cobrar una palingenésica transcendencia social revolucionaria.

Churata, que tan impagables servicios ha prestado a nuestra cultura —el fue el iniciador, conductor y maestro del movimiento **Gesta Bárbara** en Potosí, en 1918, y hoy es el alma y nervio de **Semana Gráfica** en La Paz— y el poeta de **Ande** y **El Kollao** son dos valores andinos, indianistas.

"La corriente indigenista —escribe Mariátegui— que caracteriza a la nueva generación peruana, no debe su propagación presente ni su exageración posible a las causas eventuales y contingentes que determinan comúnmente una moda literaria. Tiene una significación mucho más profunda. Basta observar su contingencia visible y su consanguinidad íntima con una corriente ideológica y social que recluta cada día más adhesiones en la juventud, para comprender que el indigenismo literario traduce un estado de ánimo, un estado de conciencia del Perú nuevo".

El indigenismo no es, como se ve, una mera moda literaria. Arranca de la tierra materna. Como tiene sus raíces en la gleba, está nutrido con el jugo de las angustias proletarias, recoge el clamor de justicia de estos nuestros pueblos del Ande que buscan también su redención por la belleza que es bien y verdad.

Esto es lo que parece ignorar Guerra. Por eso ha afirmado que "el indianismo no pasa de ser una simple ilusión".

La ilusión es creer que vamos a seguir cantando al cisne de Leda y el monte Helicon cuando para eso tenemos al Illimani y al Indio.

C. Medinaceli, *Estudios críticos*. 2. ed.
La Paz: 1969. p. 119-124.

-
1. Sobre los alcances de los términos *indio* e *indígena* y sus derivados *indianismo* e *indigenismo*, véase la explicación en el glosario.
  2. El autor alude al **Itinerario espiritual de Bolivia**, de José Eduardo Guerra.
  3. Gamaliel Churata es el seudónimo de Arturo Peralta.
  4. Saenz ha escrito también otros estudios sobre el indio de Guatemala y del Ecuador. Últimamente ha publicado el valiosísimo aporte de psicología y pedagogía experimental del indio mejicano **Carapán - Bosquejo de una experiencia**, algo de lo mejor que sobre vitales problemas de América se ha escrito para los americanos.

CARLOS MEDINACELI

LA AFERO INDIANISMA¹

Inter la precipitaj aŭ malcertaj asertoj de José Eduardo Guerra, en la libro, kiun ni ekzamenas,² ŝajnas al ni la plej grava tiu, kiun li esprimas pri la afero "indianisma" en literaturo. Pro tio, ni komencu konsekri al temo ĉi tiun unuan analizon.

Diras Guerra:

"La nomata "indianismo", kiu havas hodiaŭ en Ameriko –kaj en Bolivio– ekscitegajn propagandistojn, ne pasas, laŭ mia koncepto, de simpatia iluzio sen ebla apliko en la premiga realiĝo, kiu trudas al ni ĉiumomente turni la okulojn al Eŭropo".

Oni komprenas, ke Guerra, kiu loĝas en Eŭropo, estis verŝinta tian aserton. Se li loĝus en Bolivio, sei li estus koninta la veran Bolivion, kiu estas la kampara, lia opinio estus alia. Por ni, kiuj loĝas en Bolivio, kaj ekde nia infaneco, vojaĝante tra kampoj kaj vilaĝoj, devis alfronti nin al la realeco de la nacia vivo, la unua postulo kiu superreĝas sur nin ĉiumomente, estas apartigi la okulojn de la ekzotika Eŭropo, kiu malorientas nian konduton kaj turni ilin al la bolivia realeco, kiu estas la fundamenta, decidiga indiana vivo.

Krom rekoni ĉi tion, estas jam tempo por eltiri deduktojn de nia historio. Se ni profundigaĝas en ĝin, nepre ni devas vidi ke, de la Kolonio al nuntempo, nia ekzistado estis *laŭforme* hispania, sed *esence* indiana.

De tio devenis la malekvilibro de nia ekzistado *pseŭdomorfotika*. Ni volas vivi laŭeŭrope, sed ni sentas kiel indianoj. En ĉiuj aspektoj de nia ekzistado reflektiĝas tiu malharmonio: tiel en politiko kiel en literaturo, [tiel] en la socieco kiel en la hejmeco. Tiele, en politiko ni adoptis la "formojn" de la eŭropea registraro, sed tiuj formoj, alportitaj al la fakteco, akiris indianan modon, pli precize, pseŭdomorfotike, *ĉolan*. Oni leĝdonas per okcidentaj leĝoj, sed agadas per spirito de *ajljo*.⁴ Simile en literaturo: ni verkadas hispane, sed pensadas *ajmare* aŭ *keĉue*. Kaj fakte, nia vivado, nia konduto, nia senteco kaj registreco, devenas falsaj, malsufiĉaj, fragmentaj kaj hezitemaj; ni atingas neniam realigi la plenecon de nia spirito laŭ difinita formo. *Ni estas problem(em)aj natur(aj)oj*, laŭ la goethe-a senco de ĉi tiuj terminoj.

Kaj ĉi tiu fakto (osto)rompas nian ekzistadon, limigas la disvolviĝon kaj disvastiĝon de la personeco kaj, allonge, okazas ke ni ĉiuj estu *malsukces(it)aj homoj*.

Kiel alfrontigi tiun ĉi konflikton? Unuj, kiel Guerra, pensas ke oni devu turni la okulojn al Eŭropo, ke ni devu okcidentiĝi. Estas jam kvar jarcentoj dum ni celiĝas al tiu idealo. Ĉu ni atingis ĝin...? La tera medio daŭriĝas kiel antaŭ la konkero, kiel dum ĝi kaj kiel nun, ne perdinta sian grandegan forton plasmigan de homoj kaj okazoj.

Do, anstataŭ pretendi –kiel ĝis nun– vivi disligitaj de nia medio, importante kaj transplantante ju la samajn manierojn vesti, ju la registrarajn sistemojn kaj eĉ emocion kaj belecon, tio kio estas fatale imperativa estas turni la okulojn al la tero, kie ni loĝadas, plenumante obeemaj la patrinajn influojn de la nutriga tero.

Ĉi tio ne signifas la sisteman forpelon de ĉio bona, kio venas al ni el Eŭropo. Ĉi tio estus absurda. Tio kion ni diras estas ke, anstataŭ eŭropigi eĉ la radikajn niaĵojn, kiel ni pretendas fari ĝis nun, ni devas klopodi presigi amerikan stampon al la eŭropeco.

Do, kvankam en multaj aspektoj de la scienco kaj tekniko, tio jam ne estas ebla, en la arta tereno, kial ni ne havus rajton serĉi niajn proprajn esprimojn, defendi la originalecon de nia spirito kaj doni aŭtoktonan emocion al niaj beletroj?

Tio estas kion celigas la Indianismo. Kial tia-natura orientiĝeco, kiu ne celas la brilajn ravajn eŭropaĵon, kiel estis la Romantikismo kaj Modernismo, sed serĉas siajn enspirigajn fontojn en la familiaj motivoj kaj en tio, kun kio ni ĉiutage kunvivadas, devas esti "simpla iluzio sen ebla apliko en la realeco", kiel asertas Guerra?

Male: inter la pseŭdoklasikismo de la Koloniuloj, la romantikismo de la Patricioj, la Modernismo de la *rubendarianoj* kaj la hodiaŭa "indianismo", la ekzotikaj orientiĝoj, disligitaj de la medio kaj strangaj al la nacia realeco, estis la unuaj, sed ne la indianismo kiu respondas ne nur al la efemera voletto de la literatura modo, sed al la "premiga realiĝo" de nia vivo, kiu obeigas nin turni la okulojn al la niao, al kiu ne nur estas fanfaraĵo de eruditciulo aŭ de retorikisto, kiel tiu de niaj anakronikaj grekologoj kiel Tamayo aŭ la kuraĝa *versallismo* de la Modernistoj, kiu kantadis al la markizino Pompadour kaj la klaveceno de ŝia avino, sed tiu, kiu respondas al la ĉiutaga angoro, al la profunda tragedio de nia vivado kaj al legitima sento de socia depostulo kaj al la sincera esprimo de la "humila vero", al dono, per la arto, de tio kio estas nia, kvankam estus indiana, kaj ne al la pompadurismoj de kabineto kaj satanaj erotikaĵoj, lernitaj el Baudelaire kaj Lorrain.

"En literatura renaskiĝo –skribas Ganivet– estas esence ke la ekfunkciga punkto estu en la mema tero de la nacio kaj ke la ekaj tipoj estu tipoj de la popolo, vidataj tiel, kiel ili estas, [sed] ne idealigitaj kaj falsigitaj, laŭ la maniero de la paŝtistoj de idilio kaj la kamparanoj de kromato. Nur kiam en literaturo abundas ĉi tiuj realaj tipoj, oni povas konfidi en daŭrebla belarta floriĝo".

Precize, en tiu ĉi fakto, ke ni komencu doni ĉarton de civitaneco al la indiano en la respubliko de la belarto, oni devas vidi la simptomon de tio, ke nia literaturo, jam venkinta sian infanan periodon –kiu ĉiam estas de sendiskriminanta imitado–, estas atinganta la fortikecon de la juno periodo kiu estas –kaj en la individua psikologio, kaj en la cikla evoluo de la estetika agado de la popoloj–, periodo de konkero de la aŭtonomio kaj konscio de la Mio.

Indianisma ideologio. La indianismo kiel doktrino kaj kreado, naskiĝis en montara Peruo kaj etendiĝis al altebena a Bolivio. Ĝi jam disponas je propra ideologio. José Carlos Mariátegui, de kontinenta prestiĝo, José Uriel García, la brilanta publikaŭdanto de la "Nova Indiano", Gamaliel Churata,³ la virema prozisto de **El Gamonal** (*La tribestro*) kaj multaj aliaj, diris jam multon de tio, kion, rilate al la fundamentigo de la doktrino, oni devis diri.

La penso de Mariátegui estas konita inter ni. Pro tio, ni rekomendus al Guerra la legadon de **Siete ensayos de interpretación de la realidad peruana** (*Sep interpretaj eseoj pri la perua realiĝo*), precipe la sepan eseon, kie li juĝas la literaturon de sia patrio kaj atingas kritikajn valorigojn de briliga penetro. Uriel García disvastigis, ĵper kia prozarta magio!, sian tezon pri la "indianeco" plasmiga de kulturo, per **El Nuevo Indio** (*La nova indiano*) kaj per la eseoj publikitaj en **La Prensa** (*La Preso*) de Buenos Aires, kaj Gamaliel Churata, kiu ankoraŭ ne kompilis sian sukeman produktaron en volumon, publikis studojn tiel substancajn kiel **El Gamonal** (*La tribestro*), **Ubicación del Pallasiri** (*Loko de la rikoltanto*), **Tendencia y filosofía de la chujlla** (*Tendenco kaj filozofio de la ch'ujlla*) kaj **Temas de religión y de arte americanos** (*Temoj pri amerika religio kaj arto*). Lasta studo de la meksikiano Moisés Saenz, **Sobre el indio peruano** (*Pri la perua indiano*), provizias la plej metodan informon pri la diverzaj aspektoj de la indiana problemo en Sudameriko.⁵

Krome, la indianismo havas bone cimentitan ideologion. Tio kio mankas estas la realiĝo de ĉi tiuj idealoj en majstraj (bel)artaj kreaĵoj. Tiu farado venos. La estonteco de ĉi tiu arto dormas en la sino de la andaj dioj, *Apus* kuratoraj.

Necesas averti, tamen, ke krom la pioniroj de ĉi tiu tendenco, kiel López Albújar en **Cuentos Andinos** (*Andaj rakontoj*) kaj Arguedas en **Raza de Bronce** (*Raso el bronz*) –indianistaj kun eŭropa tekniko– en la liriko ni jam kontas kun realiĝaĵo estetika de unua valoro: ĝi estas la poemaro **Ande** (*Ando*) de la *punoano* Alejandro Peralta. "Per **Ande** –diris Chocano– naskiĝis la inka imperio de la liriko en Ameriko". Hodiaŭ, li ĵus donis al ni alian libron, de malpli estetika pureco ol **Ande**, sed de pli granda revolucia impeto, **El Kollao**.

Peralta estas la poeto de Titikaka kaj de ĝia karniĝinta spirito, la indiana flosisto de la Lago.

Kaj nun, rilate al lia verko, ekvenas al ni ĉi tiun ideon: la limoj de la nacilandoj en América, kiel artefarita konstruaĵo de la politiko, ne estas la samaj de la spiritaj. Ĉi tiuj obeas al aliaj faktoroj, pli substanciaj, la kosma influo kaj simila sentemo kaj estetika kredo. Laŭ tiu ĉi senco, ni sentas pli niaj, ekzemple, al Gamaliel Churata, kiu kvankam naskiĝinta en Punoo, estas pli anda kaj altebenaĵa, pli "*koljaana*" en lia spirito, kaj en la virema puŝ (ad)o de lia vira prozo, aŭ al lia frato Alejandro Peralta, la diafana poeto de la Lago, ol al poeto aŭ verkisto de puca versallismo en iu ajn bolivia urbo kun jam malmulta aŭ nula anda medio, kiel ekzemple Tarija. Pro tio, estas pli psika kunpenetro inter verkisto de La Paz kaj alia de Kusko, ol inter ĉi tiu kaj alia de Lima, kun kiu, kvankam la politika nacieco kunigas ilin, la spirito de la montaro de la unua, kaj de la ebenaĵo disigas ilin. La limoj de la literaturoj ne konformiĝos al tiuj de la nacilandoj; ili obeos al la ribelanta tera influo, kiu en ĉi tiu sovaĝeta Ameriko presas definitivitan modecon al la konscio. Jam en mema Bolivio ekdiferentiĝas la "anda" literaturo, kiu akiros kun la sudperua la saman karakteron, de la orienta kaj sudorienta, determinitaj de alia pejzaĝo; tiel ke nuntempe la timemaj ejoj de la regiona literaturo kiu ekaperas en Tarija, havas pliajn similecojn kun la landpropreco de la nordargentino, al kiu sekvas je la gaŭĉ(esk)a folkloro, la kreola paroleco kaj la (loĝ)loka koloro, ol kun la liriko aŭ rakonteco de la *koljaa* regiono.

Do, revenante al la kazo de la aŭtoro de **Ande**: kial oni ne povas konsideri lin kiel poeto nia? Laŭ spirito kaj verko, li estas ligita al nia pejzaĝokaj nia sentemo kiel la plej bona el la niaj. *Li estas la poeto de la Lago*. Kaj la Lago estas tiel bolivia, kiel oni ne povas kredi ke, pro lia naskiĝo en *Punoo*, ni devus malkonsideri lin kiel unu en niaj reprezentaj valoroj, kiel la gvata piloto, profeta antaŭanto de fluado nun nur literatura –la indianismo– sed alvokita akiri en la estonteco *palingenesa* trascendo socia kaj revolucia.

Churata, kiu pruntedonis nepageblajn servojn al nia kulturo –li estis la inicianto, kondukisto kaj majstro de la movado [nomita] **Gesta Bárbara** (*Barbara Heroaro*) en Potosí, je 1918, kaj hodiaŭ estas la animo kaj nervo de **Semana Gráfica** (*Grafika Semajno*) en La Paz– kaj la poeto de **Ande** kaj **El Kollao**, estas du andaj valoroj, indianistoj.

"La indiĝenisma fluado –verkas Mariátegui– kiu karakterigas la novan peruan generacion, ne ŝuldas sian nunan disvastiĝon, nek sian eblan troiĝecon al kialoj eventualaj kaj kontingencaj kiuj ofte determinas literaturan modon. Ĝi havas multe pli profundan signifon. Sufiĉas observi ĝian videblan kontingencan kaj ĝian intiman samsang(ec)on kun ideologia kaj socia flu(ad)o, kiu varbas tagon post tago pliajn aliĝojn inter la junularo, por kompreni ke la literatura indiĝenismo tradukas animstaton, konscian staton de la nova Peruo".

La indiĝenismo ne estas, kiel oni vidas, simpla literatura modo. Ĝi sin altiras el la patrino tero. Pro tio ke ĝi havas siajn radikojn en la servuttero, ĝi nutriĝas per la suko de la proletariaj korpremoj, rikoltas la helppeton al justeco de ĉi tiuj niaj andaj popoloj, kiuj serĉas ankaŭ sian savon per la beleco, kiu estas bono kaj vero.

Tio ĉi estas kion Guerra ŝajnas ignori. Pro tio, li asertas ke "la indianismo ne pasas esti simpla iluzio".

La iluzio estas kredi ke ni daŭriĝos kantante al la cigno Leda kaj al monto Helicono, kiam por tio ni havas [la monton] *Illimani* kaj la Indianon.

Tradukis J. R. Arze.

* * *

-
1. Pri la esprimo atingo de la vortoj *indiano* kaj *indĝeno* kaj la derivaj *indianismo* kaj *indĝenismo*, vd. la Glosaron.
  2. La aŭtoro aludas al **Itinerario espiritual de Bolivia** (*Spirita vojaĝplano de Bolivia*), de José Eduardo Guerra.
  3. Gamaliel Churata estas la pseŭdonimo de Arturo Peralta.
  4. Saenz verkis ankaŭ aliajn studojn pri la indiano de Gvatemalo kaj Ekvadoro. Lastatempe li publikis la altvaloran alporton de psikologio kaj pedagogio eksperimenta pri la meksikia indiano **Carapán - Bosquejo de una experiencia** (*Carapán: skizo de sperto*), io de la plej bona pri vivaj amerikaj problemoj, skribitaj por amerikanoj.- *Noto de la aŭtoro*.
  5. *Apus*: eble apis. Vd. glosaron.

TIBOR SEKELJ

TIWANAKU, CIUDAD PREHISTÓRICA AMERICANA

Apenas a media hora de viaje de la principal ciudad boliviana, La Paz, en dirección al lago sagrado de Titicaca, llegamos a la estación de Tiwanaku. Uno pasa a lo largo de algunas estatuas pétreas gigantes que representan figuras humanas estilizadas. Extasiados hacemos un alto ante ellas, y de nuevo apresuramos el paso para ascender los 50 metros de una alta montaña artificial, llamada Akapana, de la cual no se sabe todavía si fue un lugar sagrado o la fortaleza de algún pueblo desaparecido en tiempos remotos. La montaña está construida sobre la base de grandes piedras pulimentadas, y del mismo material sobre su superficie esta konstruida una represa con canales y diques para conducir el agua desde abajo.

Ante mi emocionada mirada se extendía una vista, que hizo pensar a científicos y poetas como Alcides d'Orbigny, Max Uhle, Bartolomé Mitre, Arturo Posnansky¹ y otras eminencias. El santuario principal tiene una longitud de 120 metros y casi el mismo ancho, rodeado de piedras pulimentadas. Sobre uno de los flancos de este santuario, llamado Kallasasaya, se puede ver una escalinata construida de piedras grandes y, sobre el flanco opuesto se levanta la famosa Puerta del Sol, milagrosa obra de arte de una época lejana e indefinible. Esta gran puerta está elaborada de una gran piedra monolítica, de 3 metros de alto, 4 metros de ancho y un espesor de medio metro. Sobre el orificio de la puerta se puede ver todavía un conjunto de símbolos, exacto al milímetro y pulido en la superficie con la delicadeza de un terciopelo. En medio de los símbolos se relieves la figura de una persona, quizás un dios o un jefe importante, a quien acuden de ambos flancos tres filas de personas más pequeñas, representativas de soldados y sacerdotes. Debajo de ellos, una fila más de figuras simbólicas, rodeadas de serpientes y cabezas de águilas. ¿Esta puerta es un calendario, o un "arco de triunfo" o quizás una piedra conmemorativa de acontecimientos históricos? Eso todavía no sabemos.

A un kilómetro de este sitio, está la construcción llamada Tunka Punku (en aymara: "diez puertas"), que posiblemente era un sitio de juzgamiento. Uno todavía encuentra allí las jaulas de las cuales salían los leones hambrientos para desmembrar a los criminales, y están todavía visibles las ciento y un piedras, elaboradas para asientos de la justicia. Goznes de bronce unían estas piedras, e incrustaciones de oro ornamentaban el conjunto de símbolos en relieve. Inclusive en el estado actual de la técnica sería difícil transportar estas piedras. ¿Cómo lo hicieron?

Cuando los primeros europeos llegaron a esa región, a comienzos del siglo XVI, los indios de entonces no tenían ni la más nebulosa memoria de los constructores de Tiwanaku. Según su leyenda, esta ciudad fue construida por gigantes en una sola noche. Los científicos modernos no se contentan con esta explicación y han comenzado a hacer estudios y conclusiones. Resumiremos las de Arturo Posnansky, uno de los más eminentes especialistas, quien dedicó su vida entera a descifrar las culturas prehistóricas de América.

Según él, la prehistoria sudamericana puede dividirse en cinco épocas. En la primera apareció una cultura autóctona de una tribu indígena cerca del lago Titicaca, caracterizada por monumentos pétreos groseros, representando figuras humanas, y viviendas consistentes en orificios en la tierra. Luego vino la tribu aymara, con una cultura más alta, que se mezcló con la ya existente, dando a esa cultura un gran adelanto. De fines de esa época –la segunda– provienen las obras de arte más perfectas que se han encontrado, y las construcciones más fuertes. Más tarde vinieron, en la tercera época, los Wiraqochas de clara piel, hombres de raza alta, que, según la leyenda, salieron de las olas del lago y trajeron su religión y la lengua quechua. Sus construcciones están hechas de grandes piedras multiangulares. [...].²

La región del lago se levantó y se hizo cada vez más fría y desértica. Entonces comenzó la emigración de los valles de Bolivia y Perú. He ahí la cuarta época. Finalmente, en la quinta, llegaron los inkas posiblemente desde más allá de los mares, trayendo una cultura superior; [...] ellos se esforzaron por mezclarla con la ya existente en la región. En esta quinta época, las construcciones son menos grandiosas y los objetos de arte menos perfectos. [...]

Hablar sobre edades en la prehistoria americana es de alto riesgo. Calculando modestamente, podemos ubicar la cultura de Tiwanaku ocho mil años atrás, por tanto como son normalmente las más viejas culturas del mundo. A favor de este juicio hablan la gran perfección de la arquitectura, cuya evolución necesita muchos siglos. Y he aquí la prueba: las piedras de que están hechas las ruinas, se ubican en la naturaleza sólo a 35 kilómetros de este lugar, sobre la orilla contraria del lago Titicaca. Se considera que sólo sobre grandes barcas <plataformas flotantes>, a través del lago, se podía traer este pueblo tales piedras, no conociendo y menos teniendo fuertes animales de tiro. Por tanto, la ciudad de la que hablamos, era [ya] de tiempo [atrás] un puerto de llegada en la orilla del lago. [...] se encuentra a 33 metros sobre el nivel del lago. Haciendo cálculos sobre la rapidez con que [...] el nivel del agua, se llega a la conclusión de que para los 33 metros se necesitaban al menos ocho mil años.

Pero, la última palabra no está dicha todavía. Una capilla grande del pueblo vecino y todas sus casas están construidas de piedras tomadas de anteriores construcciones. Muchos museos reúnen valiosísimas colecciones arqueológicas con objetos encontrados allí y [los buscadores de] oro de los últimos siglos destruyeron allí monumentos artísticos de gran valor. Sin embargo, esas montañas [...] en la historia y el subterráneo de toda la región duerme <reposa> todavía el secreto de su pasado.

Traducido del esperanto
por J. R. Arze.

- 1. En el original esperanto Sekelĵ escribe *Poznansky*.
2. Aparentemente falta aquí una línea que no aparece en la fotocopia.

TIBOR SEKELĴ

TIAŬANAKO, PRAURBO AMERIKA

Post apenaŭ duonhora vojaĝo de la **bolivia** ĉefurbo La Paz, en direkto de la sankta lago Titikaka, ni alvenas al la stacidomo Tiaŭanako. Oni preterpasas kelkajn gigantajn ŝtonstatuojn reprezentantajn stiligitajn homfigurojn. Mirigite ni ekhaltas ĉe ili, kaj denove ekrapidas por surgrimpi la 50 metrojn altan artefaritan monteton Akapana, pri kiu oni ne scias ankoraŭ, ĉu ĝi estis sanktejo aŭ fortikaĵo de iu popolo malaperinta en pratempoj. La monteto estas konstruita sur bazo de poluritaj ŝtonegoj, kaj el la sama materialo sur ĝia supro estas konstruita akvujego kun kanaloj kaj digos por alkonduki al ĝi akvon de malsupre.

Antaŭ mia emociigita rigardo etendigas vidaĵo, kiu pensigis sciencistojn kaj poetojn, kiel Alcides d'Orbigny, Max Uhle, Bartolomé Mitre, Arturo Posnansky¹ kaj aliajn eminentulojn. La ĉefsanktejo estas 120 metrojn longa, kaj preskaŭ samlarĝa, ĉirkaŭita je poluritaj ŝtonegoj. Sur unu el la flankoj de tiu ĉi sanktejo, nomita Kalasasaja, estas videbla ŝtuparego konstruita el grandaj ŝtonoj, kaj sur la kontraŭa flanko staras la mondfama Suna Pordo, mirakla artaĵo de epoko malproksima kaj nedifinebla. Tiu ĉi pordego estas

ellaborita el unusola ŝtonego alta 3 metrojn, larĝa 4 metrojn kaj dika duonmetron. Super la pordetruo estas ankoraŭ videbla la perfekta ellaborita simbolaro, milimetre ekzakta kaj polurita kun velur-delikata surfaco. Meze de la simbolaro reliefiĝas la figuro de persono, eble iu dio aŭ grava ĉefulo, al kiu kuras de ambaŭ flankoj por tri vicoj da personoj pli etaj, reprezentantaj militistojn kaj pastrojn. Sub ili plua vico da simbolaj figuroj, ĉirkaŭitaj de serpentoj kaj aglaj kapoj. Ĉu la pordego estos kalendaro, aŭ "trionfa arko" aŭ eble memorŝtono pri historiaj okazitaĵoj? Tion ni ne scias ankoraŭ.

Je unu kilometro de tiu loko estas la konstruaĵo nomita Tunka Punku (en ajmara: "dek pordoj"), kiu verŝajne estis juĝejo. Oni trovas ankoraŭ tie la kaĝojn, el kiuj eliris la malsataj leonoj por dispecigi la krimulojn, kaj ankaŭ estas videblaj la centunaj ŝtonegoj, ellaboritaj por sidlokoj de la juĝistaro. Bronzaj ĉarniroj kunligis tiujn ŝtonegojn, kaj oraj enmetaĵoj ornamis la reliefe ellaboritan simbolaron. Eĉ je la nuna stato de la tekniko estus malfacile transporti tiujn ŝtonegojn. Kaj kiel ili faris tion?

Kiam la unuaj eŭropanoj alvenis al tiu regiono, komence de la 16^a jarcento, la tiamaj indianoj jam ne havis eĉ la plej nebulan memoron pri la konstruintoj de Tiaŭanako. Laŭ ilia legendo konstruis tiun urbon gigantoj dum unusola nokto. La sciencistoj modernaj ne kontentiĝis per tiu klarigo, kaj komencis fari studojn kaj konkludojn. Ni skizu tiujn de Arturo Posnansky, unu el la plej eminentaj fakuloj, kiu dediĉis sian tutan vivon al la descifrado de la amerikaj prakulturoj.

Laŭ [li]², la prahistorio sudamerika estas dividebla en kvin epokoj. Dum la unua aperis autoktona kulturo de tribo indiĝena proksime de la lago Titikaka, karakterizita per maldelikataj ŝtonmonumentoj reprezentantaj homfiguron, kaj loĝejoj konsistantaj el truoj en la tero. Poste venis la tribo ajmara, kun pli alta kulturo, kiu miksiĝis kun tiu jam ekzistanta, donante al tiu kulturo grandan antaŭenpuŝon. De la fino de tiu ĉi epoko –la dua– devenas la plej perfektaj artaĵoj trovitaj, kaj la plej fortikaj konstruaĵoj. Poste venis venis, en la tria epoko, la helvizaĝaj Ŭirakoĉoj, homoj el alta raso, kiu, laŭ la legendo, eliris el la ondoj de la lago, kaj altrudis sian religion kaj la lingvon keĉua. Ili konstruaĵoj estas faritaj el grandaj multangulaj ŝto[noj]. [...]³

La regiono de la lago konstante leviĝadis kaj faris pli kaj pli malvarma kaj dezerta. Tiam komencis elmigrado el la valoj de Bolivio kaj Peruo. Jen la [kvara] epoko. Fine, en la kvina, alvenis la inkaoj eble [de] transmara regiono, alportante kulturon pl[is]alaltan;⁴ [...] ili klopodis miksi kun la jam ekzistanta en la [regio]no. El tiu, kvina epoko, la konstruaĵoj estas mal[pli] grandiozaj kaj la artaĵoj malpli perfektaj, [...]

Paroli pri la aĝo en la amerika prahistorio estas a[lt]riske. Kalkulante modeste, ni povas lokigi la kul[turo]n de Tiaŭanako je antaŭ ok mil jaroj, do normal[e] kiel la plej malnovaj kulturoj de la mondo. Favore [al tiu] juĝo parolas la granda perfekteco de la ar[kitekturo] kies evoluo bezonas multajn jarcentojn. Kaj jen [la] pruvo: la ŝtonegoj, el kiuj konsistas la ruinoj [loki]ĝas en la naturo nur je 35 kilometroj de tiu [loko] sur la kontraŭa bordo de la lago Titikaka. Oni konsideras ke nur sur grandaj flosiloj, tra la lago [povas] alporti tiujn ŝtonojn tiu popolo, ne konanta [eĉ] nek havanta fortajn tirbestojn. Do la urbo pri [kiu] ni parolas, estis iamvenurbo ĉe la lagbordo. [...]ĝ [...] troviĝas je 33 metroj super la nivelo de [la lago]. Farante kalkulojn pri la rapideco kun kiu mal[...]ĝas la nivelo de la akvo, oni alvenas al la kon[kludo] ke por la 33 metroj ĝi bezonis almenaŭ ok mil [jaro]jn.

Sed la lasta vorto ne estas dirita ankoraŭ. Gran[da] preĝejo de la proksima vilaĝo kaj ĉiuj ĝiaj do[moj] estas konstruitaj el ŝtonoj prenitaj el la praaj [kons]truaĵoj. Multaj muzeoj amasigis valoregajn kole[ktojn] arkeologiajn per objektoj tie trovitaj, kaj or[serĉ]antoj de la lastaj jarcentoj detruis tie valore[gajn] artajn monumentojn. Kaj tamen tiuj montetoj [...]daj je historio kaj la subteraĵo de la tuta re[giono] kuŝas ankoraŭ la sekreto de sia pasinteco...

Bolivia revueto. (La Paz). I, 1 (1948):

-
1. Sekelj skribas *Poznansky*.
  2. Bedaŭride, la fotokopio kiu servas de transkribfonto havas partojn nelegeblajn, kiujn ni anstataŭigis inter rektaj krampoj, laŭ la kunteksto.
  3. Laŭŝajne, ĉi tie mankas vico, neaperiĝanta en la fotokopio.
  4. *Plisalaltan*. La vorton ne estas facile legebla.
-

FERNANDO DIEZ DE MEDINA

THUNUPA
(Fragmento)

"Samiri" o descansadero –dice la tradición kolla– es la morada de los antepasados.

Elegid cualquier accidente del paisaje: una cueva, la prominencia de la montaña, esa colina ondulante, un árbol solitario, el lago inmóvil, una pirca de piedras. Son "samiris". Hombres y animales en sus correrías por el altiplano, buscan un lugar de reposo, el asilo bienhechor que repara las energías perdidas y da nuevo acicate a la jornada. "Samiri" es el fuerte ligamen del suelo con su poblador, el don que "Pachamama" –la Tierra Madre– concede munífica a sus criaturas. Todo paraje, todo accidente natural, irradian una fuerza misteriosa que envuelve al viajero, cuando el viajero como el poeta antiguo busca y absorbe los efluvios del paisaje.

El indio acude a su "samiri" en son de protección; quiere fortalecer el cuerpo y elevar el ánimo antes de reanudar su marcha. Entonces el ancestro lo reanima con su viejo poder vitalizante; repara las fuerzas desgastada, temple el espíritu medroso; y lo arroja otra vez al mundo de la acción. Así es el ancestro: envuelve y ampara al afligido. Así es el hálito de los antepasados: levanta el corazón que sufre. Pero esto sólo lo sabe el kolla, hijo de la Tierra, anterior al quechua, hijo del Sol. Y quien no se sumerja en sus mitos telúricos, ignora las culturas primitivas del Ande inmemorial.....

F. Diez de Medina. *Thunupa*. La Paz: 1947.
p. 11-12.

FERNANDO DIEZ DE MEDINA

REFORTIĜEJO
(Bolivia tradicio)

"Samiri" aŭ ripozejo –diras la *kolja* tradicio– estas loĝejo de la prapatroj.

Elektu iun ajn akcidenton en la pejzaĝo: ian kavernon, iun pinton de monto, tiun ondantan deklivon, jenan solecan arbon, tian senmovan lagon, ĉi tiun priamideton el ŝtonoj. Ili ĉiuj estas samiri-oj. Homoj kaj bestoj, dum siaj kuroj sur la altebenaĵo, serĉas por ripozi iun lokon, bonfaran azilon, kiu redonas la perditan energion kaj renovgas la impulson al plua vojirado. "Samiri" estas la nedisigebla ligilo de la grundo kun ties surloĝanto. Ĝi estas la donaco, kiun *Pachamama* –la Patrintero– kompleze dediĉas al siaj idoj. Ĉiu haltejo, Ĉiu natura akcidento disradias misteran forton, kiu envolvas la vojiranton, kiam la vojiranto, same kiel la antikva poeto, serĉas kaj absorbas la emanaĵojn el la pejzaĝo.

La indiĝeno aliras sian samiri-on kun preĝo por protekto: li volas refortigi la korpon kaj altigi la animon, antaŭ ol rekomenci sian marŝon. Tiam lia prapatro, per sia malnova kapablo refortikigi, lin revigligas, redonas al li la elĉerpitan forton, rehardigas al li la timeman spiriton kaj nur poste lin denove enĵetas en la mondon de la agado. Tiela estas la praulo: li envolvas kaj subtenas la afliktiton. Tia estas la emanaĵo el la prapatroj: ĉi altigas la suferantan koron. Sed tion scias nur la "koljo", filo de la Tero, antaŭulo de la "keĉuo", ido de la Suno. Kiu ne mergas sin en lian terajn mitojn, tiu ne konas la prakulturojn de la nememoreble malnova Ando.....

Elhispanigis Ismael Gomez Braga. El
la libro *Thunupa*. – *Bolivia revueto*.
(La Paz). I, 1 okt. 1948): 9.

JENARO FLORES

JANIW YAQHA SUTIAK WAKISKITI

(Suyuna Jayu Jayu, 1979).

Jiwasanakaxa Tupaġ Katari sutwa uñi'asipxtanxa, kunattixa janiw kuna yaqha sutinakasa wakisñikiti ukata.— Aymaranaka, qhiwanaka juk'ampi markanakasaxa mā chiq-pacha qhispiwi jikxatañatatiwa ch'axwaskapxtanxa. Aka ch'axwawinakasti, yapuchirinakatsa, uwirirunakatsa ukhamaraki wali yatiñani jilanakas taypitsa, utjawaypxiwa wali jach'a p'iqichiri mallkunaka.

Sutinakapsaxa wali jach'ankañpawa; kunattixa markpachana mā jach'a sartasiwi wakiytaxa, punchumpi, luch'umpi, talarumpi, martillumpi, machitimpi ist'astitañapawa. Khitipxtansa ukatxa janiw akch'as p'inqasiñasatakiti. Amtawinakasaxas ukhamaraki p'iqichirinakasasa sartawinakas taypt uñstañpawa. Tupaġ Katarixa janiwa yapuchirinak laykuki jiwawaykiti; jan ukasti, markpachatakixa mā jach'a unanchaw jaytawayi jan mayampsa apnaqayasxañpataki. Aka markaxa, jiwatanakan ch'akhapxaru, wila wartawinakapaxaru sayt'ayatawa. Ukampisa, kikip markanixa janikipuniwa mar apnaqañaru puriti. Taqi jawch'jatanaka, taqi pisin jakasirinaka, yapuchirinaka, minirunaka, phawrilanaka, ukanakawa markas apnaqaxaña. Amtawisati akhamawa: Kikpa markaniwa aka markas apnaqañpa.

NO NECESITAMOS HÉROES PRESTADOS

(Discurso en Ayo ayo, 1979).

Nosotros tomamos ese nombre "Tupaj Katari", porque no necesitamos héroes prestados.— Los aymaras, quechuas y otros hemos luchado por nuestra liberación y en esta lucha hemos forjado a grandes líderes, obreros, campesinos e intelectuales.

Tenemos que levantar sus nombres porque la revolución nacional tiene que vestirse de *ch'ulu*, poncho, martillo, taladro y machete. Debemos estar orgullosos de lo que somos. Nuestra ideología y nuestros líderes deben nacer de nuestra lucha. Tupaj Katari no solamente es un mártir campesino. Es la muestra más alta y sacrificada de la resistencia del pueblo a ser dominado. Este país está construido sobre la sangre y los huesos del pueblo. Pero el pueblo nunca ha gozado del poder. El gobierno debe ser de los pobres, de los explotados de ahora: los mineros, campesinos, fabriles. Nuestra consigna es: "El pueblo al poder".

Texto original en aymara, transcrito por Florentino Cáceres — Xavier Albó y Félix Layme (eds. *Literatura aymara: antología*. La Paz: 1992. t. I. p. 140, 141.

JENARO FLORES

NE NECESAS AL NI PRUNTEPRENITAJ HEROOJ

(Parolado en Ayo Ayo, 1979)

Ni prenas tiun nomon, "Tupaj Katari",¹ ĉar ne necesas al ni prunteprenitaj herooj.

Ni, ajmaroj, keĉuoj kaj aliaj [laboristoj], estas batalintaj por nia libereco kaj en ĉi batalado forĝis grandajn gekondukistojn: laboristojn, kamparanojn kaj intelektulojn.² Ni devas levi iliajn nomojn, ĉar la nacia revolucio devas vestiĝi per *ch'ulu*,³ ponĉo, mantelo, traborilo kaj hakglaveto. Ni devas fieriĝi pro tio, ke ni estas. Nia ideologio kaj niaj kondukistoj devas naskiĝi de nia lukto. Tupaj Katari estas ne nur kamparana martito; li estas la plej granda kaj martira ŝildo <specimeno> de la popola rezistanco kontraŭ la superregado. Ĉi tiu lando estas konstruita sur la popolaj sango kaj ostoj; sedla popolo neniam ĝojis de la povo. La registrararo devas aparteni al la malriĉuloj, al la nunaj ekspluatadoj: la minlaboristoj, kamparanoj, fabriklaboristoj. Nia devizo estas: "la popolo al la povo".

El la hispana teksto tradukis J. R. Arze.

-
1. *Tupaj Katari* (pron. Túpañ Katari): indiana heroo bolivia, kiu rebeliĝis kontraŭ la hispana kolona subprenado, kaj estis kruele mortigita.
  2. Inter aliaj indiĝenaj herooj, troviĝas la inkaoj Waskar kaj Atawallpa, la ribelantoj de la kolonia epoko Tupaj Amaru, Tupaj Katari, Bartolina Sisa; tiuj de respublika periodo: Pablo Zárate Willka, Santos Marka Tula, k. a.
  3. *Ch'ulu* (pron. ĉulu), ajmare kaj keĉue: indiĝena ĉapo.

JUDITA REY HUDEČEK

UN RELATO SOBRE EL EKEKO¹

¿Tuvo ya usted algún Dios en su mano? ¿No? Yo sí. No bromeo. Él se alzaba sobre la palma de mi mano, con sus diez centímetros de estatura. Con frecuencia lo encontré inclusive más pequeño. Una vez no era más grande que una uña. Tan pequeño y gordito, parecía a primera vista más risible que poderoso. Sólo después, cuando nos intercontactamos más, comprendí que él era más fuerte que Zeus o Júpiter. Sin considerar su altura, es un bravo difícilmente comparable. Es el vencedor de seculares batallas y creencias de las razas. Porque, ¿dónde están ahora Zeus o Júpiter? Ellos no existen. Vacíos están sus bellos palacios y este pequeño y modesto vago que nunca poseyó palacio alguno, se presenta orgulloso a través de las vastas regiones de Bolivia. Usted puede encontrarse con él en todas partes. En lujosas joyerías de la metrópoli más alta del mundo, y también en improvisados puestos de venta en las ferias locales, alrededor del lago Titicaca. Cuando es de oro, pende sobre los cuellos de las jóvenes bolivianas, pero se pavonea también moldeada en yeso en las modestas chozas de los indígenas. Pequeño y no agujerado, está en todas partes.—

Alguna vez se le persiguió con la espada y la cruz y con prédicas. Fue en vano. Sólo en cierta época se ocultó algo, inclusive durante algunos siglos aparentó desaparecer. Largo tiempo estuvo lejos, y entonces de pronto retornó tan alegre y de buen humor como antes. Se podría pensar que entre tanto nada le ocurrió. Quizá ni siquiera ocurrió algo suficientemente fuerte como para desmoronarlo. Porque con su retorno, él probó que el espíritu de su pueblo y la obstinación de su raza son más fuertes que lo que se podría suponer.

¿Qué es en realidad el Ekeko, ese diosito gordinflón, sobre quien la ciencia actual comenzó a ocuparse sólo en 1961, cuando se trataba del comercio de amuletos y talismanes en el norteño departamento de La Paz?

Si los conquistadores que pisaron suelos de la actual Bolivia en 1535 habrían destruido sin compasión todo lo que recordara el admirable mundo inkaico, los historiadores, etnólogos y otros especialistas seguramente podrían darnos hoy una decidida respuesta a esa pregunta. Ellos con certeza podrían dilucidar si tienen razón quienes sostienen que, en el caso del Ekeko, se trata de una persona histórica real, algún conocido curandero, mago o profeta de la etnia *Callawaya* del antiguo pueblo aymara, que ya esperó el advenimiento de los Inkas con una rica tradición y frondosa cultura, o si están en lo cierto quienes buscan la fuente de toda la leyenda en un simple muñeco de juguete infantil.

Admirable, pero cierto: el imperio de los Inkas genialmente organizado, que administraba con mucha precisión todo cuanto ocurría, no poseía una forma de escritura. Todo era anotado por cordeles anudados llamados *quipus* y no por letras. Los idiomas de los indios, entonces como hoy, no estaban ordenados ortográficamente porque no eran escritos. Por eso no es posible decir con certeza si el Ekeko alguna vez se llamó Kiko, Keko, Ecaco, Ekhako o Kon,² como tampoco se puede saber si los dioses Thunupa, Pachamamaj³ eran la misma persona. Todo hace suponer que él proviene de la región de Carva, cuyo centro es Charasani, aunque su influencia traspasó los límites de su región natal. Los hombres de esa región fueron de antaño conocidos curanderos, quienes, para mecidinar, usaban más de 200 yerbas. De ellas, fueron capaces de extraer medicinas para enfermedades corporales, y además hacer pequeños amuletos de madera triangulares, que servían de ayuda al alma y al cuerpo.

Uno de esos médicos populares, según la leyenda, fue especialmente hábil. Él se hizo famoso por algunos milagros ligados al fuego. Por eso, no era un simple curandero sino también mago y profeta de su pueblo. Cuando desapareció de la vida real, sus congéneres se esforzaron por retenerlo en la forma de un ídolo gordito. Era de baja estatura y su aspecto no era imponente, pero se hizo grande por sus rastros. La joroba que tiene el actual ídolo deriva, según algunas opiniones, de una deformación del espinazo del verdadero Ekeko, que posiblemente fue causada por la tisis. Y como los indios no intentaron embellecerlo en sus recuerdos, se le dejó también su joroba.

Esta versión de la leyenda sobre el Ekeko no es menos creíble que la otra, que sostiene que "su Divina Alteza" al comienzo era solamente un pequeño muñeco infantil de juguete. La segunda narración parece más lógica y rica en detalles. Según esa narración, el eterno acompañante de los niños —el muñeco—, por su cordial aspecto, su alegre entorno y sus gordos pómulos ridículos, poco a poco empezó a conquistarse los corazones de los mayores. El bondadoso enano irradiaba felicidad y buen humor. Se hizo el preferido de las familias indígenas mucho antes de que los blancos destruyesen la idílica tranquilidad de su vida. En la región circundante al lago Titicaca, donde la tierra, el agua y el cielo están saturados de narraciones sobre seres míticos y dioses, no le fue difícil a este consentido conquistar los derechos de un sitio de honor en la familia.—

De este sitio de honor hogareño hasta una especie de altar, como un pequeño santuario, no fue largo el camino. Y cuando ya se instaló en su altar y gozó del consentimiento de la familia, pudo rápidamente amoldarse, hacer creer de él más de lo que era e imaginar que se trataba de un ser superpoderoso: un dios. A sus simpatizantes nunca les recargó con exigencias especiales ni tareas imposibles. Siempre estaba contento y feliz. Era suficiente verlo para ganar una partícula de optimismo. Es cierto que este pequeño dios del hogar, que no exige nada y da mucho, es la verdadera fuente de felicidad y bienestar de los hogares; los indios se esforzaron por complacerse con él. Se empezó a hacerle regalos.

Prontamente, el Ekeko se vio rodeado de ollitas, vestidos, calzados, de papas y canastas de frutas. Era como si los mayores se hicieran niños y jugaran. Porque todos los regalos eran tan diminutos y pequeños que de verdad parecían juguetes. "Los regalos son para el pequeño Dios Ekeko y deben ser conformes a su tamaño, para que él pueda usarlos realmente". Ellos estaban firmemente convencidos de que el Ekeko retribuiría los regalos con los mismos objetos en su tamaño real en el hogar. Y como los bienes siempre necesitan muchas cosas, se comenzaron a construir verdaderos hogares con todas las cosas necesarias. Nada se olvidaba, ni siquiera llamas, frutos y utensilios.—

Las despensas mostraban señales de progreso, algunas veces encontraban bienes abundantemente. ¿No es éste el mejor signo de que el Ekeko no era deudor? De verdad era así, porque si no ¿cómo explicar el crecimiento de su gloria y estima? Él era estimado y adorado. Los amos se volvían a él para asegurar el bienestar de sus hogares. Las mujeres le regalaban lana, comida, medicamentos, pidiendo salud, paz, bienestar en el hogar. Los viejos, en silencio, le revelaban sus deseos amorosos. El alegre gordinflón a nadie rechazaba. No en vano era el Dios de la abundancia, la fecundidad y la alegría de la vida... —

Pero he aquí un milagro: cuanto más crecía su fama, más disminuía su estatura. En vez de construirle monumentos y templos altos hasta el cielo, los indios hicieron un Ekeko siempre más pequeño. De esa manera, siempre podía estar en la mano. Ya sea fabricado de arcilla, madera, piedra, oro o plata, nunca era más grande que la distancia entre el pulgar y el dedo gordo. Cuanto más pequeño, más fácil de llevar. Finalmente, se hizo tan pequeño, que las muchachas lo entrenzaban en los extremos de sus cabellos. El podía estar siempre con ellas, protegerlas del mal.

Pero ¿qué clase de Dios sería él si no tuviera sus grandes festividades? ¿Y cuándo festejar mejor al Dios de la abundancia y el bienestar que en la época de la cosecha? En ese tiempo de abundancia se fijó para él el día en que todos se esforzarían especialmente por complacerlo y alegrarlo. Él recibía abundantes regalitos. Inclusive existía el peligro de que lo abrumen. Cuando no hubo más lugar en sus manos extendidas y en su joroba, se comenzó a regalarle llamas, que lo ayudaran a llevar los regalos. Todos elaboraban lo que eran capaces de hacer. Los fabricantes de ollas hacían para él las más delicadas vasijas; los zapateros, zapatitos; los textiles, los tejidos de mejor apariencia... Pero todos ellos necesitaban también lo que no podían hacer. Por eso, comenzaron a intercambiar las pequeñas mercaderías. Primero cambiaron y después compraron. Las fiestas del Ekeko se transformaron en verdaderas ferias de miniaturas. Se vendía en gran cantidad, porque los deseos eran numerosos.

Lo más bello en la fiesta era que todos tenían la misma oportunidad para expresar sus deseos al Ekeko. Inclusive los inhábiles, incapaces de hacer nada, o los pobres que no podían comprar los pequeños objetos para regalarle, tenían todavía una oportunidad. También ellos podían enriquecerse, si ellos salían al monte para recoger piedritas especiales de formas diversas y colores raros. En el día del

Ekeko, uno podía cambiar esas piedritas insignificantes por los deseados objetos regalables al Ekeko. Los vendedores obviamente sabían que no podían perder, porque ya al día siguiente a la fiesta, esos objetos no retenían nada de su mágico valor, pero no había persona que tenga el coraje de renunciar a este comercio. El Ekeko verdaderamente era un buen dios, pero una acción de esa clase podía irritarlo.

Después, en lugar de piedrecitas se comenzó a usar botones. Primero, simples y después brillantes. Y cuando mucho más tarde ellos tomaron contacto con el dinero y su función, ellos comenzaron a hacer billetitos...

Al enriquecer a los indios también el mismo Ekeko se enriquecía y se hacía más contento. Nada le faltaba. Él recibía todo. Todo menos la altura, pero la baja estatura evidentemente no le presentaba problemas. Permaneció fiel y buen amigo de los hombres para su plena felicidad y siempre se ocupó también de sus más delicados pedidos: pedidos del corazón y de los sentimientos. Puesto en un sitio especial en la casa, él servía de confesor y confidente de los jóvenes y amantes. Él escuchaba sus tribulaciones amorosas y aceptaba la tarea de cuidar que sus implicaciones se desenvuelvan feliz y bienamente.—

Pero, justamente el haberse enredado en estos asuntos y la general tendencia a estos placeres terrenales casi lo destruyó. En el período inicial de la invasión española a Sudamérica, los conquistadores no vieron en el recargado gordinflón a un lascivo. Aún más, la leyenda dice que él en persona, todo en ley y muy alegre, participó en el regocijo de la fundación de la ciudad de La Paz el 20 de octubre de 1548. Es sabido que después de llegar al imperio incaico, los conquistadores pelearon seriamente entre sí. Cuando después de un tiempo y algunas batallas se reconciliaron y unieron en Laja, no de lejos de la actual La Paz, el 20 de octubre, ellos decidieron fundar una ciudad, cuyo nombre, La Paz, haría recordar por siempre su pacificación.—

Esta importante ocasión se debía festejar verdaderamente con dignidad y ellos invitaron a todos los habitantes circunvecinos, españoles e indios, a contribuir a la fiesta. Los españoles vinieron, según su costumbre, con el tricornio y la música de guitarra. Los indios utilizaron la ocasión para festejar a su dios de la abundancia y placentera vida: el Ekeko. Aparecieron trayendo pequeñas esculturitas del gordito humano con todos sus objetos necesarios.

Desde entonces, el Ekeko vivió, gordo y contento, en el vecindario, junto a las figuras de escuálidos ayunantes y tristes rostros de los santos cristianos, e inclusive casi se le obligó a él mismo unirse a esta sociedad. Porque algunos sacerdotes intencionados le atribuyeron elementos cristianos: la cruz y la Biblia. Quizás se lo habría proclamado apóstol o por lo menos profeta, si su carrera cristiana no la hubiese *chapeado algún obispo moralista y purista. La vida alegre y descuidada él le perdonaría de alguna manera, pero la actividad en los asuntos amorosos, de ninguna manera podría hacerlo.

De palabra, el espiritualista plenamente consciente comprende que los jóvenes indios no acepten el nuevo credo de pleno corazón. Cada año, cuando se reunían en la festividad del santo de la ciudad, ellos venían a las improvisadas capillas (las iglesias verdaderas todavía no existían), pero al parecer ellos no escuchaban las palabras sobre la santidad y la virtud, que les dirigía el obispo, sino que esperan el crepúsculo. Porque entonces, durante la noche, cuando la fiesta general y el ruido se debilitaba, el Ekeko cumplía los deseos de los enamorados. Muchos jóvenes impertinentes aprovechaban la desatención de la familia y robaban a las jóvenes dispuestas al casamiento. Las robadas, al parecer, no resistían demasiado. Ellas pasaban la noche con los ladrones y al día siguiente venían donde los padres para conversar detalles en relación con la boda y la futura vida en común. ¿Será necesario señalar que estos "robos" no eran sorpresa alguna ni para los mozos, ni para las mozas, ni para el Ekeko? Es realmente más creíble que se trataba de una idea de estos tres traviosos conspiradores efectivizada exitosamente.

El Ekeko, por consiguiente, no sólo daba buena suerte a la juventud por un verdadero credo y una vida de ayuno, sino que públicamente instigaba a una vida lasciva. "Sus fiestas presentan el más desvergonzado ejemplo de impudicia y herejía", clamaba desde su improvisado altar el antes mencionado obispo. Después de estas acres admoniciones, parecía que el Ekeko iba a ser condenado y que debía perecer. Sin discutir él debió abandonar la vida pública. Desapareció de la alegres plazas y festines que

tanto complacía, pero no de los modestos hogares de los indios. Las muchachas jóvenes y cristianizadas después de nuevas y para ellas incomprensibles ceremonias, se apresuraban igual que antes para ir de nuevo y secretamente al [lugar] seguro de la propia casa para confesar sus secretos al Ekeko. Ellas discutían con él, se confesaban a él y le rezaba: ¡Oh buen Ekeko, dame un marido! ¡Conduce a mi hombre!

Y así el Ekeko vivió fuera de la ley, expulsado pero no olvidado ni solitario, más de dos siglos. Ocurrió entonces que en los alrededores de La Paz, en 1781, el valiente indio Tupaj Katari se rebeló contra los opresores. El gobernador de la ciudad, un tal Sebastián de Segurola, durante varios meses intentó en vano sofocar la rebelión. La ciudad cercada sufrió mucho por la escasez de alimentos y las enfermedades. El gobernador pidió la ayuda de la Virgen María de La Paz y entonces los indígenas rebeldes, después de algunos meses de cerco, tuvieron que ceder, Segurola creyó que les salvó su oración. Felicísimo, lanzó gritos de alegría y disfrutó la victoria. No olvidó recompensar a su salvadora y ordenó celebrar solemnemente su día, el 24 de enero. Nuevamente hubo un festín y una solemnidad nunca antes vista. Igual que hace dos siglos, todos fueron invitados a engrandecer la fiesta con sus propias contribuciones. Los españoles nuevamente se pusieron sus sombreros de tres picos y sacaron las guitarras, mientras los indios, igual que antes, vinieron trayendo en las manos imágenes del pequeño Dios, ofreciéndoles sus objetos necesarios.

Era como si las épocas pasadas se hubiesen desempolvado de golpe. En la plaza resonaron los gritos de "¡Alasita! ¡Alasita!", que en aymara significa "compra, cómprame". Los hombres de nuevo compraron bagatelas, que deseaban tener en la vida real. La fiesta, para alegría de todos y especialmente del gobernador, pasó sin incidentes. Él estuvo tan contento, que decidió repetirla en los años posteriores, con la misma grandeza y en la misma forma. Se contentaron también los indios y astutamente aprovecharon la ocasión para retornar a la vida pública a su pretérito dios Ekeko.

Pero lo más importante fue que, en medio del entusiasmo y la alegría, nadie les preguntó acerca de la causa que cambió el aspecto del Ekeko. El gordito, que nunca había sido bello, tampoco embelleció ahora. Era el mismo de antes: gordo, nada gracioso y agachado, pero su cara recibió algunos rasgos del todo nuevos no-característicos de su raza. Las gruesas mejillas ahora fueron embellecidas por una amplia mueca de sonrisa, en vez de una sonrisa antes apenas perceptible, pues la risa es algo extraño a los indígenas, cejas gruesas, e iguales bigotes y patillas. Cambió inclusive el vestido. Su anterior vestido, con los bordes del pantalón y las mangas desgarradas, se reemplazó por uno nuevo totalmente acorde a la costumbre española.

Totalmente simple, los atentos observadores constataron que él se parecía al mismo gobernador Segurola. ¿Cómo explicar este fenómeno? ¿Se trataba de un acto de honor o una burla a Segurola? ¿Era que se esperaba del gobierno de Segurola abundancia y bienestar? ¿Se burlaban de su aspecto? ¿Era una demostración clara de que también después de siglos se guardan sus dioses antiguos y sus costumbres? Todas estas preguntas no han recibido respuestas hasta hoy día. ¿O es un secreto? Por lo demás, estos no serían los únicos secretos del alma indígena, que la imposición blanca no lograría descifrar.

El "status" del Ekeko también en la época actual no se libera de un velo de misterio y mística. Estadísticas y números sobre Bolivia dicen que es un país católico, en el cual la religión y los credos del pasado precolombino retrocedieron ante el catolicismo. Quizás sea así, pero ¿para quién producir ahora una gran industria de pequeñas bagatelas? ¿A quién venden los indios, en su feria de La Paz, cientos de esculturas del prehistórico dios? ¿Para quién se imprimen billetes en miniatura, imitaciones del dinero boliviano vigente? ¿Para los turistas? ¿Sólo para ellos ocurre también ahora la gran fiesta de "Alasita" que dura una semana y comienza el 24 de enero, exactamente al medio día, con la presencia de los más altos funcionarios del Estado? ¿Es posible que todos estos miles de personas presentes durante las fiestas del Ekeko sean solamente turistas y observadores?

No, el Ekeko no es solamente un buen dios de la vieja mitología lírica sobre quien las viejas abuelas cuentan a sus nietos. Él es un espíritu viviente del pueblo. Él perdura también hoy, quizá no como ciego credo como alguna vez, pero todavía siempre como irremplazable rayo de esperanza sobre un futuro

mejor y la creencia en un mejor mañana. Los regalos que actualmente recibe no son sólo lágrimas, patatas, miniaturas de arcilla. Actualmente, ahí uno encuentra inclusive pequeños camiones, atractivos televisores, lujosas casas... Y hasta se dice que en algunos lugares, se puede comprar también terrenos, predios, todo en pequeñas miniaturas...

El Ekeko evidentemente vive hoy a través de la vida de su pueblo. Él le sigue en sus deseos y fantasías. Si no fuese así, ya hace tiempo que se habría extinguido su mito. Éste habría desaparecido como su pequeña y frustrada esposa, a quien se la quiso imponer en cierto tiempo. ¡Digna de compasión, ella de verdad sólo permanece como una creación artificial, frente al otro, viviente y firmemente enraizado en la creencia! Ella no logró pervivir junto a su primitivo esposo y ni siquiera la leyenda la advierte. Ella simplemente desapareció. Quedó solamente el Ekeko, dios pequeño y contento de sí mismo desde el pasado. Quedó para dar testimonio de la duración de su pueblo y de su raza. Por su insistente duración él mereció crecer por lo menos una vez algo más de un pie, en su larga y tormentosa vida. En 1972 se levantó un monumento al Ekeko en la plaza Pérez Velasco en La Paz. También esta vez él está supercargado de bagatelas y feo, pero grande. También en esta ocasión el eterno y contento bondadodo no se entristece, de que por grandeza y belleza, le ensombrezca la contigua basílica de San Francisco. El observa alegremente a los transeúntes y al parecer quiere recordarles que esta cotidianidad divina es el entrelazamiento de dos mundos y culturas que, he aquí, encontraron el camino y la manera de coexistir uno junto al otro...

Traducido de la versión en esperanto al español, por J. R. Arze.

* * *

-
1. *Ekeko* (aymara): pequeño dios en la etnia aymara. *J.R.A.*
  2. Diversos nombres del Ekeko. *J. R. A.*
  3. *Taunqap* (o Thunupa), *Pachamamak* (o Pachamama), nombres de dioses y/o seres sagrados de los indígenas. *J. R. A.*

JUDITA REY HUDEĈEK

RAKONTO PRI EKEKO¹

Ĉu vi iam tenis iun Dion en via mano? Ne? Mi jes. Mi ne ŝercas. Li staris sur mia manplato kun ĉiuj dek centimetroj de sia alteco. Ofte mi renkontadis lin eĉ pli malgranda. Foje li ne estis pli granda ol ungo. Tiel eta kaj diketa ĝi ŝajnis unuavide pli ridiga ol potenca. Nur poste kiam ni pli interkonatiĝis, mi komprenis ke li estas pli forta ol Zeŭso aŭ Jupitero. Senkonsidere pri la alteco, li estas bravulo malfacile komparebla. Li estas la venkinto de jarcentaj bataloj kaj kredoj de rasoj. Ĉar kie estas hodiaŭ Zeŭso kaj Jupitero? Ili ne ekzistas, Malplenaj vakas iliaj belaj palacoj kaj tiu ĉi eta kaj modestaspekta senhejmulo kiu neniam posedis iun palacon, fieras tra la vasto de regionoj en Bolivio. Vi povas lin ĉie renkonti. En luksaj oraĵejoj de la plej alte situanta monda metroplo, sed ankaŭ sur improvizitaj vendotabloj de lokaj foirejoj ĉirkaŭ la lago Titikako. Kiam li estas orumita, li pendas sur koloj de junaj bolivianoj, sed li pavumas ankaŭ modlita el gipso en modestaj kabanetoj de indiĝenoj. Eta kaj nealtrudiĝema, li ĉie ĉeestas.—

Iame oni lin persekutis per glavo kaj kruco, per predikoj. Vane. Nur dum certa epoko li iom kaŝiĝis, eĉ ŝajnis dum kelkaj jarcentoj, ke li malaperis. Longe li forestadis, kaj tiam subite denove revenis same gaja kaj bonhumora kiel antaŭe. Oni povus ekpensi, ke intertempe nenio okazis pri li. Eble eĉ ne okazis io sufiĉe forta por lin forskui. Ĉar per sia reveno li pruvis, ke la spirito de lia popolo kaj obstino de lia raso estas pli forta ol oni povus konjekti.

Kiu fakte estas Ekeko, tiu eta diketa dio pri kiu la nuntempa scienco komencis okupiĝi nur en 1961, kiam estis pritraktitaj amuletoj kaj talismanoj de la norda departamento de La Paz?

Se la konkerantoj atingintaj la grundon de la hodiaŭa Bolivio en la jaro 1535 ne senkompate estus detruintaj ĉion kio memorigis pri la mirinda mondo de la imperio de Inkaoj, historiistoj, etnologoj, arkeologoj kaj aliaj fakuloj verŝajne hodiaŭ povus doni decidan respondon pri tiu demando. Ili povus kun certeco pritaksi ĉu pravas tiuj kiuj asertas, ke en la kazo "Ekeko" temas pri vera historia persono, pri iu konata

herbkuracisto, magiisto aŭ profeto el la gento *Callawaya* de la antikva popolo Aymar[a], kiu jam la alvenon de Inkaoj atendis kun riĉa tradicio kaj pompeksa kulturo, aŭ ĉu pravas tiuj, kiuj la fonton de la tuta rakonto serĉas en simpla infana ludilo-pupo.

Mirinde, sed vere: la genie organizita imperio de Inkaoj, kiu tre precize administris ĉion, kio en ĝi okazadis, tute ne posedis sian skribmanieron. Ĉio estis notita per speciale kunligitaj ŝnuretoj, *kipusoj*, kaj ne per literoj. La lingvoj de indiĝenoj tiam, same kiel hodiaŭ, ne estis ortografie oridigitaj ĉar ili ne estis skribitaj. Pro tio ne eblas kun certeco diri ĉu Ekeko iam nomiĝis Kiko, Keko, Ecaco, Ekhakho aŭ Kon², samkiel ne eblas scii ĉu la dioj de Taunqap, Pachamamak³ kaj li estas identaj personoj. Sed ĉio supozigas, ke li devenas en la regiono Carva, kies centro estas en Charasani, kvankam lia influo transpaŝis la limojn de lia hejmgregiono. La homoj el tiu regiono estis de antikvaj tempoj konataj herbkuracistoj, kiu por kuracado uzis pli ol 200 herbojn. El tiuj kreskaĵoj ili kapablis elstringi kuracilon por korpaj malsanoj sed ankaŭ fari el ligno etajn triangulajn amuletojn, servintaj kiel helpiloj al animo kaj korpo.

Unu el tiuj popularaj kuracistoj, laŭ la legendo, estis aparte lerta. Li famiĝis per iuj mirakloj ligitaj al fajro. Pro tio li ne estis nur simpla herbkuracisto sed ankaŭ magiisto kaj profeto de sia popolo. Kiam li malaperis en la vera vivo liaj samgentanoj klopodis lin reteni en la formo de diketa idoleto. Li estis etstatura kaj laŭaspekte neimpona sed li fariĝis granda en la postlasitaj spuroj. La ĝibo kiun havas la hodiaŭa idoleto, devenis*, laŭ iuj opinioj, de misformiĝo de la spino de la vera Ekeko, kiu eble estis kaŭzita pro ftizo. Ĉar indiĝenoj ne intencis lin plibeligi en siaj memoroj, oni lasis al li ankaŭ la ĝibon.

Tiu ĉi versio de la legendo pri Ekeko ne estas malpli kredinda ol la alia, kiu asertas ke "lia Dia Moŝteto" komence estis nur eta infana ludilo-pupo. La dua rakonto ŝajnas eĉ pli logika kaj pli detaloriĉa. Laŭ tiu rakonto la eterna akompananto de infanoj –la pupo–, per siaj bonkora aspekto, gaja etoso kaj diketaj ridentaj vangoj iom post iom ekkonkeris ankaŭ la korojn de plenkreskuloj. La bonkora, kvazaŭ nano elradius gajon kaj bonhumoron. Li fariĝis la ŝatato de la indianaj familioj multe pli frue antaŭ ol la blankuloj detruos la idilan trankvilon de ilia vivo. En la regiono ĉirkaŭ la lago Titikako, kie la tero, la akvo kaj la ĉielo estas saturitaj per la rakontoj pri mitaj estaĵoj kaj dioj, ne estis malfacile al tiu ĉi dorlotito elbatali la rajton pri la honora loko en la familio.–

De tiu honora loko en la domo ĝis iuspeca altaro –kvazaŭ eta santejo–, ne plu longis vojo. Kaj kiam iu jam ekloĝas sur la altaro kaj ĝuas dorlotaĵojn de familianoj, tiu rapide povas ekpufiĝi, kredigi pri si pli ol li estas kaj eĉ imagi, ke li estas superpotenta estaĵo –dio. Siajn ŝatantojn li neniam tedis per specialaj postuloj kaj neeblaj taskoj. Li ĉiam estis kontenta kaj feliĉa. Sufiĉis alrigardi lin por gajni optimisieron. Certas ke la eta hejma dio, kiu postulas nenion kaj donas multon, estas la vera fonto de feliĉo kaj bonfarto de la hemoj, idianoj klopodis eĉ pli plaĉigi sin al li. Oni komencis al li alportadi donacojn.

Baldaŭ Ekeko fariĝis ĉirkaŭita per potetoj, vestoj, piedvestoj, per terpomaj saketoj kaj fruktkorboj... Ekŝajnis kvazaŭ kreskuloj infaniĝus aŭ ludus. Ĉar ĉiuj donacoj estis tiom etaj kaj malgrandaj, ke ili vere similis al ludiloj. "La donacoj estas dediĉitaj al la eta Dio Ekeko kaj ili devas esti konformaj al lia grandeco, por ke ili povu ilin uzi". Ili estis forte konvinkitaj, ke Ekeko repagis la donacojn per la samaj aĵoj en ties homa grandeco. Kaj ĉar homoj ĉiam bezonis multajn aĵojn oni ekkonstruis verajn dommastrumejojn kun ĉiuj necesaj aĵoj. Nenio estis forgesita, eĉ ne lamaoj, fruktoj, laboriloj.–

La dommastrumejoj montris signojn de progreso, foje abunde troviĝis bonaĵoj. Ĉu tio ne estis la plej bona signo, ke Ekeko ne estas ŝuldanto? Verŝajne estis tiel, ĉar kiel alimaniere klarigi la kreskon de lia gloro kaj estimo? Li estis estimita kaj adorita. La dommastroj turnadis sin al li por certigi pli bonan staton de siaj hejmoj. Virinoj donacadis al li lanon, manĝon, kuracilojn, petante pri sano, paco, bonfarto en la hejmo. Gejunuloj silente malkaŝis al li siajn amdezirojn. La gaja dikulo neniun rifuzis. Li ne vane estis la Dio de abundo, fekundo, vivĝojo... –

Sed jen miraklo: ju pli kreskis lia famo des pli malkreskis lia staturo. Anstataŭ konstrui por li monumentojn kaj templojn altajn ĝis la ĉielo la indianoj faris Ekekon ĉiam pli malgranda. Tiamaniere li ĉiam povis esti ĉemane. Ĉu elfarita el argilo, ligno, ŝtono, oro aŭ arĝento li neniam estis pli granda ol la etendita interspaco inter la dikfingro kaj la polekso. Ju pli malgranda li estis des pli facile portebla. Fine li fariĝis tiel

malgranda, ke la knabinoj enplektadis lin al la finplektaĵoj de siaj haroj. Li povis ĉiam esti apud ili, protekti ilin de malbono.

Sed kia Dio li estus, se li ne havus siajn grandajn festojn? Kaj kiam pli bone prifesti la Dion de abundo kaj bonfarto ol dum la tempo de rikolto? En tiu tempo de abundo oni eĉ fiksis por li la tagon, kiam ĉiuj aparte klopodis lin plezurigi kaj ĝojigi. Li ricevis abundoplenon da etaj donacoj. Eĉ ekzistis danĝero ke ili sufoku lin. Kiam ne plu estis loko sur liaj etenditaj manoj kaj sur lia ĝibo, oni komencis pridonaci lin ankaŭ por lamagregoj, kiuj helpu al ili porti donacojn. Ĉiuj ellaboris tion, kion ili kapablis. Potfaristoj faris por li la plej delikatan etan vazaron, ŝuistoj ŝuetojn, tekstistinoj la plej ŝajnan teksaĵon... Sed ili ĉiuj bezonis ankaŭ tion kion ili mem ne povis fari. Ili komencis tial reciproke interŝanĝi etajn varojn. Unue interŝanĝis, poste ankaŭ aĉeti. La festoj de Ekeko transformiĝis al veraj foirejoj de etaĵoj. Oni vendadis grandkvante, ĉar deziroj estis multnombraj.

Plej bela estis en la festo tio, ke ĉiuj estis samŝancaj por esprimi siajn dezirojn al Ekeko. Eĉ tiuj mallertuloj kiuj solaj kapablis nenion fari, aŭ tiuj malriĉaj tiom, ke ili ne povis aĉeti etajn aĵojn por pridonaci lin – havis ankoraŭ unu ŝancon. Ankaŭ ili povis riĉiĝi, se ili estus foririntaj al la monto por tie koleki apartajn ŝtonetojn diversforajn kaj nekutimkolorajn. En la tago de la festoj de Ekeko oni povis tiujn, aliel sensignifajn ŝtonojn, ŝanĝi al dezirataj objektoj donacotaj al Ekeko. La vendistoj kompreneble sciis, ke ili malgajnas ĉar jam la sevontan tagon post la festo ili retenis nenion el sia magia valoro, sed ne ekzistis homo kiu kuraĝus rezigni pri tiu ĉi komerco. Ekeko ja estis bona dio, sed ĉi tia ago – eble kolerigus lin.

Poste, anstataŭ ŝtonetoj oni komencis uzi butonojn. Unue simplajn kaj poste brilajn. Kaj kiam multe pli poste ili interkonatiĝis kun la mono kaj ĝia funkcio, ili komencis faradi malgrandajn monformaĵojn...

Riĉigante la indianojn ankaŭ Ekeko mem fariĝis ĉiam pli riĉa kaj kontenta. Nenio mankis al li. Li ricevadis ĉion. Ĉion krom la alteco, sed la malalta staturo evidente ne prezentis por li problemojn. Li restis fidela kaj bona amiko al homoj kaj por plene feliĉigi ilin, li ĉiam pli okupiĝis ankaŭ pri la plej delikataj demandoj – demandoj de la koro kaj sentoj. Metita sur apartan lokon en domo li servis kiel konfesprenanto kaj konfidanto de gejunuloj kaj geamantoj. Li aŭskultis iliajn amĉagrenojn kaj akceptis la taskon prizorgi ke la amimplikaĵoj feliĉe kaj bone dissolviĝu.–

Sed ĝuste la enplektiĝo de Ekeko en ĉi tiajn agadojn kaj ĝenerala emo al la ĉi-teraj plezuroj preskaŭ detruis lin. Ĉar en la komenca periodo de la hispana invado en Sudamerikon, ili ne tuj rekonis en la ŝarĝita dikuleto lascivulon. Eĉ pli, la legendo diras ke li persone tute leĝe kaj sufiĉe gaje partoprenis en la ĝojo okaze de la fondĝo de la urbo La Paz, la 20^{an} de oktobro 1548. Nome post la alveno al la Inkaa Imperio la konkerantoj grave interkverolis. Kiam post certa tempo kaj kelkaj bataloj ili repaciĝis kaj unuiĝis en la loko Laja, ne malproksime de la nuna La Paz, la 20^{an} de oktobro ili decidis fondi urbon kies nomo La Paz -paco, daŭre memorigas pri lia interpaciĝo.–

Tiun ĉi gravan okazaĵon oni ja devis digne prifesti kaj ili invitis ĉiujn ĉirkaŭajn loĝantojn, hispanojn kaj indianojn kontribui al la festo. La hispanoj venis, laŭ sia kutimo, kun la trikornaj ĉapetoj kaj gitarmuziko. Kaj la indianoj eluzis ĉi tiun okazon por prifesti sian dion de abundo kaj plezura vivo, Ekeko. Ili aperis portante malgrandajn skulptaĵetojn de la diketa homido kun ĉiuj liaj bezonaĵoj.

De tiam Ekeko vivis, dika kaj kontenta, en la najbareco kun la fastmaldikaj malĝojvizaĝaj figuroj de kristanaj sanktuloj, eĉ preskaŭ oni devigis lin mem aliĝi al tiu societo. Ĉar iuj inventemaj pastroj donis al li elementojn de kristanismo: krucon kaj Biblion. Eble oni estus proklamintaj lin apostolo aŭ almenaŭ profeto, se lian kristanan karieron ne estus fuŝinta iu moralisma kaj purisma episkopo. La ĝojan kaj senzorgan vivon tiu ja iel pardonus* al Ekeko, sed la aktivecon en la amaj aferoj li neniel povis.

Nome, la konsciplena spiritulo komprenis ke la junaj indianoj ne akceptas la novan kredon per la plena koro. Ĉiujare, kiam oni arigis je la festotago de la urba sanktulo, ili venis en la improvizitajn didomojn (la veraj preĝejoj ankoraŭ ne ekzistis), sed ŝajne ili ne aŭskultis la vortojn pri la sankteco kaj virto, kiujn al ili direktis la episkopo, sed ili atendis la krepuskon. Ĉar tiam, dum la vesperiĝo, kiam la ĝenerala festo kaj bruado ekmalfortiĝas, Ekeko plenumadis la aŭditajn deziroj de multaj junaj enamiĝintoj. Multaj impertinentaj junuloj eluzis la malatentecon de la familio kaj ŝtelis junulinojn pretajn por edziniĝo. La

ŝtelistinoj, ŝajne ne tro rezistis. Ili pasigis la nokton kun la "ŝtelintoj", kaj morgaŭ ili venis kune al la gepatroj por interparoli detalojn rilate la nuptofeston kaj la estontan komunan vivon. Ĉu necesas aparte akcenti tion ke ĉi tiuj "ŝteloj" estis nek por la junuloj, nek por la junulinoj, nek por Ekeko iu surprizo? Estas ja pli kredeble ke temis pri sucese efektivigita ideo de ĉiuj tiuj tri petolaj konspirantoj.

Ekeko, sekve, ne nur fortunis la junularon de vera kredo kaj fasta vivo, sed li eĉ publike instigis la lascivan vivon. "Liaj festoj prezentas la plej senhontan ekzemplon de malĉasteco kaj herezeco", ektondris de sur sia improvizita altaro la antaŭe menciita episkopo. Post ĉi tiuj akraj admonoj ŝajnis ke Ekeko estos kondamnita kaj ke li devos pereji. Sendiskute li devis forlasi la publikan vivon. Li malaperis de sur gajaj placoj kaj festenoj kiujn li tiom ŝategis, sed ne el modestaj hejmoj de indianoj. Junaj kaj kristanigitaj knabinoj post novaj kaj por ili nekompreneblaj ceremonioj rapidis same kiel antaŭe hejmen por denove sekrete kaj en sekureco de la propra domo konfesi siajn sekretojn al Ekeko. Ili diskutis kun li, konfidis al li kaj preĝis: Ho bona Ekeko, donacu al mi edzon! Alkonduku mian viron!

Kaj tiel Ekeko vivis neleĝe, forpelita sed ne forgesita kaj soleca, pli ol du jarcentojn. Okazis tiam, ke en la ĉirkaŭaĵo de La Paz en 1781ª jaro la kuraĝa indiano *Tupaj Katari* ekribelis kontraŭ la subjugantoj. La urba guberniestro, iu Sebastián de Segurola, dum pluraj monatoj vane provis detruigi la ribelon. La ĉirkaŭita urbo suferis tre pro la nutromanko, malsano. La guberniestro petis helpon de la Madono María de La Paz kaj kiam la indiĝenaj ribelantoj post kelkaj monatoj de sieĝado tamen devis cedi, Segurola kredis ke savis ilin lia preĝo. Feliĉega li jubilis kajĝuis la venkon. Li ne forgesis rekompensi sian savinton kaj ordonis ŝian tagon, la 24^{an} de januaro, solene prifesti. Denove okazis festeno kaj solenado neniam antaŭe vidita. Same kiel antaŭ pli ol du jarcentoj, ĉiuj estis invititaj grandiozigi la feston per la propraj kontribuoj. La hispanoj denove surmetis tripintajn ĉapelojn kaj eltiris gitarojn dum la indianoj same kiel antaŭe venis portante en la manoj figuretojn de la eta Dio ofertante liajn bezonaĵojn.

La pasintaj eraoj estis kvazaŭ elviŝitaj dum unu sola tago. Sur la placo eĥis krioj "*Alasita! Alasita!*", kio en la ajmara lingvo signifas "aĉetu, aĉetu". Kaj la homoj denove aĉetadis bagatelaĵojn kiujn ili deziri havi en la reala vivo. La festo je la kontento de ĉiuj, speciale tiu de la guberniestro, pasis sen incidentoj. Li estis tiom kontenta, ke li decidis ĝin ripeti en ĉiuj postaj jaroj samgrande kaj sammaniere. Kontentis ankaŭ la indianoj, kaj ruze eluzis la okazon revenigi en la publikan vivon sian pradion Ekekon.

Sed kio estis eĉ pli grava, en la entuziasmejo kaj ĝojego neniu demandis ilin pri la ŝanĝokaŭzo de la aspekto de Ekeko. La eta dikulo, kiu ja neniam estis bela, ankaŭ nun ne plibeliĝis. Li estis sama kiel antaŭe, dika, plumpa kaj klinita, sed lia vizaĝo ricevis iujn tute novajn mienelementojn nekarakterizajn por lia raso. La dikajn vangojn nun beligis larĝa ridgrimaco, anstataŭ la iama ampenaŭ rimarkebla rideto, ĉar la ridego estas strangaĵo por la indianoj, dikaj brovoj, lipharoj kaj orelharoj same. Li ŝanĝis eĉ la vestaĵon. Sian antaŭan vestaĵon kun distranĉitaj pantalonrandoj kaj manikoj li anstatŭis per nova, tute hispankutima.

Tutsimple, atentaj observantoj konstatis, ke li similis al la guberniestro Segurola mem. Kiel klarigi tiun ĉi fenomenon? Ĉu temas pri honorigo aŭ primoko de Segurola? Ĉu temas pri tio, ke nun oni atendas de la rego de Segurola abundon kaj bonstaton? Ĉu oni mokas pri lia aspekto? Ĉu temas pri klara demonstro ke ankaŭ post jarcentoj oni gardas siajn pradiojn kaj morojn? Ĉiuj tiuj demandoj ĝis hodiaŭ ne ricevis respondojn. Aŭ ĝi estas sekreto? Cetere, tio ne estus la nuraj sekretoj de la indiana animo kiujn la blanka altrudiĝinto neniam sukcesus deĉifri.

La statuso de Ekeko ankaŭ nuntempe ne liberiĝis de la vualo de mistereco kaj mistiko. Statistikoj kaj nombroj pri Bolivio diras ke tio estas katolika lando en kiu la religioj kaj kredoj de la antaŭkolumba tempo retiriĝis de antaŭ la katolikismo. Eble estas tiel, sed por kiu produktadas nuntempa industriigo de etbagateloj? Al kiu la indianoj dum sia foiro en La Paz vendas centojn da skulptaĵoj pri la pradio? Por kiu oni presas miniaturajn monerojn, imitaĵojn de la valida bolivia mono? Por turistoj? Ĉu nur por li okazas ankaŭ nuntempe la granda festo "Alasita" daŭranta unu semajnon kaj komenciĝanta la 24^{an} de januaro,

akurate je tagmezo, kun la ĉeesto de la plej altrangaj ŝtataj funkciuloj? Ĉu estas eble ke ĉiuj tiuj ĉeestantaj miloj dum la Ekeko festoj estas nur turistoj kaj observantoj?

Ne, Ekeko ne estas nur bona dio el malnova ŝtoniĝinta mitologio pri kiu maljunaj avinoj rakontadas al siaj nepoj. Li estas vivanta spirito de la popolo. Li daŭras ankaŭ hodiaŭ, eble ne kiel blinda kredo kiel iam, sed ankoraŭ ĉiam kiel neanstataŭigebla radio de espero pri pli bona estonto kaj kredo je pli bona morgaŭo. La donacoj kiujn li nune ricevas ne estas nur larmoj, terpomsakoj, argilaj miniaturoj. Nun tie oni trovas eĉ malgrandajn kamionojn, allogajn televidilojn, luksajn domojn... Eĉ oni diras, ke en kelkaj lokoj oni povas aĉeti ankaŭ domterenojn, terpecojn, ĉion minature etan...

Ekeko evidente vivas en tiu ĉi tempo per la vivo de sia popolo. Ĝin li sekvas rilate ties dezirojn kaj fantaziojn. Se ne estus tiel jam de longe estingiĝus la mito pri li. Ĝi malaperus same kiel lia eta nedestinita edzino, kiun oni volis trudi al li en certa tempo. Kompatindulino, ŝi ja restis nur artefarita, senviva kreaĵo, krempfita al vivanta kaj firme enradikiĝinta en la kredon! Ŝi ne sukcesis pluekzisti apud sia praa edzo eĉ ne tiom ke la legendo notu ŝin. Ŝi simple malaperis. Restis nur Ekeko, eta kaj memkontenta dio el la pasinteco. Li restis por atesti pri la daŭro de sia popolo kaj raso. Per sia insista daŭro li meritis kreski almenaŭ unufoje en sia longa kaj ŝtorma vivo pli ol unu futo. En 1972 oni starigis sur la placo Pérez Velasco en La Paz, monumenton de Ekeko. Ankaŭ ĉi-foje li estas troŝarĝita per bagatelaĵoj kaj malbelulo – sed granda. Ankaŭ ĉi-foje la eterna bonulo kaj kontentulo ne malĝojas, ke per la granda kaj beleco ombrigas lin la apuda baziliko de Sankta Francisko. Li gaje observas preterpasantojn kaj ŝajne volas memori ilin, ke tiu ĉi dia ĉiutageco estas la interplektiĝo de du mondoj kaj kulturoj kiuj, jen, trovis la vojon kaj manieron kunezisti unu apud la alia...

El serbo-kroata esperantigis Spomenka
Štimec kaj Zlatko Tišijar.
J. Hudeček. *Priĉa o Ekeku. Rakonto pri
ekeko*. Zagreb: 1984. 19 p.

* * *

1. *Ekeko* (ajmare): malgranda diulo de la ajmara etnio. JRA.
2. Diversaj nomoj de Ekeko. JRA.
3. *Taunqap* (aŭ Thunupa), *Pachamamak* (aŭ Pachamama, pron. Paĉamama), nomoj de diaj kaj/aŭ sanktaj estuloj de indiĝenoj. JRA.

BIOGRAFIOJ—ALFABETO GLOSARO

BIOGRAFIOJ

AGUIRRE, Nataniel (1843-1888). Romanisto kaj politikisto; n. en Cochabamba kaj m. en Montevideo (Urugvajo). Elstara verkisto de la romantikisma epoko de la bolivia literaturo, oratoro kaj ideologo de liberalismo. Lia plej fama verko estas la romano *Juan de la Rosa* (Johano de Rozino) (1885). Verkis ankaŭ rakontojn, dramojn, poeziojn, ktp.

ALCÓCER HURTADO, Enrique ("Waskar Nina Nina" aŭ "Vaskar Fajro") (1923-). Ĵurnalisto, pionira esperantisto; n. en Sucre; loĝis dum longa tempo en Oruro, kie impulsis movandon kaj instruadon de Esperanto. Redaktoro de *Bolivia Revuo* (1948-50). Poste elmigris al Argentino.

ALFARO, Oscar (1921-1963). Poeto kaj rakontisto; n. en Tarija kaj m. en La Paz. Elstaris per liaj poemoj kaj rakontoj por infanoj. Militis en la Maldekstra Revolucia Partio (PIR) kaj la Komunisma Partio de Bolivio (PCB). Ĉefaj verkoj: *Cien poemas para niños* (Cent poemoj por infanoj) (1955); *La escuela de fiesta* (La lernejo en festo) (1963); *Cuentos chapacos* (Ĉapakaj rakontoj) (1964), ktp.

ARGUEDAS, Alcides (1879-1946). Historiisto, romanismo, sociologo; n. kaj m. en La Paz. Pioniro de la indiĝenisma romanaro. Enagadis ankaŭ en politiko, kiel diplomato kaj estro de la Liberala Partio. Ĉefaj

verkoj: *Pueblo enfermo* (Malsana popolo) (1909); *Raza de bronce* (Raso el bronzo), romano (19__); *Historia de Bolivia* (Historio de Bolivio), 6 vol. (1920-26).

ARZE, José Antonio (1904-1955). Sociologo, politikisto kaj pensisto; n. kaj m. en Cochabamba. La plej stara reprezentanto de marksismo kaj maldekstra movado en Bolivio. Pionira esperantisto. Ĉefaj verkoj: *Hacia la unidad de las izquierdas bolivianas* (Al la unuiĝo de bolivaj maldekstroj) (1939); *Bolivia bajo el terrorismo nazifascista* (Bolivio sub la nazifasĉisma teruro) (1945); *Sociología marxista* (Marksisma sociologio) (1963); *Bosquejo sociodialéctico de la historia de Bolivia* (Socidialektika skizo pri bolivia historio) (1978); *Polémica sobre marxismo* (Polemiko pri marksismo) (1980); *Escritos literarios* (Literatura verkaro) (1981), *La autonomía universitaria* (La universitata autonomeco) (1989), k. a.

BOLIVAR, Simón (1783-1830). Sudamerika Liberiginto; n. en Caracas (Venezuelo) kaj m. en Santa Marta (Kolombio). Kondukis la liberigintan militon kontraŭ la hispana koloniismo, en la norda kaj centra regiono de Sudameriko, organizis la novajn ŝtatojn, kaj desegnis la trajtojn de la liberiginta doktrino de la Nova Mondo. Prezidanto de Kolombio, Peruo kaj Bolivio; impulsanto de la kontinenta unuiĝo (ĉefe per la Kongreso de Panamo). Verkoj: *Obras completas* (Plena verkaro) (Habana: 1947. 2 v.).

CANELAS, Demetrio (1879-1964). Ĵurnalisto kaj politikisto; n. kaj m. en Cochabamba. Alta komitatano de Partido Republicano Genuino (Legitima Respublika Partio). Fondinto kaj ĉefredaktoro de la ĵurnaloj *La Patria* (La Patrio) en Oruro, kaj *Los tiempos* (La Tempo) en Cochabamba. Kulturis sukcese la romanon, per *Agua estancadas* (Stagnitaj Akvoj) (1911).

CARDONA TORRICO, Alcira (1926-2003). Poetino; n. en Oruro kaj m. en La Paz. Membrino de la dua generacio de Gesta Bárbara (Barbara Heroaro). Ĉefaj verkoj: *Rayo y simiente* (Fulmo kaj semo) (1961); *Tormenta en el Ande* (Ŝtormo en Ando) (1967); *Letanía de las moscas* (Litania de muŝoj) (1985), k. a.

DIEZ DE MEDINA, Fernando (1908-1990). Eseisto; n. kaj m. en La Paz. Aŭtoro de pli ol dudek verkojn: *Franz Tamayo* (1942); *Thunupa* (1947); *Literatura boliviana* (Bolivia literaturo) (1953); *Ollanta, el jefe kolla* (Ollanta, estro) (1960); *El general del pueblo* (Generalo de la popolo; biografio de R. Barrientos Ortuño) (1972); k. a.

ESPINOZA ALIAGA, Rodolfo (1920?-). Advokato, ĵurnalisto, bibliografo; n. en Oruro. Pionira esperantisto en Bolivio. Unu el la ĉefaj subtenantoj de Esperanto-movado en Oruro. Aŭtoro de pluraj artikoloj kaj broŝuroj pri diversaj temoj.

FLORES, Genaro (1942-). Kamparana kaj indiĝena ajmara kondukisto; n. en Antipampa (La Paz). Fondis la Indiĝena Movado Tupaj Katari.

HUDEĈEK, Judita Rey. Elstara kroata esperantistino; edziniĝinta kun la boliviano David Rey. Membrino de estraro de internacia esperanto-movado. Post sia vizito al Bolivio, priskribis per artikoloj diversajn aspektojn de la bolivia kulturo. Verko: *Rakonto pri Ekeko* (1985).

LOZA, José Manuel (1861-1862). Dulingva poeto; n. en Copacabana (La Paz). Unu el la malmultaj bolivaj latinistoj. Verkoj: *Opúsculos poético-latinos* (Latin-poeziaj verketoj) (1850); *La mujer en sus relaciones domésticas y sociales*, k. a.

MAROF, Tristán.— Pseud. de Gustavo Adolfo NAVARRO (v.).

MEDINACELI, Carlos (1898-1949). Verkisto; n. en Sucre kaj m. en La Paz. Unu el la ĉefaj eseistoj kaj romanistoj de Bolivio kaj ideologo de la literatura indianismo. Ĉefaj verkoj: *Estudios críticos* (Kritikaj studoj) (1938); *La chaskañawi* (La Krispokululino) (1947); *Diálogos y cuentos de mi paisaje* (Dialogoj kaj rakontoj de mia pejzaĝo) (1963), k. a.

MEDINACELI, Gustavo (1923-1957). Poeto; n. en Potosí kaj m. en La Paz. Pioniro de la surrealistma movado en Bolivio; naskiginto kaj animiganto de la 2ª generacion de la grupo Gesta Bárbara (Barabara

heroaro). Verkoj: *Polícromas* (Multkoloraĵoj) (1944); *Cuando su voz me dolía* (Kiam ŝia voĉo doloris min) (1958).

MENDIZÁBAL CAMACHO, Carlos. Poeto kaj ĵurnalisto; n. en Oruro. Aŭtoro de: *Oruro en la sangre* (Oruro en la sango), poemo (1944).

MENDIZÁBAL SANTA CRUZ, Luis (1907-1946). Poeto kaj ĵurnalisto; n. en Oruro; memmortis en La Paz. Laboradis en *La Patria* (La patrio) kaj *Noticias* (Noticoj) de Oruro, kaj *El Diario* (Ĵurnalo) y *La Noche* (La Nokto), de La Paz. Verkoj: *Surcos del Sol* (Sulkoj de la Suno) (1930) kaj *Llamarada* (Flumego) (1937).

MOLINA, Osvaldo (1870-1925). Ĵurnalisto; n. kaj m. en Sucre. Militis en la Liberala Partio. Kunlaboranto de *La Revista de Bolivia* (Bolivia Revuo). Kulturadis rakonton kaj literaturan kritikon. Lia verkaro estas ankoraŭ disigita.

NAVARRO, Gustavo Adolfo ("Tristán Marof") (1898-1980). Verkisto kaj politikisto; n. en Sucre kaj m. en Santa Cruz. Kondukisto de trotskisma gruparo en Bolivio. Aŭtoro de multaj verkoj, inter ili: la eseoj *La tragedia del altiplano* (La tragedio de la altebenaĵo) (1934); *La verdad socialista em Bolivia* (La socialisma vero en Bolivio) (1938); *Ensayos y crítica* (Eseoj kaj kritikaro) (1961), ktp; la romanoj: *Wall Street y hambre* (Wall Strato kaj malsato) (19..), *Suetonio Pimienta*, *La ilustre ciudad* (La fama urbo); la membiografio: *La novela de un hombre* (La romano de homo), k. a.

ORTIZ SANZ, Fernando (1914-2003). Poeto, verkisto; n. kaj m. en Sucre. Advokato kaj diplomato. Inter liaj verkoj estas: *Prólogo al adiós* (Antaŭparolo al adiaŭo), poemoj (1954); *Cantos a Bolivia* (Kantoj al Bolivio) (1984); *La barricada* (La barikado), romano (1963), k. a.

OTERO REICHE, Raúl (1905-1976). Poeto; n. kaj m. en Santa Cruz. Pritraktis temojn de la orienta tropika regiono de Bolivio. Ĉefaj verkoj: *Poemas de sangre y lejania* (Poemoj el sango kaj malproksimeco) (1934), *Flores para deshojar* (Floroj por senfoliigi) (1937), *Fundación de la llanura* (Fondo de la ebenaĵo) (1967), k. a.— Vidu: *Obras completas* (Plena verkaro) (1996. 5 en 6 v.).

LAYME, Félix. Ajmara lingvisto. Publikis multajn verketojn pri kaj en ajmara; inter ili: *Literatura aymara: antologio* (Ajmara literaturo: antologio), en kunlaboreco kun Xavier Albó (1992).

REY-HUDE_EK, Judita.— Vd. Hudeček, Judita Rey.

SALINAS PÉREZ, Rodolfo (1915- ?). Juristo kaj verkisto; n. en Oruro. Kulturis poezion, teatron kaj ĵurnalismen. Profesoro ĉe la Dekano de la Jura Fakultato de la Oruro Universitato Ĉefaj verkoj: *Manantial* (Fonto), poezioj (1948); *Las hormigas de color* (Koloraj formikoj), rakontoj kaj versaĵoj (1948); *Tu luz y su sombra* (Via lumo kaj ĝia ombro), lirika prozo (1956), *Sinfonía del vivir* (Priviva sinfonio), poemoj (1985), k. a.

SEKELJ, Tibor (1912-1988). Vojaĝanto kaj esploranto; elstara verkisto kaj impulsanto de monda Esperanto-movado; organizis kaj kondukis la bolivian esperanto-movadon je ĝia unua epoko (1948-1950). Aŭtoro de multaj libroj pri etnografio, arkeologio, internacia lingvo, k. c., publikitaj en diversaj lingvo, inkluzive esperanto, hispana kaj aliaj; inter ili: *En tierra de indios* (En teroj de indiĝenoj), *Tragedio sur Akonkagvo*, k. c.

TABOADA TERÁN, Néstor (1929-). Romanisto; n. en La Paz. Priskribanto de la popola kaj nasklanda vivo de la okcidenta anda parto de Bolivio. Aŭtoro de multaj verkoj; inter ili: *El precio del estaño* (La prezo de la stano) (1960); *Indios en rebelión* (Indianoj en ribelo) (1968); *Manchay Puyto* (1977); *Ollantay* (1965); kaj la rakonto *El cañón de Punta Grande* (La kanono de Punta Grande) (1997), tradukita al preskaŭ dek lingvoj (eĉ esperanto), k. a.

TAMAYO, Franz (1879-1956). Poeto, pensisto, politikisto; n. kaj m. en La Paz. Unu el la ĉefaj reprezentantoj de bolivia kaj hispanamerika modernismo, grava pensisto kaj oratoro. Ĉefaj verkoj: *Odas*

(1898); *Proverbios* (1904-24; 2 v.); *Creación de la pedagogía nacional* (1910); *La Prometheida* (1917); *Nuevos Rubayat* (1927); *Scherzos* (Skercoj) (1932).- Vd. *Obra escogida* (Elektita verkaro) (1978), k. a.

TARIFA, Guillermo Mezlerneja instruisto; n. en La Paz; maldekstra sindikata kaj politika kondukisto; militanto en la Komunisma Partio. Partoprenis en la esperanto-grupoj de La Paz je la fino de la 1940-jardeko.

TUPAJ KATARI (Julián Apasa) (1750?-1781). Indiĝena ribelanto kontraŭ la hispana subpremo en la anda regiono de Bolivio. Kruelege mortigita de la hispanaj estruloj. Li reprezentas la sinliberigaj celoj de la popolo.

WALLPARRIMACHI, Juan (1793?-1814). Keĉua poeto kaj partizano dum la milito por la sendependiĝo de Bolivio. Siaj poemoj, tute verkitaj en keĉua lingvo, estis rekopilitaj kaj disvastigitaj postmorte dank'al laboro de keĉuistoj, ĉefe Samuel Velasco Flor, José Armando Méndez, Jesús Lara k. a.

ZUBIETA, Magín (1926-). Inĝeniero kaj sciencisto; n. en Sudinquisivi (Chuquisaca). Elstaranta ŝakisto. Delegito de UEA en Bolivio dum longa tempo; instruisto kaj divastiganto de la Internacia Lingvo.

* * *

ALFABETAJ EKIVALENTOJ

La jenaj literoj aŭ kombinoj de literoj de la hispana alfabeto prezentas malsimilojn rilate al esperanto:

c	prononciĝas kiel k antaŭ <i>a, o, u</i> aŭ konsonanto; kaj kiel s antaŭ <i>e, i</i> (en la hispanamerika prononcmannerio).
ch	prononciĝas kiel ĉ.
g	prononciĝas kiel g antaŭ <i>a, o, u</i> aŭ konsonanto; kaj kiel ĥ antaŭ <i>e, i</i> .
gu	prononciĝas kiel g antaŭ <i>e, i</i> .
h	estas muta.
i	prononciĝas kiel i kiam estas sola aŭ portas tildon; kaj kiel j kiam akompanas alian vokalon.
j	prononciĝas kiel ĥ.
ll	ne ekzistas en esperanto; proksimiĝas al lj .
ñ	ne ekzistas en esperanto; proksimiĝas al nj .
q	neniam aperas sola en la hispana; en ajmara kaj keĉua proksimiĝas al k .
qu	prononciĝas kiel k antaŭ <i>e, i</i> (que, qui); kaj kiel kŭa, kŭo antaŭ <i>a, o</i> (quantum, quorum).
r	prononciĝas kiel r kiam estas meze de vokaloj aŭ post konsonantoj malsimilaj al <i>l, n, s</i> ; kaj kiel duobla r (rr) kiam estas komence de la vorto aŭ post <i>l, n, s</i> , aŭ kiam aperas kiel duobla r (rr).
u	prononciĝas kiel u kiam esta sola aŭ portas tildon; kiel ŭ kiam akompanas alian vokalon; kaj estas muta inter <i>g</i> aŭ <i>q</i> , kaj <i>e</i> aŭ <i>i</i> . (vd. <i>gu, qu</i>).
w	prononciĝas kiel ŭ.
x	prononciĝas kiel ks ; ajmare havas sonon proksiman al ĥ.
y	prononciĝas kiel j .
z	prononciĝas kiel s (en la hispanamerika prononcmannerio).

La ceteraj literoj: **a, b, d, e, f, k, l, m, n, o, p, s, t, v**, prononciĝas kiel en esperanto.
En la hispana ne estas la sonoj de *h, ĝ, ĵ* kaj *z*.

GLOSARO

Mallongiĝoj:

ajm. ajmare; en/aŭ ajmara lingvo.
bol. gram. boliviismo.
f. figure.
hisp. hispane, en/aŭ el hispana lingvo.
keĉ. Keĉue; en/aŭ keĉua lingvo.
pron. prononcu.
rim. rimarku.
V. vidu.

– El ordinaraj vortoj

ajljo, ajljuo (keĉ. kaj ajm., ayllu): genta socia unueco.
ajmaro: indiĝeno de la andia parto de Bolivio kaj Peru.- ajmara: rilata al kulturo kaj lingvo de *ajmar(an)oj*.
alasitas (ajm.): 1. aĉetu.– 2. Laŭ etendo: festo dum oni aĉet-vendas malgrandaĵojn kaj festigas *Ekekon*.
altterejo, altterajo: hisp. puna.
bailecito (hisp. bailecito, bol.): "danceto" populara de Bolivio.
birloĉino: (hisp. bol. birlocha): virino de malsupra klaso vestiĝanta laŭ riĉmaniero.
bretonio: fajna tuko farita en Bretonio.– Hispane kaj alilingve estas ofta la uzado de kelkaj geografiaj nomoj por signi aĵojn; ekzemple, *jerez* (ŝereo; pron. Ĥerés) = *vino de Jerez*; *Bretaña* (Bretonio; pron. Bretanja) = *lienzo de Bretaña*, ktp.
burako (hisp. buraco, bol.): truaĵo.

cachet (franca): fajno, gracia, eleganco. (Eble oni povus esperantigi per "kaŝeto").

callawaya.— Vd. kallawaya.

calle (pron. kalje, hisp.): strato.

Cartavio (pron. Kartavjo): Marko de perua sukero, longtempe importita al Bolivio, je la XX^a-jarcentmezo.

ch'alla (pron. ĉalja; ajm.): ceremonio kie, per drinkado kaj frandaĵoj omaĝe al andaj gedioj, oni komencigas aŭ daŭrigas konstruaĵon aŭ alian faraĵon.

cholo (pron. ĉolo): V. ĉolo.

ch'ujlla (pron. ĉuhlja; keĉ.): kabaneto, ofte malriĉa.

chullpa (pron. ĉulpa; ajm.): mumio.

ch'ulu (pron. ĉulu; ajm. kaj keĉ.): indiĝena ĉapo.

ĉapako (hisp. chapaco, bol.): , tarija-ano aŭ naskiĝinta en Tarija.

ĉe (hisp. che): vi aŭ ci, persona pronomo uzata nur en vokativo.

ĉolo (hisp. cholo, bol.): mestizo; ĉolino (hisp. chola): mestizino.

ĉontao (hisp. chonta): ligna arbo de la orienta arbaro de Bolivio.

don (hisp.): sinjoro, sinjora moŝto.

doña (pron. donja; hisp.): sinjorino, sinjorina (aŭ fraŭlina) moŝto.

Duobla Vo (hisp. Doble Ve): marko de popola viskio.

enĉoliĝi (enĉoliĝo) (hisp. encholarse, encholamiento, bol.): Unuiĝi (unuiĝo) al *ĉolino*.

fijodalgo (hisp. arkaismo anstataŭ "hidalgo", hijo-de-algo): hidalgo, filo-de-io, nobelo.

fortin, hisp.: fortikaĵeto.

hilakato (ajm. jilakata): aŭtoritato de indiĝena grupo.

huayño: v. wayño, wayñu.

indiano, indiĝeno; indianismo, indiĝenismo. Bolivio, kaj ĝenerale en la anda regiono, estas du vortoj rilataj al indiĝena afero: *indiĝenismo* kaj *indianismo*. Fakte estas malgrandaj kaj subtilaj malsimilecoj inter ili. Unu el tiuj radikas en ke *indigenismo* estis ofte por signali la temaron indiĝenan en literaturo, arto aŭ filozofio, kvankam la vorto *indianismo* estas prefere uzata de la indiĝenoj mem aŭ liaj partianoj, laŭ sociologia kaj antropologia senco. En Esperanto, la vorto *indiĝeno* aludas al aŭtoktona loĝanto de iu ajn lando, kaj *indiano* al la "ano de la ruĝhaŭtaj triboj indiĝenaj en Ameriko" (PIV). Ĉi tiu lasta estas la vorto prefere uzata de Sekelj. (Vd. la tekstoj de Carlos Medinaceli kaj Tibor Sekelj).

jamake (ajm.): vulpulo.

jatirio (ajm.: yatiri): sorĉisto.

junglandarbo, junglandujo: hisp. nogal.

kallawaya (hisp. callawaya; ajm. kaj keĉ. kallawaya): etnia grupo de la altebenaĵa bolivia regiono, tre fama pro ĝia sciigo kaj kuracaj artoj.

kamba (hisp. camba): loĝanto aŭ, pli bone, deveninto el la orientaj departamentoj de Bolivio.

kenao (hisp. quena; keĉ. kaj ajm.: kena): anduja ligna blovinstrumento.

kesphi (ajm. pron. kespfi): "unuokula, malforta kaj idiota" (Arguedas).

kipuso(j) (hisp. quipu(s); keĉ. kipus): ŝnuroj kunligitaj, uzitaj de la Inkaoj por registri konteblajn kaj statistikajn informojn, kaj eble eĉ por skribi.

kokao (hisp. coca): 1. alkala planto de Bolivio kaj Peruo.— 2. ĝia folio, ofte uzata por maĉado kaj por aliaj medicinaj aplikoj.

kolla (pron. kolja; ajm. kaj keĉ., kolla; kaj de tio Collao aŭ Kollao, pron. koljao): indiĝena kulturo de la anda bolivia kaj perua regiono, ankaŭ nomita Kollasuyo (pron. Koljasujo).

majorato (hisp. mayorazgo): bona nedividebla heredaĵo (Kp. E. Tudela Flores. Vocabulario español-esperanto).

mallku (ajm.; pron. maljku): [1] Ĉefa persono aŭ aŭtoritato en socia grupo, preskaŭ kun diaj trajtoj.— [2] f. Kondoro precipe granda kaj/aŭ maljuna, ĉar ĝi estas la plej granda fluganta besto, el kiu venas la frazo *mallku kunturi* (ajm.+hisp.: Cónдор Mallku, aŭ Kondoro "Mallku").

malvarmaĵo (hisp. fría, helada, bol.): malvarmega biero.

mamsuĉi (hisp. *mamar*, bol. vulgara): trompigi.

mikstlio (hisp. mixtli): sovaĝa besto.

molinosisto (hisp.): partiano de la molinosismo, hereza doktrino de la hispano Manuel de los Molinos (1628-1696).

oidoro (hisp. oidor): Ministro aŭ juĝisto, kiu decidis pri procesoj kaj pledoj.

okao (keĉ. oka, uka; hisp. oca): altebenaĵa planto, kies cilindraj radikoj estas manĝeblaj.

Pachamama (pron. paĉamama; ajm.): tero-patrino.

pahuichi (pron. paŭiĉi, hisp., bol.): malgranda kaj malriĉa kabaneto, en la orienta regiono de Bolivio.

palobobo (hisp.). Grandega arbo, el la ĉaka regiono.

pallasiri (keĉ.; pr. paljasiri; hisp. recolector): rikoltanto.

patrinum(in)o (ajm. mamakuna): kunulino kaj patrino de la gefiloj.

pila' (hisp.: pilo): kromnomo de paragvajanoj, donita de bolivianoj dum la Ĉaka Milito.

pseudomorfortika (hispane, pseudomorfótico): neologismo uzata de Medinaceli en sia eseo pri indianismo, laŭ la signifo de *false forma*.

pun(o)ano: ĉi tie, el Puno(o), perua suda provinco.

pututo, (ajm. kaj keĉ. pututu): ventmuzikilo el bova korno.

quebracho (pron. kebraĉo; hisp.): en la ĉaka regiono, arbo el tre malmola ligno.

rekoleta: [1] (hisp. recoleta), monaĥo kiu gvardas reguloj pli strikte ol alia.— [2] (hisp. recoleta); preĝejo de ĉi tiuj monaĥoj.

roskao (hisp. bol. *rosca*): homrondo, socia prarevolucia klaso de terhavantaj kaj minprenantaj riĉeguloj.

rubendariano: simpatiulo aŭ sekvanto de la nikaragva poeto Rubén Darío, elstara reprezentanto de la hispanlingva modernismo.

salesano (hisp. *salesiano*): religiulo de la ordono de Sankta Francisko de Sales.

samiri (ajm.): ripozejo.

savano (hisp. sabana, *Amer.*): ebenaĵo. (Kp. Tudela Flores).

sic (lat.): tiele, laŭtekste.

singanio (el hisp. *singani*): bolivia populara drinkaĵo.

ulupica (pron. *ulupika*): forta frukteto uzata kiel pikmanĝaĵo.

ŭajŭjo (ajm. kaj keĉ.): v. *wajño*.

versallismo: ismo rilata al Versailles, fama franca palaco.

vikuno(j) (hisp. *vicuña*): nacieta fakcio de Potosí, formita el kreoloj, kies kromnomo devenis de la uzado de vikuna mantelo el lano de vikuno. Ili subtenis longan bataladon (precipe dum la XVII^a jarcento), kun la naciefakcio de *vaskoj*, elvenintaj el Vaskio.

virakoĉ'o (ajm. kaj keĉua, wiraqocha): grava eminentulo en anda kampara socio.

wayño, wayñu (hisp.; el ajm. kaj keĉ.; pron. *ŭajnjo, ŭajnju*): anduja kaj speciale bolivia folkloro melodio, plenritma sed trista.

yatiri (ajm.): v. *yatirio*.

yenda: (hisp. *yenda, hienda*): (long)fendeto. (En la Vortaro de la Hispana Akademio, aperas kiel *hienda*).

– El geografiaj, personaj kaj aliaj propraj nomoj.

Achakachi, Jach'akachi (ajm.; pron. *Aĉakaĉi, Ĥaĉakaĉi*): laŭlitere, Granda Pinto, hisp. Punta Grande; nomo de vilaĝo en departemento La Paz.

Agiali (ajm.): propra vira nomo.

Aguarrica (hisp.): laŭlitere "bongusta <delica> akvo". (En la rakonto *La paragvajino*: loka nomo en la Ĉaka regiono).

Apis (latin.): egipta diulo, laŭ bova formo, protektanta de sia popolo. [En la eseo de Medinaceli aperas kiel *Apus*].

Asunción: ĉefurbo de Paragvajo.

Beni: departemento en la orienta regiono de Bolivio.

Boquerón (pron. *bokerón*, hisp.): engraŭlo.— Nomo de fama loko kie okazis unu el la ĉefaj bataloj dum la Ĉaka milito.

Calamarca (pron. *Kalamarka*): altebenaja loko, kie estis murditaj ofcistoj de la ŝtata mineja entrepreno, kiuj alportadis monon por la salajro de la minlaborantoj.

Calacoto (pron. *Kalakoto*): regiono proksima a La-Paz-urbo; nun kvartalo de la sama urbo.

Carlos (hisp., pron. *Karlos*): Karlo, propra persona nomo.

Chabel(it)a (hisp., pron. *Ĉabel(it)a*): karesema nomo de Isabel (Eli(zi)nja: Elizabeta).

Chaco (pron. *Ĉako*; hisp.): v. *Ĉako*.

Chela (pron. *Ĉela*): karesema nomo de Graciela (pron. *Grasiela*) = Gracia, Graciema. (Ĉu eble *Granja?*).

Chiquitos (pron. *Ĉikitos*). Unu el la orientaj kaj tropikaj regionoj de Bolivio.

Chuquisaca (pron. *Ĉukisaka*), departemento de Bolivio, kaj per etendo, ĝia ĉefurbo.

Cochabamba (pron. *Koĉabamba*). 1. Centro-regiona departemento de Bolivio. 2. Ĝia ĉefurbo.

Cólquida (pron. *Kólkida*): vd. *Kolkido*.

Cuscurrita (pron. *Kuskurrita*): familnomo.

Ĉako (hisp. *Chaco*): vasta tropika regiono, kiu kovras partojn el Bolivio, Paragvajo kaj Argentino, kie lokiĝis milito inter Bolivio kaj Paragvajo.

Ekeko (ajm.): malgranda diulo de la abundeco kaj la vivĝojo, en la ajmara etnio.

Enrique (hisp. pron. *Enrike*): Henriko, propra persona nomo.

Frato Justo (hisp. *Fray Justo*, pron. *Fraj Ĥusto*), laŭ litere: Frato Justa; religia nomo de unu el la ĉefroluloj de la romano "Juan de la Rosa".

Guachalla (pron. *Güaĉalja*): familnomo de fama bolivia politikisto (Luis Fernando Guachalla), per kies nomon oni donis al fortikaĵon en Ĉako.

Illimani: unu el la plej altaj eternaneĝaj montoj de la bolivia Andujo.

Jach'akachi. V.: Achakachi.

Koĉabamba: vd. *Cochabamba*.

Kolkido (hisp. *Cólquida*). Antikva regiono ĉe S. E. de la Nigra-Mara bordo.

La Paz: 1. nord-okcidenta departemento de Bolivio. 2. Ĝia ĉefurbo estas sidejo de la landa registaro.

Lola: karesema nomo de Dolores (= Doloroj).

MNR = *Movimiento Nacionalista Revolucionario*: Naciisma Revolucia Movado, politika partio, kiu regis Bolivion je multaj periodoj kaj kondukis revolucion de 1952.

Nanawa: armea posteno en ĉaka regiono, kie okazis grava batalo.

Oruro: 1. anda departemento de Bolivio.— 2. Ĝia ĉefurbo.

Oropesa (hisp.): unu el la nomoj de urbo Cochabamba; aludas al la nobeltitolo de la Grafo de Oropesa, kiun portis Francisco de Toledo, la vicreĝo de Peruo, kiu ordonis fondi la urbon.

Pacajes (pron. *Pakáĥes*): provinco de La Paz.

Paucara (ajm.): familnomo en la ajmara grupo.

Pedro (hisp.): Petro, propra persona nomo.

Potosí. 1. Fama monto en la anda montaro de Bolivio.— 2. Departemento de tiu respubliko.— Ĝia ĉefurbo.

Punata: provinco de la departemento Cochabamba.

Taunqap (aŭ **Thunupa**): nomoj de diaj kaj/aŭ sanktaj estuloj de ajmaraj indiĝenoj.

Teresa (hisp.): Tereza, propra ina persona nomo.

Thunupa. V. *Taunqap*.

Tiwanaku: 1. Prahistoria kulturo de la Anda regiono.— 2. Loko kie nun troviĝas la arkeologan restaĵoj de tia kulturo. (Sekelaj transliteras per *Tiaŭanako*).

Toñ(it)a (pron. *Tonĵita*): karesema nomo de Antonia (=Antona).

Tupaj Katari (pron. *Túpaĥ Katari*): indiana heroo de la ribelo kontraŭ la hispana superreĝo. (Kp. noto sub la parolado de Jenaro Flores).

Viacha (pron. *Vjaĉa*): kampara vilaĝo proksime al La-Paz-urbo, en la samnoma departemento.